บทที่ 2

น้ำกับความเชื่อทางศาสนา ศิลปวัฒนธรรม ประเพณีและพิธีกรรมในสังคมไทย

ในบทนี้จะกล่าวถึงบริบทที่เกี่ยวข้องกับการแสดงนาฏยศิลป์โขน ชุดหนุมานลงสรง ซึ่งจากการศึกษาข้อมูลวิชาการทางเอกสาร ตำรา งานวิจัย บทความจากวารสารต่าง ๆ ผู้วิจัยพบว่าการรำลงสรงเป็นการแสดงที่มุ่งเน้นความสำคัญของการอาบน้ำ ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากพิธีกรรมทางศาสนาฮินดูที่เข้ามาสู่ราชสำนักไทย โดยพวกพราหมณ์นำมาใช้ในการประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ ซึ่งพิธีกรรมเหล่านี้ได้ถูกบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร เป็นหลักฐานทางวรรณกรรมที่สำคัญในการศึกษารูปแบบประเพณี พิธีกรรมของราชสำนักไทย นอกจากนี้พิธีกรรมต่าง ๆ ของราชสำนักไทยยังถูกถ่ายทอดไปสู่วรรณกรรมประเภทวรรณคดีไทยที่มีเนื้อเรื่องเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ โดยเฉพาะละครในซึ่งถือได้ว่าเป็นเครื่องราชูปโภคอย่างหนึ่งของพระมหากษัตริย์ รูปแบบการแสดงจึงเป็นการเลียนแบบจารีต ขนบธรรมเนียม ประเพณีของราชสำนักไทยมาสู่การแสดงละคร ดังนั้นจารีตการอาบน้ำหรือการลงสรงของพระมหากษัตริย์ จึงถูกถ่ายทอดมาสู่การแสดงทางนาฏยศิลป์ด้วยเช่นกัน ซึ่งผู้วิจัยจะขอกล่าวถึงบริบทต่าง ๆ ที่มีความเกี่ยวข้องกับกระบวนการลงสรง ตั้งแต่ความสำคัญของน้ำ น้ำกับความเชื่อทางศาสนา น้ำกับศิลปวัฒนธรรม ไปจนถึงการลงสรงในการแสดงโขนเป็นลำดับต่อไป เพื่อให้ผู้ศึกษาได้เข้าใจความเป็นมาของกระบวนการลงสรง ผู้วิจัยใคร่ขอนำเสนอข้อมูล ที่เกี่ยวข้องเป็นลำดับดังนี้

2.1 ความสำคัญของน้ำ

2.1.1 ความสำคัญของน้ำกับชีวิต

น้ำ ตามหลักทางวิทยาศาสตร์ คือ สารที่มีองค์ประกอบเป็นธาตุไฮโดรเจนและออกซิเจนในอัตราส่วน 1:8 โดยน้ำหนัก มีลักษณะเป็นของเหลวบริสุทธิ์ ไม่มีสี ไม่มีกลิ่น ไม่มีรส เขียนในรูปสูตรทางเคมี คือ H_2O จากสภาพทางภูมิศาสตร์โลกมีน้ำเป็นส่วนประกอบถึง 2 ใน 3 ส่วนของโลก (สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงวัฒนธรรม, 2552 : online)

ภาพที่ 1 สภาพทางภูมิศาสตร์โลก

ที่มา : Optimus Prime, 2553 : Online

มาลิทัต พรหมทัตตเวที ได้ศึกษาตำนานพระเจ้าสร้างโลกแล้วเรียบเรียงเขียนเป็นบทความ ลงในหนังสือวารสารสกุลไทย ปีที่ 54 ฉบับที่ 2778 ประจำวันอังคารที่ 15 มกราคม พ.ศ. 2551 เรื่องความเชื่อ หน้า 134-135 จากการศึกษาตำนานพระเจ้าสร้างโลกตามตำนานในคัมภีร์ปัทมะปุราณะ กล่าวไว้ว่า

> *"เดิมมีพระเป็นเจ้าองค์เดียว คือ พระพรหม ที่เรียกว่า* ***พระอาตมภู*** *(พระผู้เกิดเอง) พระพรหมเป็นผู้สร้างโลกโดยการสร้างน้ำขึ้นก่อนแล้วหว่านเชื้อพันธุ์ของพระองค์ลงในน้ำเกิดเป็นไข่ทอง พระองค์เข้าไปอยู่ในไข่ ๑ปี แล้วออกจากไข่มาเป็นพระพรหมาปิตามหาผู้สร้างโลก เหตุที่มีกำเนิดในไข่ทอง พระพรหมจึงได้ชื่อว่า* ***"หิรันยครรภ"*** *อีกด้วย พระพรหมแบ่งภาคเป็น ๓ ภาค หรือ* ***ตรีมูรติ*** *ซึ่งประกอบด้วย พระผู้สร้าง พระผู้บริหาร และพระผู้สังหาร คือ พระพรหม พระวิษณุ และพระศิวะนั่นเอง ตำนานฮินดูแบ่งเวลาออกเป็น ๔ ยุค ยุคแรกคือ* ***กฤตะยุค*** *ซึ่งยาวนาน ๔,๘๐๐ ปีสวรรค์ หรือ ๑,๗๒๘,๐๐๐ ปีมนุษย์ ยุคที่ ๒ คือ* ***ไตรดายุค*** *ยาวนาน ๓,๖๐๐ ปีสวรรค์ หรือ ๑,๒๙๖,๐๐๐ ปีมนุษย์ ยุคที่ ๓ คือ* ***ทวาบรยุค*** *ยาวนาน ๒,๔๐๐ ปีสวรรค์ หรือ*

๘๖๔,๐๐๐ ปีมนุษย์ ยุคที่ ๔ คือ ***กลียุค*** *ยาวนาน ๑,๒๐๐ ปีสวรรค์*
หรือ ๔๓๒,๐๐๐ ปีมนุษย์ ๔ ยุครวมกันเป็น ๑ ***มหายุค***
หรือ ๔,๓๒๐,๐๐๐ ปีมนุษย์ ๑,๐๐๐ มหายุคเป็น ๑ วัน ของพระพรหม
กลางคืนก็ยาวเท่ากัน วันของพระพรหมเรียกว่า ***กัลป์*** *ใน ๑ กัลป์*
มีพระมนูบังเกิด ๑๔ องค์ พระมนูมีหน้าที่สร้างมนุษย์ซึ่งแปลว่า
*"****ผู้เกิดจากมนู****" นั่นเอง"*

(มาลิทัต พรหมทัตตเวที, 2551 : 134-135)

จากข้อมูลตำนานพระเจ้าสร้างโลก ตามตำนานในคัมภีร์ปัทมะปุราณะของอินเดียดังกล่าว จะเห็นได้ว่าพระเจ้าทรงสร้างโลกโดยการสร้างน้ำขึ้นมาก่อน แสดงให้เห็นว่าน้ำมีความสำคัญต่อสิ่งมีชีวิตทั้งหลายในโลก ส่วนสาเหตุที่ผู้วิจัยยกตำนานพระเจ้าสร้างโลกของอินเดีย เนื่องจากมีความสัมพันธ์กับความเชื่อทางศาสนาฮินดูมาสู่พิธีลงสรงในราชสำนักของไทย

น้ำเป็นสิ่งที่สำคัญและจำเป็นอย่างยิ่งในการดำรงชีวิตของสิ่งมีชีวิตในโลก เชื่อกันว่าสิ่งมีชีวิตในยุคแรกเกิดขึ้นในน้ำก่อน ต่อจากนั้นจึงมีการพัฒนาวิวัฒนาการจากสัตว์น้ำมาเป็นสัตว์บก สืบต่อขยายพันธุ์มาจนกระทั่งทุกวันนี้ จากการศึกษาตามหลักวิทยาศาสตร์พบว่าสิ่งมีชีวิตทั้งหลายในโลกไม่ว่ามนุษย์ สัตว์ และพืช ล้วนแล้วแต่มีน้ำเป็นส่วนประกอบผสมอยู่ภายในร่างกายทั้งสิ้น สำหรับมนุษย์นั้นมีน้ำเป็นสารประกอบของร่างกายอยู่ถึง 2 ใน 3 ของน้ำหนักตัว หรือประมาณ 70% กระจายอยู่ทุกส่วนของร่างกายในรูปต่าง ๆ เช่น น้ำเลือด น้ำเหลือง น้ำลาย น้ำย่อย และยังแทรกซึมเพื่อหล่อเลี้ยงความชุ่มชื้นอยู่ในอวัยวะต่าง ๆ ของร่างกาย เช่น ตับ ไต หัวใจ เนื้อเยื่อ ฯลฯ ที่เราเห็นผิวหนังของเรามีความเปล่งปลั่ง ชุ่มชื่น ไม่แห้งกร้านหรือหยาบกระด้าง เนื่องจากมีน้ำเป็นตัวหล่อเลี้ยงเพื่อให้เกิดความชุ่มชื่นนั่นเอง นอกจากนี้น้ำยังมีความสำคัญต่าง ๆ ในการดำรงชีวิตมนุษย์ คือ ช่วยควบคุมอุณหภูมิของร่างกาย ช่วยควบคุมระบบการทำงานของร่างกายให้เป็นไปอย่างปกติ เป็นส่วนผสมในน้ำเลือดเพื่อไม่ให้เลือดมีความเข้มข้นเกินไป จนไม่สามารถไหลเวียนไปหล่อเลี้ยงส่วนต่าง ๆ ของร่างกายได้ เป็นสารทำละลายสารอาหารต่าง ๆ เช่น ละลายคาร์โบไฮเดรต โปรตีน ไขมัน วิตามินและแร่ธาตุ ให้มีโมเลกุลที่เล็กลงเพื่อที่ร่างกายสามารถดูดซึม และนำพาสารอาหารให้ไหลเวียนไปหล่อเลี้ยงส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย นอกจากช่วยหล่อเลี้ยงร่างกายแล้ว น้ำยังเป็นตัวช่วยในการขับของเสียออกจากร่างกาย เช่น อุจจาระ ปัสสาวะ และเหงื่อ ซึ่งปกติแล้วใน 1 วัน ร่างกายจะสูญเสียน้ำโดยเฉลี่ยประมาณ 2.5 – 3.5 ลิตร ดังนั้นร่างกายจึงจำเป็นต้องหาน้ำมาทดแทนน้ำที่ร่างกายสูญเสียไป อาจจะชดเชยโดยการดื่มน้ำโดยตรงหรือรับประทานอาหารที่มีน้ำผสมอยู่

เช่น อาหารประเภทต้ม ผัก หรือผลไม้ เป็นต้น มนุษย์สามารถขาดอาหารได้ประมาณ 7 วัน แต่จะขาดน้ำได้เพียง 2–3 เท่านั้น ก็จะทำให้เสียชีวิตได้ หรือในภาวะที่ร่างกายขาดน้ำอย่างหนักจะทำให้เกิดภาวะช็อกอาจถึงขั้นเสียชีวิตได้เช่นกัน

นอกจากน้ำเป็นส่วนประกอบที่มีความสำคัญต่อร่างกายของสิ่งมีชีวิตแล้ว ในวิถีการดำรงชีวิตของมนุษย์ยังมีความผูกพันกับน้ำจนไม่สามารถจะแยกจากกันได้ ดังจะเห็นได้จากประเทศที่มีความเจริญรุ่งเรืองมักจะมีภูมิศาสตร์ตั้งอยู่ริมแม่น้ำแทบทั้งสิ้น ประเทศไทยเองก็มีภูมิศาสตร์ที่ติดกับทะเล ภายในประเทศมีแม่น้ำสายใหญ่อยู่หลายสาย ทำให้ประเทศมีความอุดมสมบูรณ์ วิถีชีวิตของคนภายในประเทศผูกพันกับสายน้ำ ดังจะเห็นได้จากการสร้างบ้านเรือนของคนในอดีตมักจะอยู่ริมน้ำหรือสร้างเป็นเรือนแพอยู่ในน้ำก็มีปรากฏให้เห็น ดังที่จุลทรรศน์ พยาฆรานนท์ กล่าวถึงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยาไว้ว่า

> *"เรือนแพ จัดเป็นที่อาศัยอยู่สำหรับคนไทย และคนต่างชาติต่างภาษาที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร อาศัยร่วมอยู่ในสังคมไทยในย่านลุ่มแม่น้ำสำคัญๆ" ในภาคกลางของประเทศเป็นเวลานานล่วงไปแล้ว กล่าวโดยเฉพาะในสมัยกรุงศรีอยุธยายังดำรงฐานะเป็นราชธานีแห่งสยามประเทศนั้น ในย่านชานพระนครนอกกำแพงเมืองออกไป ซึ่งเป็นแม่น้ำสายใหญ่โอบอ้อมล้อมอยู่โดยรอบพระนครนั้น มีชุมแพเป็นที่อาศัยของพลเมืองไทย และชาวต่างชาติต่างภาษาอยู่กันอย่างคับคั่งเป็นขนัดทั่วไปทั้งสองฟากฝั่งแม่น้ำดังกล่าว"*
>
> (สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, 2539 : 95)

การชำระล้างร่างกายหรือการอาบน้ำ ก็เป็นอีกหนึ่งวิถีปฏิบัติที่คนไทยยึดถือปฏิบัติสืบต่อกันมาโดยตลอดมิได้ขาด เพื่อเป็นการรักษาความสะอาดของร่างกาย โดยปกติวันละ 2 ครั้ง เช้าและเย็น หรืออย่างน้อยก็วันละครั้ง สาเหตุที่ต้องอาบน้ำอาจเป็นเพราะสภาพภูมิศาสตร์ที่ตั้งของประเทศไทยอยู่ใกล้เส้นศูนย์สูตร ทำให้มีสภาพอากาศที่อบอ้าว จึงต้องอาบน้ำเพื่อบรรเทาความร้อน อีกทั้งเป็นการดูแลรักษาความสะอาดของร่างกายจากเหงื่อไคล หรือความสกปรกที่มาจากการทำงาน หรืออีกหลาย ๆ สาเหตุที่ทำให้ต้องอาบน้ำ และจากจดหมายเหตุของลาลูแบร์ ได้กล่าวถึงการอาบน้ำของคนไทยไว้ว่า

"ชาวสยามปฏิบัติการอย่างไม่สะดวกเลย เขาอาบน้ำหอมพรมร่างกายส่วนหนึ่งเพื่อให้มีกลิ่นหอม และต้องถือเป็นการผิดมารยาท ถ้าไปเยี่ยมใครโดยไม่อาบน้ำก่อน แต่การอาบน้ำนั้นไม่จำเป็นต้องต้มน้ำร้อน เพราะในประเทศนี้ยิ่งอาบน้ำเย็นยิ่งดี"

(กรมศิลปากร, 2539 : 39)

แต่ถึงอย่างไรก็ตาม คนไทยก็มีนิสัยที่ได้รับการปลูกฝังในเรื่องของการรักษาความสะอาดของร่างกายโดยการอาบน้ำมาตั้งแต่เกิด และถือปฏิบัติมาจนกลายเป็นส่วนหนึ่งในกิจวัตรประจำวันที่ต้องปฏิบัติ ซึ่งลักษณะวิธีการอาบน้ำของสังคมไทยมีหลายวิธี และได้มีการเปลี่ยนแปลงมาตามยุคสมัย ดังนี้คือ

1. วิธีการอาบน้ำในแม่น้ำลำคลอง เป็นวิธีการอาบน้ำแบบดั้งเดิมของคนไทยตั้งแต่ยังไม่มีภาชนะหรือสิ่งอำนวยความสะดวก ลักษณะการอาบ คือ การลงไปว่ายน้ำหรือการลงไปแช่ในแม่น้ำลำคลองทั้งตัวเพื่อชำระร่างกาย

2. วิธีการอาบน้ำแบบตักอาบ เป็นวิธีการอาบน้ำในยุคต่อมา เมื่อมีการผลิตภาชนะสำหรับกักเก็บน้ำได้ การสร้างบ้านเรือนอยู่ห่างไกลจากแหล่งน้ำมากขึ้น เนื่องจากพื้นที่ริมน้ำไม่เพียงพอต่อการสร้างบ้านเรือน ดังนั้นจึงมีการตักน้ำจากแหล่งน้ำมากักเก็บในภาชนะแล้วใช้ขันตักขึ้นมาอาบชำระร่างกายแทนการลงไปแช่น้ำในแม่น้ำ

3. วิธีการอาบน้ำจากฝักบัว เป็นวิธีการอาบน้ำที่ไหลผ่านจากท่อส่งน้ำ ส่งผ่านมายังปลายท่อที่มีลักษณะเป็นทรงกลมมีรูเล็กๆ สำหรับให้น้ำไหลออกมากระจายเป็นสายคล้ายกับฝน มีลักษณะคล้าย ๆ ฝักบัว

นอกจากนี้ยังมีงานวิจัยทางการแพทย์ที่พบว่า ประโยชน์ของน้ำไม่เพียงแต่ชำระล้างสิ่งสกปรกต่าง ๆ แล้ว การอาบน้ำยังช่วยบรรเทาความตรึงเครียด และมีบทบาทสำคัญในการเพิ่มระบบภูมิคุ้มกันของร่างกาย งานวิจัยตีพิมพ์ในวารสารนิวอิงแลนด์แพทย์ศาสตร์แสดงให้เห็นว่า ผู้เป็นโรคเบาหวานที่แช่ในน้ำอุ่นเป็นเวลาครึ่งชั่วโมง จะช่วยลดระดับน้ำตาลในเลือดประมาณร้อยละ 13 และการศึกษาวิจัยในประเทศญี่ปุ่นยังแสดงให้เห็นว่า การแช่ในน้ำร้อนเวลา 10 นาที จะสามารถปรับปรุงสุขภาพของหัวใจให้ดีขึ้นได้ การอาบน้ำร้อนประมาณ 32-35 องศาเซลเซียส จะทำให้รูขุมขนเปิดออก สามารถขจัดสารพิษออกจากร่างกายได้ อีกทั้งยังช่วยรักษาโรคปวดเมื่อยกล้ามเนื้อและช่วยดูแลลำไส้ใหญ่ให้สามารถทำงานได้ดียิ่งขึ้น

การอาบน้ำเย็นก็สามารถช่วยในเรื่องของการบำรุงรักษา และดูแลสุขภาพได้เช่นกัน เช่น การอาบน้ำเย็นนั้นจะช่วยลดความตรึงเครียด เพิ่มระดับน้ำตาลในเลือดให้สูงขึ้น นอกจากนี้ การแช่เท้าในน้ำเย็นยังสามารถบำบัดอาการปวดหัวจากไข้หวัด และรักษาอาการของผู้ที่มีปัญหาในการนอนไม่หลับอีกด้วย

การอาบน้ำ เป็นการรักษาความสะอาดของร่างกาย ช่วยให้ผิวพรรณชุ่มชื้น เปล่งปลั่ง สะอาดสะอ้าน หน้าตาผุดผ่อง มีสง่าราศี อีกทั้งยังช่วยเสริมให้มีบุคลิกภาพดี น่าเคารพเลื่อมใส เนื่องจากภาพพจน์ภายนอกจะเป็นสิ่งแรกที่ได้เห็นและสัมผัสได้ ดังนั้น การอาบน้ำรักษาความสะอาดของร่างกายจึงเป็นสิ่งที่ช่วยเสริมบุคลิกของบุคลได้เป็นอย่างดีอีกด้วย

ประโยชน์ของน้ำไม่เพียงแต่มีความสำคัญในร่างกายเท่านั้น มนุษย์ยังนำน้ำมาใช้ประโยชน์ต่าง ๆ อีกมากมาย เช่น

1. ใช้ในด้านอุตสาหกรรมทุกประเภท โดยถูกใช้เป็นวัตถุดิบในกระบวนการผลิต เป็นตัวระบายความร้อนจากเครื่องจักรต่าง ๆ ตลอดจนใช้เป็นตัวทำความสะอาดวัสดุ อุปกรณ์ต่าง ๆ ด้วย
2. ใช้เป็นแหล่งผลิตพลังงานไฟฟ้าจากพลังงานน้ำ
3. ใช้ในการเกษตรกรรมทั้งการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์
4. ใช้เป็นเส้นทางคมนาคมขนส่งทั้งภายในประเทศและระหว่างประเทศ
5. ใช้เป็นแหล่งพักผ่อนหย่อนใจ เป็นสถานที่ท่องเที่ยวและสถานที่เล่นกีฬาทางน้ำ
6. ใช้ปรุงอาหาร ทำความสะอาด และซักผ้า

2.1.2 ความสำคัญของน้ำกับความเชื่อทางศาสนา

ความเชื่อ เป็นสิ่งที่อยู่คู่กับมนุษย์มาทุกยุคทุกสมัย โดยเฉพาะสิ่งลี้ลับที่เกิดขึ้นอย่างหาสาเหตุไม่ได้ก็จะถูกโยงเข้ากับความเชื่อทันที แม้กระทั่งร่างกายของมนุษย์เองก็ยังมีความเชื่อเกี่ยวกับน้ำว่าเป็นธาตุ 1 ใน 4 ธาตุ อันได้แก่ ธาตุดิน **ธาตุน้ำ** ธาตุลม และธาตุไฟ ซึ่งอยู่ในร่างกายของมนุษย์ ธาตุทั้ง 4 นี้ หากมีความสมดุลกัน ก็จะส่งผลทำให้ร่างกายสมบูรณ์แข็งแรง แต่หากธาตุทั้ง 4 นี้ เกิดความไม่สมดุลกันจะส่งผลให้ร่างกายเกิดอาการเจ็บไข้ได้ป่วย ถึงแม้พิสูจน์ไม่ได้ในทางวิทยาศาสตร์ แต่มนุษย์ก็เลือกที่จะเชื่อตาม ๆ กันมา

มนุษย์ทุกชาติทุกศาสนาย่อมมีศิลปวัฒนธรรมประจำชาติของตนเองที่ยึดถือปฏิบัติสืบต่อกันมาเป็นธรรมเนียมประเพณี รวมถึงการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ อย่างเช่น การประกอบพิธีกรรมบวงสรวงบูชาอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย ซึ่งมนุษย์เชื่อว่าสามารถควบคุมหรือมีอิทธิพลเหนือธรรมชาติและวิถีชีวิตมนุษย์ จึงก่อให้เกิดความสัมพันธ์ทางสังคมของมนุษย์ไปสู่ความสัมพันธ์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ซึ่งมีอำนาจเหนือธรรมชาติ ศาสนา และความเชื่อทางศาสนาจึงเป็นสิ่งสากลที่เราพบเห็นได้ในทุกสังคมตลอดมาทุกยุคทุกสมัย แรกเริ่มเดิมทีนั้นความเชื่อมักมีมูลเหตุมาจากความกลัว ความต้องการความมั่นคงทางจิตใจ และความสงสัยในปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นรอบตัวมนุษย์ ทำให้เกิดความกลัวและเชื่อว่าต้องมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีอำนาจลี้ลับอยู่เหนือปรากฏการณ์เหล่านี้ ซึ่งสามารถดลบันดาลคุณและโทษแก่มนุษย์ได้ ฉะนั้นมนุษย์จึงพยายามหาวิธีอ้อนวอน เอาใจหรือต่อรองกับอำนาจลึกลับของธรรมชาติด้วยการบูชา บนบานหรือเซ่นไหว้ ด้วยวิธีการต่าง ๆ

ลักษณะความเชื่อที่แพร่หลายในสังคมไทยและมีอิทธิพลต่อศิลปวัฒนธรรมไทยมาแต่อดีต คือรูปแบบของศาสนาซึ่งอยู่บนพื้นฐานของความเชื่อที่มีทั้งผี (ไสยศาสตร์) พราหมณ์และพุทธปะปนกันอยู่ซึ่งในปัจจุบันนั้นแทบจะแยกพิธีกรรมทางศาสนาทั้งพุทธและพราหมณ์ออกจากกันไม่ได้เลย ความเชื่อเรื่องผีหรือไสยศาสตร์ (ไสยะ หมายถึง ความหลับใหล มัวเมา ซึ่งตรงข้ามกับคำว่า พุทธะ หมายถึง ผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบาน) เป็นความเชื่อของชนชาติไทยที่มีมาแต่ดั้งเดิมก่อนที่ศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธจะเผยแผ่เข้ามาสู่ดินแดนแถบนี้ ความเชื่อเรื่องผีของชนชาติไทยจะแตกต่างกันออกไปตามพื้นที่หรือท้องถิ่นที่อาศัยอยู่ซึ่งเป็นความเชื่อจากเรื่องเล่าหรือตำนานตามท้องถิ่นนั้น ๆ เช่น ผีแถนซึ่งชาวอีสานเชื่อกันว่าเป็นผู้ให้กำเนิดโลก สามารถดลบันดาลให้ฝนฟ้าตกและข้าวปลาอุดมสมบูรณ์ จึงเกิดประเพณีบุญบั้งไฟขึ้น นอกจากนี้ก็มีความเชื่อในเรื่องผีที่มีอยู่หลากหลายประเภท ดังนี้

ผีที่มีอยู่ตามธรรมชาติต่างๆ เช่น เจ้าป่าเจ้าเขา เจ้าที่เจ้าทาง แม่ธรณี แม่โพสพ แม่คงคา รุกขเทวดา นางไม้ เป็นต้น

ผีวีรบุรุษ คือบุคคลที่เมื่อยังมีชีวิตอยู่ เป็นคนดีที่มีความเก่งกล้าสามารถสร้างคุณงามความดีให้แก่ประชาชนและประเทศชาติ เป็นผู้นำ เป็นเจ้าเมือง เป็นผู้ก่อตั้งบ้านเมือง ชุมชน หรือเป็นนักรบ เมื่อตายไปก็ยังมีผู้คนให้ความเคารพนับถืออย่างเช่น ผีเจ้าเมืองของชาวไทยใหญ่ในแม่ฮ่องสอน ย่าโมของชาวโคราช พระยาพิชัยดาบหักของชาวอุตรดิตถ์ เจ้าพ่อพระยาแลของชาวชัยภูมิ หรือเจ้าแม่ลิ่มกอเหนี่ยวของชาวปัตตานี ตลอดจนพระเจ้าตากสินมหาราช และรัชกาลที่ 5

ผีบรรพบุรุษ เป็นผีที่มนุษย์เชื่อว่าเมื่อญาติพี่น้องตายไปแล้ว วิญญาณจะออกจากร่างไปสู่ที่ต่าง ๆ บ้างก็เชื่อว่าไปเกิดใหม่ บ้างก็เชื่อว่ายังคงวนเวียนอยู่ในภพภูมิเดิมเนื่องจากเป็นห่วงพ่อแม่ ลูกเมีย ญาติพี่น้อง

ผีดังที่กล่าวมานั้น คนไทยให้ความเคารพนับถือว่าเป็นผีดี เพราะคอยปกป้องคุ้มครองรักษาลูกหลานหรือชาวบ้านชาวเมืองให้อยู่เย็นเป็นสุข และมีอิทธิพลต่อจิตใจโดยควบคุมลูกหลานหรือคนในหมู่บ้านมิให้กระทำผิดขนบจารีตประเพณี หากลูกหลานทำผิดประเพณีหรือที่เรียกว่า ขืด (ภาคเหนือ) ขะนำ (ภาคอีสาน) ที่เรียกกันว่า "ผิดผี" คน ๆ นั้น หรือคนในครอบครัวจะต้องทำพิธีขอขมาต่อวิญญาณผีบรรพบุรุษหรือผีวีรบุรุษ เพื่อไม่ให้เกิดเหตุร้ายต่อคนผู้นั้น คนในครอบครัว หรือคนในหมู่บ้าน

นอกจากนี้ยังมีผีอีกชนิดหนึ่งแต่มิใช่ผีที่ได้รับการยกย่องนับถือนั่นก็คือผีร้าย ได้แก่ ผีตายโหง ผีตายทั้งกลม ผีปอบ ผีกระสือ ผีเปรต เป็นต้น ผีเหล่านี้เชื่อกันว่าไม่ค่อยมีอิทธิฤทธิ์มากนัก แต่ก็สามารถหลอกหลอนทำให้ขวัญหนีดีฝ่อ กลายเป็นคนเสียสติได้เหมือนกัน ซึ่งต้องอาศัยหมอผีที่มีเวทมนต์คาถาบังคับขับไล่ให้ออกไปตามความเชื่อ ปัจจุบันกลุ่มคนที่อ้างตนว่าเป็นหมอผีมีอาถาอาคมสามารถติดต่อสื่อสาร และขับไล่ภูตผีปีศาจได้ยังมีอยู่ในสังคมไทย ตราบใดที่คนไทยยังมีความเชื่อในเรื่องภูตผีอยู่บุคคลที่อ้างตนว่าเป็นหมอผีก็จะยังคงมีอยู่คู่สังคมไทยต่อไป ในทางพุทธศาสนาสอนให้แผ่เมตตา ทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้ผีเหล่านี้ได้รับผลบุญผลกุศลจะได้ไปผุดไปเกิด ไม่มาเที่ยวรังควานหลอกหลอนผู้คนอีกต่อไป

ความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์ เป็นความเชื่อหนึ่งที่คนไทยรับเข้ามาผสมผสานกับความเชื่อดั้งเดิม ศาสนาพราหมณ์เข้ามาปะปนในคติความเชื่อ และวัฒนธรรมไทยหลายรูปแบบ ประกอบไปด้วยความเชื่อในเรื่องของเทพเจ้า ความเชื่อในเรื่องเวทมนต์คาถา และความเชื่อในเรื่องของพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น พิธีโล้ชิงช้า ซึ่งเป็นพิธีต้อนรับเทพเจ้าของพราหมณ์ พิธีแรกนาขวัญ พิธีดื่มน้ำพิพัฒน์สัตยา พิธีขอฝน (พิธีพิรุณศาสตร์) พิธีสะเดาะเคราะห์ การตั้งศาลพระภูมิ ตลอดจนพิธีกรรมต่าง ๆ ที่ใช้น้ำเป็นส่วนประกอบสำคัญ เช่น การประพรมน้ำมนต์ หลั่งน้ำสังข์ในพิธีแต่งงาน การเจิมแป้งกระแจะจันท์และสรงน้ำพระ เป็นต้น

นอกจากน้ำจะเป็นส่วนหนึ่งในการใช้ประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อแล้ว ยังพบว่าน้ำยังเป็นต้นกำเนิดของนานาอารยธรรมที่หลากหลายในโลก โดยสังเกตได้จากอาณาจักรที่มีความเจริญรุ่งเรืองส่วนใหญ่จะอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำสายใหญ่ ๆ ทั้งสิ้น อาทิเช่น

"ลุ่มแม่น้ำแยงซีเกียง แห่งอาณาจักรจีน
ลุ่มน้ำไทกริช ยูเฟรตีส แห่งอาณาจักรเมโซโปรเตเมีย
ลุ่มน้ำสินธุ ลุ่มน้ำคงคา แห่งอาณาจักรชมพูทวีป
ลุ่มน้ำไนล์ แห่งอาณาจักรไอยคุปต์" เป็นต้น

(อุดม อังศุธร, 2548 : 99)

จากการศึกษาข้อมูลพบว่า ประเพณีและการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ของไทยส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลมาจากศาสนาพราหมณ์ แต่ในทางปฏิบัติจะมีลักษณะการผสมผสานพิธีกรรมของทั้ง 2 ศาสนาเข้าด้วยกันตามความเชื่อ คือ พิธีพุทธและพิธีพราหมณ์ ซึ่งนักวิชาการเชื่อว่าวัฒนธรรมต่าง ๆ ของไทย มีทั้งที่เป็นวัฒนธรรมดั้งเดิมของตนเองและรับเอาวัฒนธรรมมาจากศาสนาอื่น ๆ โดยเฉพาะศาสนาพราหมณ์ เรารับวัฒนธรรมต่าง ๆ ของศาสนาพราหมณ์ผ่านทางชนชาติมอญและเขมร เพราะก่อนที่ไทยจะตั้งรกรากถิ่นฐานในดินแดนแห่งนี้เคยอยู่ในการปกครองของชนชาติต่าง ๆ สลับกันมีอำนาจในการปกครอง คนไทยเองก็เป็นชนชาติหนึ่งที่อาศัยปะปนกับชนชาติอื่นก่อนที่จะยึดดินแดนแห่งนี้เอาไว้ได้ และก่อตั้งอาณาจักรสุโขทัยขึ้นเป็นราชธานี ดังนั้นเมื่อยึดครองดินแดนได้ วัฒนธรรมของศาสนาอื่นที่หลงเหลืออยู่จึงได้ซึมซับและผสมผสานกับวัฒนธรรมไทย โดยเฉพาะวัฒนธรรมของศาสนาพราหมณ์ ซึ่งนับได้ว่าเป็นวัฒนธรรมที่มีความเจริญรุ่งเรืองที่สุดในดินแดนแห่งนี้ และเชื่อว่าศาสนาพราหมณ์เกิดขึ้นในประเทศอินเดียก่อนศาสนาพุทธ และได้เข้ามาเผยแพร่ในดินแดนไทย ซึ่งค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีว่า

"ศาสนาพราหมณ์ได้เข้ามาประมาณพุทธศตวรรษที่ ๙–๑๐ ส่วนความสัมพันธ์ระหว่างพราหมณ์กับราชสำนักไทยนั้นหลักฐานจากหลักศิลาจารึกหลายหลักที่พบในจังหวัดนครศรีธรรมราชให้ข้อมูลค่อนข้างชัดเจนว่ามีมาก่อนในสมัยสุโขทัย"

(กรมศิลปากร, 2539 : 237)

จากการแพร่กระจายของศาสนาพราหมณ์ในดินแดนไทยที่มีมาอย่างช้านานจนบางครั้งแทบจะแยกไม่ออกเลยว่าอันไหนพิธีพุทธอันไหนพิธีพราหมณ์ เพราะในบางครั้งการประกอบพิธีกรรมในงานต่าง ๆ จะมีขั้นตอนพิธีกรรมของทั้ง 2 ศาสนา รวมอยู่ด้วยกัน จะขาด

สิ่งหนึ่งสิ่งใดไปเสียมิได้ ถ้าขาดจะถือว่าพิธีนั้นไม่สมบูรณ์ ขาดความเป็นสิริมงคล เช่น การทำน้ำมนต์หรือการประพรมน้ำมนต์ในพิธีกรรมต่าง ๆ ที่ปรากฏมีเกือบทุกพิธีที่ถือปฏิบัติในสังคมไทยทุกวันนี้ ส่วนสาเหตุที่ทำให้สังคมไทยเกิดความเชื่อว่าน้ำมนต์เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์เนื่องจากความเชื่อตามพุทธประวัติที่ว่า

> *"พระพุทธองค์ได้รับสั่งให้พระอานนท์เถระ เป็นพุทธอุปัฏฐากทำน้ำพุทธมนต์ คราวเมื่อเกิดภัยพิบัติ ๓ ประการ คือ ข้าวยากหมากแพง ปีศาจ และเกิดโรคระบาดที่เมืองเวสาลี เมื่อท่านได้เรียนเอารัตนสูตรจากพระพุทธองค์ แล้วท่านได้สาธยายพุทธมนต์และประพรมน้ำพระพุทธมนต์ไปทั่วตามสถานที่ต่าง ๆ ผลปรากฏว่าภัยพิบัติ ๓ ประการก็บรรเทาเบาคลายและหายไปในที่สุด*
>
> (พระมหาภาสกรณ์ ปิโยภาโส, 2549 : online)

จากพุทธประวัติดังกล่าว จึงทำให้เชื่อว่าน้ำมนต์สามารถขจัดปัดเป่าความโชคร้ายหรือภัยพิบัติต่าง ๆ ได้ ดังนั้นเมื่อมีงานพิธีต่าง ๆ จึงนิมนต์พระสงฆ์ไปเจริญพุทธมนต์ที่บ้าน เนื่องจากมีความเชื่อว่าพระสงฆ์เป็นสาวกของพระพุทธเจ้า บทสวดพระปริตต์ด้วยสมาธิจิตที่แน่วแน่จะทำให้น้ำกลายเป็นน้ำมนต์ที่มีความศักดิ์สิทธิ์ สามารถขจัดปัดเป่าสิ่งชั่วร้ายและอัปมงคลต่าง ๆ ได้

ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องของน้ำไม่ได้มีปรากฏในศาสนาพุทธและพราหมณ์เท่านั้น แต่ศาสนาอื่น ๆ ก็ปรากฏมีความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องของน้ำในศาสนพิธีให้เห็นอยู่ในปัจจุบันนี้ โดยเฉพาะพิธีกรรมที่เกี่ยวกับการอาบน้ำชำระบาป ตามความเชื่อในศาสนาต่าง ๆ ดังนี้

ศาสนาคริสต์

ผู้นับถือศาสนาคริสต์ มีความเชื่อเรื่องพิธีล้างบาป โดยปรากฏว่ามีพิธีกรรมเกี่ยวกับการล้างบาปของชาวคริสต์เรียกว่า "พิธีศีลศักดิ์สิทธิ์" ซึ่งมีพิธีศีลศักดิ์ศักดิ์สิทธิ์นี้ ประกอบด้วยศีลพิธีกรรม 7 ศีลด้วยกันคือ

1. **ศีลล้างบาป** (Baptism)
2. ศีลมหาสนิท (Eucharistic; Communion)
3. ศีลอภัยบาป (Penance) หรือ ศีลแห่งการคืนดี

4. ศีลกำลัง (Confirmation)
5. ศีลสมรส (Matrimony)
6. ศีลเจิมคนไข้ (Anointing of the Sick)
7. ศีลอนุกรม (Holy Orders)

พิธีศีลศักดิ์สิทธิ์ เป็นเครื่องหมายและเครื่องมือนำความอยู่รอด เป็นของประทานจากพระเป็นเจ้า เพื่อให้มนุษย์ได้รับความปลอดภัย เป็นเครื่องหมายและสัญลักษณ์เพื่อเป็นสื่อความสัมพันธ์ที่มีต่อกันระหว่างพระเป็นเจ้ากับมนุษย์ เพื่อช่วยให้ได้มีส่วนในความศักดิ์สิทธิ์และสัมผัสกับความรักของพระเจ้า โดยเชื่อว่าศีลศักดิ์สิทธิ์ เป็นเครื่องหมายที่พระเยซูทรงตั้งขึ้นโดยผ่านทางพระศาสนจักรที่ประทานให้แก่มนุษย์ เพื่อเป็นครื่องมือของพระเป็นเจ้านำมาการประคับประคองการดำเนินชีวิตของคริสตชนคาทอลิก ตั้งแต่เกิดจนตาย

ศีลล้างบาป (Baptism) ศีลจุ่ม หรือบัพติศมา เป็นพิธีกรรมหนึ่งในศีลศักดิ์สิทธิ์ มีที่มาจากความเชื่อเรื่องการชำระหรือลบล้างบาปกำเนิด โดยเชื่อว่าทุกคนที่เกิดมาย่อมมีบาปติดตัวมาตั้งแต่เกิด อาศัยการช่วยให้รอดขององค์พระเยซูคริสตเจ้า ในศาสนาคริสต์บอกว่าบาปกำเนิดนี้มาจากมนุษย์คู่แรก คือ อาดัมและอีฟ

สำหรับพิธีการรับศีลล้างบาปนี้ มีเครื่องหมายที่สำคัญคือการใช้น้ำและการชำระล้างพร้อมกับคำกล่าวว่า **ข้าพเจ้าล้างท่านในพระนามของพระบิดา และพระบุตร และพระจิต** ผลของศีลล้างบาปมีความเชื่อว่าทำให้ได้รับกลับเป็นลูกของพระเจ้า มีเกียรติและศักดิ์ศรีเพื่อดำเนินชีวิตไปสู่เป้าหมายของความศักดิ์สิทธิ์ทั้งในชีวิตนี้และชีวิตนิรันดรในสวรรค์

ผู้รับศีลล้างบาปอาจกระทำได้ตั้งแต่เริ่มเกิดใหม่หรือกระทำตอนโตเป็นผู้ใหญ่ ซึ่งจะดีกว่าเพราะเป็นการกระทำด้วยความศรัทธาของตนอย่างแท้จริง ผู้ทำพิธี คือ คุณพ่ออธิการ (ภาษา ชาวบ้านเรียกคุณพ่อเจ้าวัดซึ่งทำหน้าที่เป็นเจ้าอาวาส) หรือผู้ที่คุณพ่ออธิการได้มอบหมาย แต่ในยามวิกฤตใกล้ตายก็โปรดศีลล้างบาปให้ได้ทั้งนั้น ผู้โปรดศีลล้างบาปจะต้องทำให้ถูกวิธี มิฉะนั้นจะเป็นโมฆะ ผู้รับศีลล้างบาปแล้วตามปกติจะมีพ่อแม่ทูนหัวซึ่งไม่ใช่พ่อแม่ของตนเอง พ่อแม่ทูนหัวนี้ คือ ผู้ประคองศีรษะผู้รับศีลล้างบาปขณะที่ผู้โปรดศีลล้างบาปจะเทน้ำลงบนศีรษะ ผู้ได้รับเกียรติเป็นพ่อแม่ทูนหัวนี้จะต้องดูแลลูกทูนหัวทางฝ่ายวิญญาณไปจนกระทั่งลูกทูนหัวสามารถช่วยตนเองได้ และพ่อแม่ทูนหัวนี้จะแต่งงานกับลูกทูนหัวของตนไม่ได้เด็ดขาด การทำพิธีล้างบาปนี้อาจกระทำในวันคืนวันปาสกา หรือวันอาทิตย์ หรือวันที่เหมาะสม ผู้ที่นับถือศาสนาคริสต์ทุกคนต้องผ่านพิธีรับศีลนี้ก่อน เพื่อแสดงว่าตนเองได้เข้ามาเป็นสมาชิกของศาสนจักรแล้ว จึงจะสามารถรับศีลอื่น ๆ ต่อไปได้อีก การรับศีลล้างบาปนี้กระทำได้เพียงครั้งเดียวในชีวิตแม้ว่า

จะเปลี่ยนไปนับถือศาสนาอื่น แต่ถ้ากลับมานับถือศาสนาคริสต์อีกก็ไม่ต้องรับศีลนี้ เพราะถือได้ว่าทำการล้างบาปแล้ว

ศีลล้างบาปเป็นศีลแรกที่ทุกคนต้องรับเพื่อที่จะเป็นสมาชิกของพระศาสนจักร ตามที่พระเยซูเจ้าได้อธิบายให้นิโคเดมุสฟังว่า *"ผู้ที่จะเป็นประชากรของอาณาจักรพระเจ้าจะต้องเกิดใหม่จากน้ำและพระจิต"* (สารานุกรมเสรี, ศีลศักดิ์สิทธิ์, 2552 : online)

ภาพที่ 2 พิธีศีลจุ่มของศาสนาคริสต์

ที่มา : Matichon Online, 2554 : Online

อีกพิธีหนึ่งของชาวคริสต์ นิกายออร์โธด็อก ของชาวยุโรป คือ "พิธีอีพิฟานี่" (Epiphany) เป็นพิธีล้างบาปในเทศกาลอีพิฟานี่ หรือเทศกาลฉลองการเสด็จมาขององค์พระเยซู เป็นการรำลึกถึงการทำพิธีล้างบาปขององค์พระเยซูในแม่น้ำจอร์แดน วิธีการประกอบพิธีจะทำโดยจุ่มตัวลงในน้ำที่เย็นจัดจนเป็นน้ำแข็ง ซึ่งชาวคริสต์ในแต่ละประเทศจะฉลองพิธีอีพิฟีนี่ไม่ตรงกัน

ภาพที่ 3 พิธีล้างบาป "อิพิฟีนี่" ของชาวคริสต์ นิกายออร์โธด็อก

ที่มา : Thai PBS News, 2555 : Online

ศาสนายิว หรือยูดาย

ศาสนายิวหรือยูดาย เกิดก่อนคริสต์ศาสนาที่ดินแดนปาเลสไตน์ในประเทศอิสราเอล เป็นหนึ่งในศาสนาที่เก่าแก่ที่สุดในโลก ได้กล่าวถึงบทบาทสำคัญของน้ำไว้ในพิธี mikvah ว่าเป็นประเพณีโบราณของชาวยิวที่มีความเชื่อว่าตามแนวคิดเกี่ยวกับความบริสุทธิ์ในพิธีทางศาสนา โดยเฉพาะสตรีจะต้องเข้าพิธีอาบน้ำหลังจากมีประจำเดือน หรือก่อนเข้าพิธีแต่งงาน ผู้หญิงจะต้องเข้าพิธีอาบน้ำโดยเชื่อว่าเป็นการชำระล้างมลทินให้เกิดความบริสุทธิ์

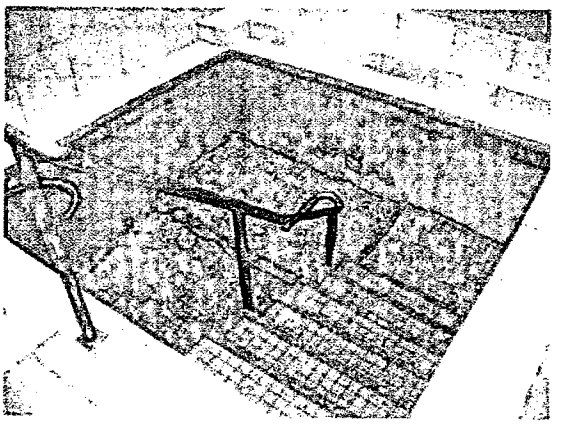

ภาพที่ 4 ลักษณะบ่อน้ำที่ใช้ประกอบพิธี "Mikvah"

ที่มา : Mikvah : 2549 :Online

นักโบราณคดีอิสราเอลเปิดเผยว่า ได้ค้นพบสถานที่สำหรับอาบน้ำในพิธีศักดิ์สิทธิ์ในเยรูซาเล็ม ซึ่งสันนิษฐานว่าผู้แสวงบุญชาวยิวได้ใช้สถานที่นี้เมื่อมาที่วิหารเทมเพิ้ลเมาท์เมื่อ 2,000 ปีที่แล้ว สถานที่ดังกล่าวตั้งอยู่ใกล้เทมเพิ้ล เม้าท์ ในบริเวณเมืองเก่าของเยรูซาเล็ม ที่ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นวิหารแรกของยิวที่ระบุในคัมภีร์ไบเบิ้ล โดยวิหารหลังที่ 2 ถูกทำลายโดยพวกโรมันในปีคริสตศักราชที่ 70 ผู้แสวงบุญชาวยิวจะมาที่วิหารศักดิ์สิทธิ์นี้ปีละ 3 ครั้ง ปัจจุบันชาวยิวยังมีพิธีกรรมชำระร่างกายเพื่อความบริสุทธิ์ สถานที่ซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นวิหารศักดิ์สิทธิ์ของยิว ปัจจุบันเป็นสถานที่สำคัญอันดับ 3 ของอิสลาม รองจากมัสยิดฮะรอมในมักกะฮฺ และมัสยิดนาบาวีในมาดินะฮฺ (สำนักข่าวมุสลิมไทย, 2552 : online)

ศาสนามันดาอี

ศอบิอ์ (ภาษาอาหรับ: صابئ /ศอบิอ์/, ภาษาฮีบรู: צבא, ภาษาอังกฤษ: Sabian) เป็นกลุ่มชนในประวัติศาสตร์โบราณที่อาศัยอยู่ในตะวันออกกลางที่เชื่อในพระผู้เป็นเจ้า แต่ได้แตกแยกออกเป็นหมู่เหล่า นักวิชาการอิสลามไม่สามารถจะเจาะจงได้ว่าพวกเขาคือพวกไหน

ในอดีตคอลีฟะหฺอัลมะอ์มูน อัลอับบาสีย์ก็มีปัญหาในการที่จะจัดกลุ่มพวกศอบิอ์ คือ พวกเขาไม่ใช่ยิว และไม่ใช่คริสเตียน จึงมีปัญหาในการเก็บภาษี ในที่สุดพวกศอบิอ์ในอาณาจักรอับบาสีย์ก็ได้หาวิธีพาตัวรอด ด้วยการบอกว่าพวกตนคือพวกศอบิอ์ที่อัลกุรอานกล่าวถึง จนกระทั่งปัจจุบันก็ยังไม่มีใครบอกได้ชัดเจนว่า พวกศอบิอ์ที่อัลกุรอานกล่าวถึงนี้เป็นพวกไหน

แต่ถึงอย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าชาวศอบิอ์จะไม่ถูกจัดอยู่ในจำพวกศาสนายิวหรือคริสเตียนก็ตาม แต่พวกเขาก็ยังมีวัฒนธรรมและจารีตประเพณีที่เป็นแบบแผนของตัวเอง อย่างน้อยก็มีพิธีกรรมการอาบน้ำในการประกอบพิธีต่าง ๆ ให้เห็นอยู่ในปัจจุบัน

ภาพที่ 5 พวกมันดาอีย์ในอิรักกำลังทำพิธีอาบน้ำศักดิ์สิทธิ์

ที่มา : siamic, 2552 : online

ศาสนาชินโต

ศาสนาชินโต เป็นศาสนาของชาวญี่ปุ่น ไม่มีศาสดาในศาสนานี้ เนื่องจากเป็นศาสนาประเภทพหุเทวนิยม(Polythaeism) คือนับถือเทพเจ้าหลายองค์ เช่น เทพเจ้าแห่งภูเขา ลำธาร ชนชาติญี่ปุ่นสมัยโบราณมีเผ่าต่าง ๆ หลายเผ่า แต่ละเผ่าเคารพบูชาบรรพบุรุษและเทพเจ้าแต่เดิมยังไม่ปรากฏว่ามีชื่อเรียกศาสนา เมื่อพุทธศาสนาและศาสนาขงจื๊อได้แพร่ไปสู่ประเทศญี่ปุ่นจึงเรียกศาสนานี้ว่า "ชินโต" เพื่อให้ต่างจากศาสนาพุทธและศาสนาขงจื๊อ คำว่า "ชินโต"

แปลว่า วิถีของพระเจ้า คำสอนจึงมุ่งให้บุคคลปฏิบัติตนตามทางของสวรรค์ ภักดีต่อพระเจ้า ซึ่งหมายถึงธรรมชาติรอบตัวมนุษย์

พบว่าชาวชินโตมีพิธีกรรมล้างบาปซึ่งปรากฏหลักฐานในคัมภีร์ของศาสนา กล่าวว่า "*ชาวชินโตเป็นผู้รักความสะอาด แม้แต่เทพอิชานางิก็ทรงชำระร่างกายให้สะอาดอยู่เสมอ*" (มหาวิทยาลัยธรรมกาย แคลิฟอร์เนีย, 2555 : Online) ดังนั้นชาวญี่ปุ่นจึงรักความสะอาดมาก เพื่อเป็นการบูชาเทพเจ้า และเชื่อว่าความสกปรกเป็นบาป เป็นความผิดต่อเทพเจ้า ผู้ทำตนให้สะอาดเป็นผู้เคารพเทพเจ้า จากความเชื่อนี้จึงทำให้มีพิธีชำระร่างกายให้สะอาด ซึ่งจัดเป็นพิธีใหญ่ปีละ 2 ครั้ง เรียกพิธีนี้ว่า "โอโฮฮาราชิ" เป็นทั้งพิธีกรรมทำตนให้สะอาด และเป็นพิธีกรรมชำระบาปด้วย

ศาสนาอิสลาม

ศาสนาอิสลาม เป็นศาสนาหนึ่งที่มีการกล่าวถึงการประกอบพิธีต่าง ๆ โดยการใช้น้ำเป็นส่วนประกอบในพิธีกรรมต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นพิธีอาบน้ำตอนแรกคลอด พิธีอาบน้ำแต่งงาน พิธีอาบน้ำศพ การอาบน้ำละหมาดที่เป็นการประกอบกิจบูชาสักการะอัลเลาะห์ หรือแม้กระทั่งหลังจากการมีเพศสัมพันธ์กัน ชาวอิสลามก็จะต้องอาบน้ำเพราะเชื่อว่าการมีเพศสัมพันธ์เป็นบาป ต้องชำระล้างมลทินให้เกิดความบริสุทธิ์ และเชื่อว่าความสะอาดของร่างกายจะเพิ่มความบริสุทธิ์ทางจิตวิญญาณ

ภาพที่ 6 วิธีอาบน้ำละหมาดกรณีสถานที่ไม่เอื้ออำนวย

ที่มา : นายกูล๊ะ กูมุดา, ม.ป.ป.: Online

ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เป็นศาสนาที่เก่าแก่ที่สุดในโลก ในตอนแรกเริ่มเรียกตัวเองว่า "พราหมณ์" ต่อมาศาสนาได้เสื่อมความนิยมลงระยะหนึ่งเนื่องจากอิทธิพลของศาสนาพุทธ จนมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 ศังกราจารย์ได้ปฏิรูปศาสนาโดยแต่งคัมภีร์ปุราณะลดความสำคัญของศาสนาพุทธ และนำหลักปฏิบัติรวมทั้งหลักธรรมของศาสนาพุทธบางส่วนมาใช้และฟื้นฟูปรับปรุงศาสนาพราหมณ์เป็นศาสนาฮินดู โดยคำว่า "ฮินดู" เป็นคำที่ใช้เรียกชาวอารยันที่อพยพเข้าไปตั้งถิ่นฐานในลุ่มแม่น้ำสินธุ และเป็นคำที่ใช้เรียกลูกผสมของชาวอารยันกับชาวพื้นเมืองในชมพูทวีป และชนพื้นเมืองนี้ได้พัฒนาศาสนาพราหมณ์โดยการเพิ่มเติมเทพเจ้าท้องถิ่นดั้งเดิมลงไป เนื่องจากเวลานั้นสังคมอินเดียแตกแยกอย่างมากเนื่องจากอิทธิพลของศาสนาพุทธในประเทศอินเดียที่มีลักษณะเป็นกึ่งพหุเทวนิยม คือ นิยมนับถือเทวดา ทำให้ทางตอนเหนือนับถือพระศิวะซึ่งเป็นเทพแห่งภูเขาหิมาลัย ทางตอนใต้ชาวประมงนับถือวิษณุซึ่งเป็นเทพที่ให้ฝนและพายุ ชาวป่านับถือพระนิรุทธ และตอนกลางนับถือพระพิฆเณศวร คนอินเดียเวลานั้นเริ่มไม่นับถือศาสนาพราหมณ์เป็นจำนวนมากขึ้น เมื่อต้องการรวมชาติจึงรวมเทพเจ้าแต่ละท้องถิ่นเป็นหนึ่งเดียวกันกับศาสนาพราหมณ์ แล้วเรียกศาสนาของใหม่นี้ว่า "ศาสนาฮินดู" เพราะฉะนั้นศาสนาพราหมณ์จึงมีอีกชื่อในศาสนาใหม่ว่า "ฮินดู" จนถึงปัจจุบันนี้

พระพุทธศาสนาก็เกิดขึ้นท่ามกลางสังคมพราหมณ์ แม้แต่พระพุทธเจ้าและพุทธสาวกสมัยแรก ๆ ก็เคยนับถือลัทธิพราหมณ์หรือเคยเกี่ยวข้องกับวรรณะพราหมณ์มาก่อน และในนิทานชาดกและเรื่องราวเกี่ยวกับศาสนาพุทธและพระพุทธเจ้า ก็มักจะมีพราหมณ์เข้ามาเกี่ยวข้อง ดังนั้นศาสนาพุทธและพราหมณ์ จึงมีอิทธิพลต่อกันและกันมาจนกระทั่งทุกวันนี้

ศาสนาพราหมณ์หรือฮินดู เป็นอีกศาสนาหนึ่งที่มีความเชื่อเรื่องการล้างบาปมาอย่างยาวนาน ในฐานะที่เป็นศาสนาที่เก่าแก่มากที่สุดในโลกศาสนาหนึ่ง มีอายุกว่า 4,000 ปี ศาสนานี้มีวิวัฒนาการอันยาวนาน ตั้งแต่โบราณกาลจนถึงปัจจุบัน โดยมีความเชื่อว่าบาปสามารถล้างได้เช่นเดียวกับศาสนาคริสต์ แต่มีพิธีกรรมทางศาสนาที่แตกต่างกัน ซึ่งขั้นตอนพิธีกรรมโดยละเอียดนั้น ไม่ค่อยมีปรากฏมากนัก ทราบเพียงว่าศาสนิกของศาสนาพราหมณ์ในสมัยก่อนถือว่าการได้ลงอาบน้ำชำระกายในแม่น้ำคงคามหานทีเป็นการชำระมลทิน ก่อให้เกิดความบริสุทธิ์ เพราะถือว่าแม่น้ำคงคาเป็นแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ที่ไหลมาจากพระโอษฐ์ของพระพรหมหรือพระศิวะที่สถิตอยู่บนเขาไกรลาส แม้คนตายก็จะถูกหามมาเผายังริมฝั่งแม่น้ำคงคา เมื่อศพถูกเผาแล้วก็จะนำเถ้ากระดูกลอยอังคารในแม่น้ำคงคา ถือว่าเป็นการล้างบาปครั้งสุดท้าย ปัจจุบันนี้พิธีกรรมการล้างบาปในทำนองที่กล่าวมา ยังคงปรากฏอยู่มากในประเทศอินเดีย เป็นพิธีกรรมที่ยิ่งใหญ่และ

ศักดิ์สิทธิ์ของชาวฮินดู มีผู้คนนับแสนคนไปรวมกันยังฝั่งแม่น้ำคงคาเพื่อประกอบพิธีล้างบาปตามความเชื่อของตน

ภาพที่ 7 พิธีอาบน้ำในแม่น้ำคงคาในประเทศอินเดีย
ที่มา : ภูผาหิมาลัย, 2551 : Online

นอกจากนี้ การอาบน้ำในแม่น้ำคงคายังปรากฏในพระราชพิธีที่เกี่ยวกับการอาบน้ำของพระมหากษัตริย์อินเดีย ซึ่งต้องถือปฏิบัติ คือ

> *"เดือน 10 พิธีซื่อพัทธวิทานา วันขึ้น 15 ค่ำ ถวายน้ำผึ้งแก่ญาติทุกวังทุกบ้าน พระมหากษัตริย์ก็กระทำด้วย แล้วพราหมณ์ราชครูเอาด้ายดิบผูกคอหม้อใหม่ให้เจ้าของผู้ทำหม้อใหม่ไปลอยน้ำในแม่น้ำคงคา แล้วลงอาบในแม่น้ำคงคาชำระกายให้บริสุทธิ์ แล้วแต่งตัวมาไหว้บิดามารดา"*
>
> (สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร, 2506 : 440)

ความสำคัญของการอาบน้ำในพิธีกรรมทางศาสนา ยังปรากฏให้เห็นอยู่ในเกือบทุกศาสนาทั่วโลก เนื่องจากความเชื่อของศาสนาทุกศาสนามีความใกล้เคียงกัน อย่างน้อยก็ความเชื่อในเรื่องสิ่งลี้ลับ และอำนาจที่อยู่เหนือธรรมชาติ สามารถดลบันดาลให้เกิดสิ่งต่าง ๆ ได้ เชื่อว่าในโลกนี้มีเทพเจ้าคอยปกป้องดูแล และเชื่อว่าน้ำเป็นต้นกำเนิดของสิ่งมีชีวิต อาจเป็นเพราะว่ามนุษย์มีความผูกพันธ์กับน้ำมาตั้งแต่แรกเกิด และไม่สามารถขาดน้ำได้จึงทำให้น้ำเข้ามา

มีบทบาทในวิถีชีวิตประจำวันของมนุษย์ รวมถึงการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ และน้ำเองยังเป็นเครื่องเตือนใจ ให้คติ ข้อคิด และปริศนาธรรมได้เป็นอย่างดี เช่น

น้ำละลายของแข็งได้ โดยธรรมชาติของน้ำนั้นเป็นของเหลว แต่มีอานุภาพสามารถทำลายสิ่งที่เป็นของแข็งเช่นหินได้ เราจะสังเกตได้ว่า หากน้ำหยดลงหินทุกวัน หินก้อนนั้นก็จะกร่อนลงไปเรื่อย ๆ เปรียบได้กับการใช้กิริยา วาจาที่อ่อนหวาน นุ่มนวล ไพเราะก็สามารถที่จะเอาชนะใจคนที่เข้มแข็งลงได้

น้ำเปรียบได้กับแรงสามัคคี โดยสถานะของน้ำเป็นของเหลวสามารถแปรเปลี่ยนรูปร่างไปตามสถานที่ที่มันอยู่ได้ และไม่ว่าจะพยายามแบ่งแยกน้ำออกด้วยการใช้มีดฟัน หรือใช้อะไรก็แล้วแต่มาตัดแยกมันออกจากกัน น้ำก็จะไหลกลับมารวมตัวเป็นเนื้อเดียวกันได้ดังเดิม และยิ่งไปกว่านั้น เมื่อน้ำมีจำนวนมากก็จะทำให้มีพลังมาก สามารถสร้างประโยชน์ได้ เช่น สร้างกระแสไฟฟ้าได้ มนุษย์ก็เช่นกัน หากมีความสามัคคี ร่วมแรงร่วมใจกันแล้วย่อมนำประโยชน์มาสู่สังคมและประเทศชาติได้

น้ำเปรียบได้กับความยุติธรรม พวกช่างจะใช้น้ำสำหรับวัดระดับของสิ่งต่าง ๆ หรือพื้นที่เมื่อจะสร้างบ้านหรือตึก ซึ่งเปรียบได้กับความซื่อสัตย์ และความยึดหลักคุณธรรมของคน ถ้าคนเราทุกคนมีความซื่อสัตย์และมีความจริงใจต่อกันแล้ว ก็จะสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุขโดยปราศจากความเคลือบแคลง ระแวงสงสัยกันและกัน

น้ำเปรียบได้กับตัวประสาน ใช้สำหรับประสานสิ่งต่าง ๆ เข้าด้วยกัน อย่างเช่น ในการสร้างบ้านหรือตึกต้องใช้น้ำเป็นตัวประสานอิฐ หิน ปูน ทราย เข้าด้วยกัน ถ้าไม่มีน้ำก็ไม่สามารถสร้างตึก สร้างบ้านขึ้นมาได้ ศาสนาก็เปรียบเสมือนกับน้ำทำหน้าที่ประสานจิตใจผู้คนภายในประเทศ ให้อยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข

น้ำเปรียบได้กับการพัฒนาตนเอง เพราะน้ำสามารถปรับเปลี่ยนสถานะภาพของตนเองได้เป็นอย่างดีไม่ว่าจะอยู่ที่ใดก็ตาม ไม่ว่าภาชนะที่บรรจุน้ำอยู่นั้นมีรูปทรงเช่นไร น้ำก็จะแปรเปลี่ยนไปตามรูปทรงของภาชนะนั้น ๆ ได้ ดังนั้นน้ำจึงเป็นข้อคิดเตือนใจคนเราว่าควรปรับปรุงและพัฒนาตนเองอยู่ตลอดเพื่อความอยู่รอดของตนเองในสังคมที่ตนอยู่

น้ำเปรียบได้กับความชุ่มเย็น เพราะคุณสมบัติของน้ำจะมีความเย็น ทำให้ผู้ที่อยู่ใกล้รู้สึกเย็นสบายผ่อนคลายความร้อนรน วิตกกังวล ทำให้ทุกสิ่งในโลกอยู่ได้อย่างมีความสุขสดชื่น เปรียบน้ำได้เหมือนกับหลักธรรม คือ เมตตา เพราะถ้าเมื่อคนเรามีความเมตตาต่อกันและกันแล้ว ไม่จำกัดเฉพาะเชื้อชาติ ศาสนาของตนเพียงเท่านั้น ไม่มีการเลือกที่รักมักที่ชัง เราก็จะอยู่

ร่วมกันได้อย่างร่มเย็นเป็นสุข ปราศจากความเดือดร้อน เราใช้น้ำชำระล้างสิ่งสกปรกโสโครกต่าง ๆ คำสอนของศาสนาก็เป็นเครื่องชำระล้างจิตใจของคนเฉกเช่นเดียวกับน้ำนั่นอง

ความผูกพันของน้ำกับคนไทยยังปรากฏสะท้อนให้เห็นในรูปแบบต่าง ๆ เช่น คำพูดที่เป็นนามธรรมแต่มีความหมายโดยนัยยะ อาทิ น้ำคำ น้ำใจ น้ำมือ หรือ สำนวน สุภาษิต และคำพังเพยต่าง ๆ ที่ใช้เป็นข้อคิด คติสอนใจคน เช่น น้ำขึ้นให้รีบตัก น้ำขุ่นไว้ในน้ำใสไว้นอก น้ำเชี่ยวอย่าเอาเรือขวาง น้ำซึมบ่อทราย น้ำถึงไหนปลาถึงนั่น น้ำท่วมทุ่งผักบุ้งโหรงเหรง น้ำท่วมปาก น้ำน้อยย่อมแพ้ไฟ น้ำนิ่งไหลลึก น้ำพึ่งเรือเสือพึ่งป่า น้ำมาปลากินมดน้ำลดมดกินปลา น้ำร้อนปลาเป็นน้ำเย็นปลาตาย น้ำลดตอผุด น้ำไหลไฟดับ น้ำสั่งฟ้าปลาสั่งหนอง หรือน้ำสั่งฟ้าปลาสั่งฝน เป็นต้น

2.1.3 ความสำคัญของน้ำกับศิลปะ และวัฒนธรรมไทย

ความสำคัญของน้ำ แทรกซึมอยู่ในวิถีชีวิตของคนไทยไปทั่วแทบทุกอย่าง แม้กระทั่งงานศิลปะก็มีการใช้น้ำเป็นองค์ประกอบศิลป์ ใช้เป็นตัวผสมผสานวัตถุดิบในการสร้างสรรค์ผลงาน เช่น ใช้ในการผสมสีในงานจิตรกรรม ใช้ผสมดินหรือวัตถุดิบอื่น ๆ ในงานประติมากรรม หรืองานสถาปัตยกรรม หรือแม้กระทั่งแรงบันดาลใจในการสร้างสรรค์งานศิลป์ประเภทต่าง ๆ นอกจากนี้ น้ำในงานศิลปะยังสามารถสื่อให้เห็นถึงความร่มเย็น ความอุดมสมบูรณ์อีกด้วย ผู้วิจัยจะขอยกตัวอย่างงานศิลปะที่มีความเกี่ยวข้องกับน้ำมาพอสังเขปดังนี้

ในช่วงแรกของวัยเด็ก ในระยะที่เริ่มหัดวาดภาพระบายสี คาดว่าเกือบทุกคนคงคุ้นชินกับภาพวาดที่มีก้อนเมฆสัก 2-3 ก้อน มีภูเขา 2 ลูก มีพระอาทิตย์ขึ้นตรงกลางระหว่างภูเขา มีธารน้ำไหลมาจากระหว่างภูเขา ผ่านท้องทุ่ง มีบ้าน มีสัตว์เลี้ยง ฯ อาจมีองค์ประกอบอื่นแตกต่างกันไปบ้างจากนี้เล็กน้อย ขึ้นอยู่กับประสบการณ์และจินตนาการของแต่ละบุคคล แต่ก็ยังคงอยู่ในลักษณะที่คล้ายคลึงกัน ไม่ต่างจากนี้มากนัก ซึ่งจะสังเกตได้ว่า ภาพแรก ๆ ที่เด็ก ๆ หัดวาดจะเป็นภาพธรรมชาติ และจะมีแม่น้ำเป็นองค์ประกอบหลักดังภาพประกอบ

ภาพที่ 8 ภาพวาดในวัยเด็ก

ที่มา : buriburi, 2550 : Online

เมื่อเจริญเติบโตขึ้น มีวุฒิภาวะ มีการพัฒนาขึ้น ผลงานศิลปะที่สร้างสรรค์ออกมาก็มีการพัฒนาตามไปด้วย เริ่มมีการสื่อสารโดยนัยศิลปินแฝงไว้ในการสร้างสรรค์งานศิลปะต่าง ๆ ซึ่งศาสตราจารย์ Chris Witcombe นักวิชาการด้านประวัติศาสตร์ศิลปะของ ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะของวิทยาลัยสวีทเบีย (Sweet Briar College) ได้เขียนบทความเรื่อง "น้ำในงานศิลปะ" ไว้ว่า

> *"น้ำในงานศิลปะ มักถูกแสดงออกในรูปแบบสัญลักษณ์ในระหว่างช่วงฟื้นฟูศิลปะวิทยา ศิลปินหลายคนวาดน้ำออกมาได้อย่างเสมือนจริง สามารถสื่ออารมณ์ได้เป็นอย่างดี วาดลำธาร แม่น้ำ หรือแม้กระทั่งน้ำตกให้มองแล้วเหมือนมีความเคลื่อนไหวของสายน้ำ หรือแม้กระทั่งวาดวิวทะเลอันเงียบสงบ มองแล้วรู้สึกสงบเงียบ เย็นสบายจริงๆ ซึ่งน้ำที่วาดออกมาจะเป็นตัวกำหนดอารมณ์และจินตนาการของผู้ชม*
>
> (Chris Witcombe, 2542 : Online)

นอกจากนี้ ศิลปินยังใช้งานศิลปะในการกระตุ้นจิตสำนึกของมนุษย์ให้เกิดความตระหนักในการอนุรักษ์ทรัพยากรต่าง ๆ โดยเฉพาะทรัพยากรน้ำซึ่งถือว่าเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นต่อสิ่งมีชีวิตมากที่สุด ดังเช่นภาพจิตกรรมฝาผนังในเมืองออตตาวา ประเทศแคนาดา ที่รณรงค์ให้ประชากรในประเทศเห็นคุณค่าของน้ำ และร่วมมือกันประหยัดน้ำ

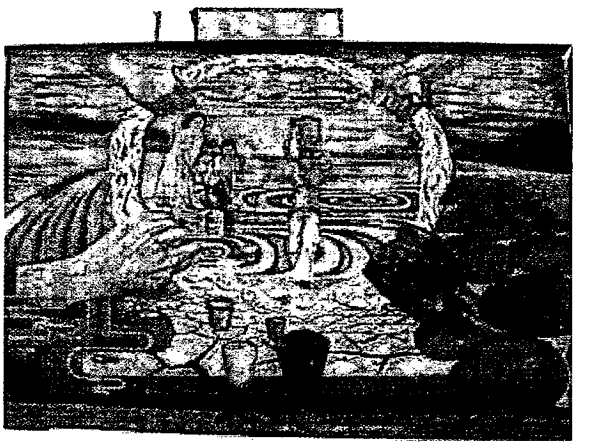

ภาพที่ 9 ภาพจิตรกรรมฝาผนังในเมืองออตตาวา ประเทศแคนาดา

ที่มา : One Drop, 2553 : Online

ศิลปวัฒนธรรม เป็นอีกแขนงหนึ่งที่สามารถเชื่อมโยงความสำคัญของน้ำ และถ่ายทอดสื่อออกให้เห็นได้อย่างชัดเจน คือ นาฏกรรม ซึ่งเคยมีผู้รังสรรค์ผลงานจากสายน้ำออกมาในรูปแบบนาฏกรรมได้อย่างงดงาม คือ มหานาฏกรรมเฉลิมพระเกียรติเรื่องพระมหาชนก ซึ่งนำบทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มาถ่ายทอดเป็นศิลปะการแสดงแบบร่วมสมัย งดงามด้วยองค์ประกอบศิลป์ที่สร้างให้เกิดภาพกึ่งเทพนิยาย เนื้อหามุ่งเน้นในเรื่องคุณธรรม ความพากเพียร เพื่อเป็นแนวทางสำหรับต่อการดำเนินชีวิตของประชาชนชาวไทย โดยบอกเล่าผ่านนาฏยกรรมในรูปแบบปริศนาธรรม ซึ่งจัดแสดงเมื่อวันที่ 26 พฤษภาคม – 11 มิถุนายน 2549

นาฏยกรรมเรื่องพระมหาชนก มีประเด็นหลักของเรื่องที่เป็นปริศนาธรรมอยู่ 2 ประเด็น คือ ความเพียรพยายามของพระมหาชนกที่พยายามว่ายน้ำข้ามมหาสมุทร และการที่พระมหาชนกเฝ้ามองดูประชาชนของท่านแย่งชิงผลมะม่วงจนทำให้ต้นมะม่วงเสียหายจนตัดสินใจออกบวช จากวรรณกรรมมาสู่นาฏยกรรมบนเวที การรังสรรค์การแสดงให้สามารถสื่อให้เห็นได้อย่างสมจริงเป็นสิ่งสำคัญที่ผู้กำกับการแสดงจะต้องทำให้ได้ ซึ่งเหตุการณ์หลักของเรื่อง

คือ ความเพียรพยายามในการว่ายน้ำในมหาสมุทรเพื่อเอาชีวิตรอด ในการแสดงครั้งนี้ได้ผู้อำนวยการฝ่ายศิลป์และกำกับลีลา ผู้มีความรู้ความสามารถอย่างผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. นราพงษ์ จรัสศรี (ตำแหน่งทางวิชาการในขณะที่สร้างผลงาน) ปัจจุบัน ท่านดำรงตำแหน่งเป็นศาตราจารย์ ดร.นราพงษ์ จรัสศรี หัวหน้าภาควิชานาฏยศิลป์ คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในครั้งนั้นท่านได้ออกแบบการแสดงโดยใช้ผู้แสดงจำนวนทั้งสิ้น 400 คน แสดงเป็นคลื่นในมหาสมุทรที่พระมหาชนกทรงแหวกว่ายอยู่ นับว่าเป็นความชาญฉลาดของผู้ออกแบบโดยใช้ความพริ้วไหวของร่างกายมนุษย์แทนการพริ้วไหวของสายน้ำ ซึ่งในการแสดงครั้งนี้ยังได้สอดแทรกคติธรรมไว้คือ

อุทกูปมสูตรที่ 5 พระสูตรที่อุปมาบุคคลดั่งน้ำ 7 ประเภท

1. *จมลงไปครั้งเดียว จมไปเลย ได้แก่ บุคคลที่ประกอบไปด้วยอกุศลธรรมฝ่ายต่ำล้วน (บาปชน)*
2. *โผล่ขึ้นแล้วจม ได้แก่ บุคคลคลผู้มีคุณธรรม แต่คุณธรรมเสื่อมไป (ปุถุชน)*
3. *โผล่ขึ้นแล้วลอยอยู่ได้ ได้แก่ ผู้มีคุณธรรมไม่เสื่อม (กัลยาณปุถุชน)*
4. *โผล่ขึ้นแล้ว เห็นแจ่มแจ้ง เหลียวดู ได้แก่พระโสดาบัน (ผู้แรกถึงกระแสธรรม)*
5. *โผล่ขึ้นแล้ว ว่ายเข้าหาฝั่ง ได้แก่พระสกทาคามี (ผู้มาสู่กามภพอีกครั้งเดียว)*
6. *โผล่ขึ้นแล้ว ไปถึงที่ตื้น หยั่งพื้นทะเลได้ ได้แก่ พระอนาคามี (ผู้ไม่มาสู่กามภพอีก)*
7. *โผล่ขึ้นแล้ว ข้ามฝั่งได้ ยืนอยู่บนบก ได้แก่ พระอรหันต์ (ผู้ทำให้แจ้งเจโตวิมุติ ปัญญาวิมุติ อันไม่มีอาสวะ)*

(จานีน ยโสวันต์, 2549 : Online)

ภาพที่ 10 นาฏกรรมเฉลิมพระเกียรติ พระมหาชนก องก์ที่ 2 ความพยายาม
ที่มา : จานีน ยโสวันต์, 2549 : Online

จะเห็นได้ว่า ในสังคมไทยนั้นไม่ว่าจะเป็นงานศิลปะและวัฒนธรรมแขนงใดก็ตาม ล้วนแล้วแต่มีความผูกพันกับสายน้ำอยู่ตลอดมา โดยเฉพาะความเชื่อทั้งในเรื่องของผี ทั้งในศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธ ทำให้เกิดการประกอบพิธีกรรมตามขนบธรรมเนียมประเพณีสืบต่อกันมา ซึ่งถือเป็นการสร้างขวัญและกำลังใจวิธีหนึ่งในการดำรงชีวิตต่อไป ซึ่งประเพณีพิธีกรรมที่สำคัญต่าง ๆ นั้น ส่วนใหญ่ปรากฏว่ามีการใช้น้ำเป็นองค์ประกอบของประเพณีพิธีกรรมแทบทั้งสิ้น อย่างน้อยในพิธีกรรมก็จะต้องมีการทำน้ำมนต์ใช้ในการประพรมเพื่อความเป็นสิริมงคลในพิธี ในที่นี้ผู้วิจัยจะขอแบ่งประเพณีและพิธีกรรมที่มีความเกี่ยวข้องกับการอาบน้ำในวิถีชีวิตออกเป็น 2 ส่วน คือ ส่วนที่เป็นประเพณีพิธีกรรมของชาวบ้าน และส่วนที่เป็นประเพณีพิธีกรรมของหลวง หรือที่เรียกว่า "พระราชพิธี" นั่นเอง

2.1.4 ประเพณี พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับน้ำ

คำว่า "ประเพณี" ตามความหมายของพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 หมายถึง สิ่งที่นิยมถือประพฤติปฏิบัติสืบ ๆ กันมา จนเป็นแบบแผนขนบธรรมเนียมหรือจารีตประเพณี (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน, 2542 : 663)

พระยาอนุมานราชธน ได้ให้ความหมายของคำว่าประเพณีไว้ว่า ประเพณี คือ ความประพฤติที่ชนหมู่หนึ่งอยู่ในที่แห่งหนึ่งถือเป็นแบบแผนกันมาอย่างเดียวกัน และสืบต่อกันมานาน ถ้าใครในหมู่ประพฤติออกนอกแบบก็ผิดประเพณี หรือผิดจารีตประเพณี (อนุมานราชธน, 2514 : 37)

ประเพณี เป็นกิจกรรมที่มีการปฏิบัติสืบเนื่องกันมา เป็นเอกลักษณ์และมีความสำคัญต่อสังคม เช่น การแต่งกาย ภาษา วัฒนธรรม ศาสนา ศิลปกรรม กฎหมาย คุณธรรม ความเชื่อ ฯลฯ อันเป็นบ่อเกิดของวัฒนธรรมของสังคมเชื้อชาติต่าง ๆ กลายเป็นประเพณีประจำชาติและถ่ายทอดกันมาโดยลำดับ หากประเพณีนั้นดีอยู่แล้วก็รักษาไว้เป็นวัฒนธรรมประจำชาติ หากไม่ดีก็แก้ไขเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเทศะ ประเพณีล้วนได้รับอิทธิพลมาจากสิ่งแวดล้อมภายนอกที่เข้าสู่สังคม รับเอาแบบปฏิบัติที่หลากหลายเข้ามาผสมผสานในการดำเนินชีวิต ประเพณีจึงเรียกได้ว่าเป็น *"วิถีแห่งการดำเนินชีวิตของสังคม"* โดยเฉพาะศาสนาซึ่งมีอิทธิพลต่อประเพณีไทยมากที่สุด (วิกิพีเดีย สารานุกรมเสรี. ประเพณี, 2553 : online)

คำว่า ประเพณี (tradition) กับคำว่าพิธีกรรม (rite) มีความหมายใกล้เคียงกันมาก บางครั้งก็ใช้ในความหมายเดียวกัน แต่เท่าที่ผ่านมา คำแรกน่าจะมีความหมายกว้างกว่าคือกินความไปถึงชีวิต (way of life) ในขณะที่คำว่า พิธีกรรมมีความหมายไปในเชิงพิธีการ หรือกิจกรรมเฉพาะกิจมากกว่า พิธีกรรมที่พบในสังคมไทยอาจแบ่งออกได้เป็น 4 ประเภท คือ พิธีกรรมตามเทศกาล (festival) พิธีกรรมที่เกี่ยวกับวงจรชีวิต (rite of passage) พิธีกรรมที่เกี่ยวกับการทำมาหากิน และพิธีกรรมที่เกี่ยวกับชุมชนหรือท้องถิ่น ซึ่งแต่ละพิธีกรรมที่แจกแจงแยกย่อยนี้ ก็ยังมีความเหลื่อมซ้อนกันอยู่ (แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย, 2548 : 87)

คำว่าประเพณี และพิธีกรรม ตามความหมายของผู้วิจัยเห็นว่า ประเพณี คือ กิจกรรมทางสังคมที่ดีงามและยึดถือปฏิบัติสืบต่อกัน มีความหมายโดยกว้าง ประเพณีสงกรานต์ ประเพณีอุปสมบท เป็นต้น ส่วนคำว่าพิธีกรรม คือ กิจกรรมที่ปฏิบัติตามความเชื่อและยึดถือปฏิบัติสืบต่อกันมา ซึ่งพิธีกรรมนั้นเป็นกิจกรรมหนึ่งที่มีอยู่ในประเพณี เช่น พิธีรดน้ำดำหัวผู้ใหญ่ในประเพณีสงกรานต์ หรือพิธีอาบน้ำนาคในประเพณีอุปสมบท เป็นต้น สำหรับประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการสรงน้ำหรือการอาบน้ำนั้น ผู้วิจัยใคร่นำเสนอโดยแบ่งแยกหมวดหมู่ตามคำนิยามของนายแสงอรุณ กนกพงศ์ชัย ผู้แต่งหนังสือวัฒนธรรมในสังคมไทย ดังนี้

1. **พิธีราษฎร์**

สังคม หมายถึง คนจำนวนหนึ่งที่มีความสัมพันธ์ต่อเนื่องกันตามระเบียบกฎเกณฑ์ โดยมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546 : 1159)

สังคมมนุษย์ เกิดขึ้นจากการอยู่รวมกันของมนุษย์โดยมีลักษณะความสัมพันธ์กันภายใต้ระเบียบและกฎเกณฑ์เดียวกัน ในสังคมใหญ่ยังสามารถแบ่งแยกเป็นสังคมย่อย ๆ ได้อีกหลายสังคมโดยมีตัวกำหนดต่าง ๆ เช่น ศาสนา เพศ อาชีพ ฐานะ อายุ ที่อยู่อาศัย ฯลฯ แต่ถึง

อย่างไรก็แล้วแต่ สังคมที่มีความเจริญย่อมมีวิถีปฏิบัติทางวัฒนธรรมประเพณีที่ดีงามสืบทอดส่งต่อกันมา โดยเฉพาะประเพณีที่เกี่ยวกับวงจรชีวิตของมนุษย์ที่เริ่มตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย

1.1 ประเพณี พิธีกรรมที่เกี่ยวกับวงจรชีวิต

1.1.1 ประเพณี พิธีกรรมการเกิด

ประเพณีไทยที่เกี่ยวข้องกับการเกิดนั้นมีธรรมเนียมขั้นตอนในการถือปฏิบัติมากมาย เป็นขั้นเป็นตอนต่อเนื่องกันไป นับตั้งแต่มารดาเริ่มตั้งครรภ์จนกระทั่งคลอดเป็นทารกออกมาอย่างสมบูรณ์ และปรากฏการกล่าวถึงความเชื่อของน้ำกับประเพณีในการเกิดของทารก ดังนี้

การอาบน้ำเด็ก เป็นหนึ่งในธรรมเนียมปฏิบัติของการเกิดซึ่งจะละเลยไม่ได้ ธรรมเนียมในการปฏิบัติเมื่อมีเด็กเกิดจะเริ่มตั้งแต่การใช้น้ำในพิธีการทำคลอดตามความเชื่อของคนโบราณ ซึ่งในหนังสือขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมกรุงรัตนโกสินทร์กล่าวไว้ว่า

> *"การคลอดถ้าล่าช้ากว่าปกติ ก็ต้องใช้อุปเท่ห์เล่ห์กลแก้ไข บางทีผู้คลอดร้องด่าผัว ก็ทำน้ำสะเดาะ เอาน้ำราดหัวแม่เท้าผัวสาดขึ้นหลังคาแล้วรองไว้ ทำสลับกันไปสามครั้ง ครั้งสุดท้ายเอามาเป่าเสกด้วยเวทมนต์รดหัวบ้าง ให้ดื่มบ้าง ทำจนกว่าจะคลอดนั่นแหละ"*
>
> (กรมศิลปากร, กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, 2525 : 103)

เมื่อเด็กคลอดแล้วก็จะนำเด็กไปตัดสายสะดือ เสร็จจากการตัดสายสะดือเด็กแล้วก็ถึงขั้นตอนการอาบน้ำเด็กโดยการเอาน้ำอุ่นอาบตัวเด็ก หากเด็กที่คลอดออกมานั้นมีไขมันหรือเมือกติดตัวอยู่มาก หมอตำแยก็จะต้องเอาน้ำมันมะพร้าวทาตัวเด็กเสียก่อนแล้วเอาผ้าเช็ดไขออกให้หมดแล้วจึงทำการอาบน้ำชำระล้างร่างกายให้เด็ก ซึ่งเสฐียรโกเศศได้กล่าวถึงวิธีการอาบน้ำเด็กไว้ในหนังสือประเพณีเนื่องในการเกิดไว้ว่า

"วิธีอาบน้ำให้เด็กนั้นปฏิบัติโดยให้ผู้อาบใช้วิธีนั่งเหยียดขาทั้งสองข้างออกไปให้ตรง อุ้มเด็กวางลงในช่องหว่างแข้ง หันหัวเด็กไปทางปลายเท้าเพื่อจะได้ล้างหัวล้างหน้าเด็กได้ถนัด การอาบน้ำไม่ใช่แต่ว่าจะชำระล้างเฉย ๆ แต่จะต้องดัดแขนดัดขาของเด็กด้วยเพื่อให้เด็กมีแขนขาอ่อนและตรง"

(เสฐียรโกเศศ, 2539 : 33)

ภาพที่ 11 วิธีอาบน้ำบนหน้าแข้ง
ที่มา : ภาพถ่ายส่วนตัวนางจันทร์เพ็ญ อิ่มสุดรส

"วิธีอาบน้ำบนหน้าแข้งอย่างนี้เป็นประเพณีที่มีมาแต่ครั้งโบราณ เมื่อครั้งยังไม่มีภาชนะสำหรับวางเด็กอาบน้ำ..... หากเป็นการอาบน้ำเด็กในอ่างมักจะใส่ของมีค่าลงไปในอ่าง เช่น เงิน ทอง แหวน สายสร้อย เป็นต้น ที่เหตุทำเช่นนี้เพราะถือว่าเป็นการรับขวัญและผสมผสานกับความเชื่อว่าเมื่อเติบโตขึ้นจะเป็นคนมั่งมีมั่งคั่งด้วยทรัพย์สินเงินทอง"

(เสฐียรโกเศศ, 2539 : 33)

การอาบน้ำเด็กนั้น นอกจากใช้น้ำในการทำความสะอาดร่างกายเด็กแล้ว ยังมีการผสมผสานความเชื่อเข้าไปอีกด้วย เช่น การดื่มน้ำล้างเท้าสามีเพื่อช่วยให้การคลอดง่ายขึ้น หรือการนำเอามีค่าใส่ลงไปในน้ำที่ใช้สำหรับอาบเด็กโดยเชื่อว่าภายภาคหน้า

จะเป็นผู้ที่มั่งมีทรัพย์สินเงินทอง จะสังเกตได้ว่าในการใช้น้ำในพิธีนั้นจะเริ่มตั้งแต่แรกเกิด สะท้อนให้เห็นว่าคนไทยมีความผูกพันกับน้ำมาตั้งแต่เริ่มแรกของการมีชีวิตเลยทีเดียว

1.1.2 ประเพณี พิธีกรรมการโกนจุก

ประเพณีโกนจุก เป็นประเพณีหนึ่งที่มีความเกี่ยวข้องกับประเพณีวงจรชีวิตของมนุษย์ ในปัจจุบันนี้พิธีโกนจุกได้เลือนหายไปจากสังคมไทยเนื่องจากเด็กไม่นิยมไว้จุก เพราะความเปลี่ยนแปลงด้านวัฒนธรรมใหม่ ๆ ที่เกิดขึ้น หรือการรับเอาวัฒนธรรมต่างชาติเข้ามาจนเบียดบังและกลืนพิธีกรรมโบราณของไทยที่บรรพบุรุษถือปฏิบัติมาหลายชั่วอายุคนค่อย ๆ สูญหายไปกับกาลเวลาเหลือไว้เพียงแต่ความทรงจำและการบอกเล่าสู่กันฟังถึงวัฒนธรรมในอดีตของคนไทยเท่านั้น อีกประการหนึ่งที่ทำให้วัฒนธรรมการไว้ผมจุกของเด็กไทยสูญหายไปเนื่องจากการไว้ผมจุกจะต้องมีพิธีโกนจุกตามมา ซึ่งในพิธีโกนจุกนี้มีขั้นตอนและพิธีรีตองมากมาย อีกทั้งเป็นการสิ้นเปลืองทรัพย์ในการจัดงานจึงหลีกเลี่ยงโดยการไม่ไว้ผมจุกเสียเลยดีกว่า ดังนั้นจึงทำให้ในปัจจุบันนี้จะพบเห็นเด็กที่ไว้ผมจุกได้น้อยมาก แต่ถึงกระนั้นก็ยังมีบางบ้าน บางชุมชน ที่ยังคงรักษาประเพณีการไว้ผมจุกอยู่แต่ก็เป็นส่วนน้อยเท่านั้น การไว้ผมจุกของเด็กนั้น กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานไว้ว่า *"เพื่อเป็นครื่องหมายเป็นเด็กเมื่อเข้าไปปรากฏตัวอยู่ในชุมชน ผู้ใหญ่จะได้มีความรักความเมตตาอุปการะสมภาวะที่เป็นเด็ก"* (ณรงค์ นันทวิจิตร, 2550 : online)

เกี่ยวกับเรื่องการไว้ผมจุกนั้นเกิดจากความเชื่อของคนโบราณเพื่อเป็นการแก้เคล็ดลางโดยการเสี่ยงทายให้เด็กเป็นผู้เลือกนั้น เนื่องจากพ่อแม่อาจตัดสินใจไม่ถูกหรือไม่แน่ใจว่าควรจะให้ลูกไว้ผมทรงอะไรจึงจะสามารถแก้เคล็ดลางได้

> *"ในขณะเป็นเด็ก ถ้าคนใดเลี้ยงยาก สุขภาพไม่แข็งแรง พ่อแม่เชื่อว่าภูตผีจะมาเอาตัวไป พ่อแม่จะแก้เคล็ดโดยนำดินเหนียวมาปั้นเป็นตุ๊กตาเด็กไว้ผมจุก ผมแกละ ผมเปีย เด็กหัวโล้น ให้เด็กเลือกจับ ถ้าเด็กจับตุ๊กตาตัวใด ก็จะไว้ผมตามที่เด็กจับ เด็กก็เลี้ยงง่ายขึ้นตามลำดับ"*

(มหาวิทยาลัยราชภัฏกาญจนบุรี, สำนักวิทยบริการและเทคโนโลยีสารสนเทศ, 2550 : online)

ลักษณะของทรงผมของเด็กจะมีลักษณะแตกต่างกันตามชื่อเรียกดังต่อไปนี้

1. ผมจุก เป็นลักษณะการไว้ผมตรงกลางกระหม่อมเป็นจุกแล้วขมวดไว้ ส่วนอื่นโกนออกหมด

2. ผมแกละ เป็นลักษณะการปล่อยผมเป็นหย่อม ๆ ที่ข้างศีรษะ ซึ่งเด็กบางคนอาจมีแกละเดียว สองแกละ หรือสามแกละก็ได้

3. ผมเปีย เป็นลักษณะการไว้ผมปล่อยยาวลงมา และผู้ใหญ่มักจะถักให้เกิดความเรียบร้อย

4. ผมโก๊ะ เป็นลักษณะผมที่ปล่อยไว้คล้ายผมแกละแต่ไม่ได้ถักเปีย เพียงแต่มัดไว้ไม่ให้รุงรัง

ภาพที่ 12 ทรงผมจุก

ที่มา : jabchai, 2553 : Online

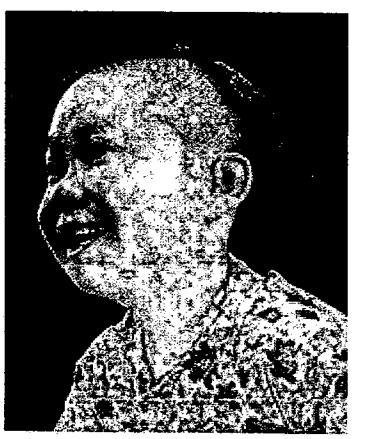

ภาพที่ 13 ทรงผมแกละ

ที่มา : jabchai, 2553 : Online

ภาพที่ 14 ทรงผมเปีย

ที่มา : jabchai, 2553 : Online

ภาพที่ 15 ทรงผมโก๊ะ

ที่มา : jabchai, 2553 : Online

"เด็กไทยสมัยโบราณ ลูกของชาวบ้านทั่วไป ส่วนใหญ่นิยมไว้ผมทั้ง 4 แบบ ตามที่ได้กล่าวมาทั้งหญิงและชาย สำหรับพระราชโอรสหรือพระราชธิดา หรือบุตรธิดาของขุนนางผู้ใหญ่ นิยมไว้ผมจุกเป็นส่วนใหญ่ "

(ไพฑูรย์ ยิ้มทอง, 2546 : 61)

หากตัดเหตุผลการไว้จุกตามความเชื่อโบราณ และประเพณีดั้งเดิมออก และพิจารณาจากเหตุผลความเป็นจริงตามธรรมชาติแล้ว การไว้ผมจุกน่าจะมาจากเหตุผลที่ว่า เมืองไทยนั้นมีสภาพภูมิอากาศร้อน การไว้ผมทั้งศีรษะอาจสร้างความร้อนและรำคาญให้แก่เด็ก หากตัดสั้นเสียเลยก็เห็นว่ากระหม่อมเด็กยังบางอยู่ และถ้าโกนออกหมดอาจเกิดอันตรายได้ หรือการไว้ผมยาวจะทำให้ศีรษะเด็กเกิดความสกปรกยากต่อการดูแลรักษา จึงเหลือไว้แต่น้อยเพื่อง่ายต่อการดูแลทำความสะอาดก็เป็นได้

พระราชครูวามเทพมุนีฯ ได้แสดงความเห็นเกี่ยวกับเรื่องการไว้ผมจุกไว้ในบทนำหนังสือพระราชพิธีโสกันต์ ว่า "การไว้จุกน่าจะรับเอาคตินิยมตามศาสนาพราหมณ์ ซึ่งเห็นเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ไว้ผมยาว และขมวดมุ่นเป็นมวยไว้กลางศีรษะ ก็เลยนำมาดัดแปลงเป็นทรงผมเด็ก ด้วยต้องการอยู่ในความคุ้มครองอารักขาของพระผู้เป็นเจ้า"

(ธนากิต, 2539 : 47)

พิธีโกนจุกนั้นจะเริ่มเมื่อเด็กเริ่มมีอายุก้าวย่างเข้าสู่วัยหนุ่มวัยสาว (ชายอายุ 13 ปี หญิงอายุ 11 ปี ตามคตินิยมของอินเดีย) นอกจากยึดถือคติความเชื่อตามอินเดียแล้ว อีกสาเหตุหนึ่งที่เด็กเพศชายและเพศหญิงทำพิธีโกนจุกในอายุที่ต่างกันน่าจะเป็นไปตามหลักวิทยาศาสตร์ว่าด้วยเรื่องธรรมชาติร่างกายของมนุษย์ คือ ในวัยดังกล่าวเด็กผู้หญิงจะมีการเจริญเติบโตเร็วกว่าเด็กผู้ชาย จึงอาจเป็นสาเหตุให้เด็กผู้หญิงเข้าสู่พิธีโกนจุกเร็วกว่าเด็กผู้ชายนั่นเอง แต่ก็ยังมีพิธีโกนจุกบางพื้นที่นิยมกระทำเมื่อเด็กชาย หญิง มีอายุ 9 ขวบ เนื่องจากมีความเชื่อว่าจะทำให้มีชีวิตก้าวหน้า และจะทำพิธีในวันศุกร์เพราะเชื่อว่าจะทำให้ชีวิตพบแต่ความสุขความเจริญ แต่จะไม่นิยมโกนจุกเมื่อเด็กมีอายุเป็นเลขคู่

พิธีโกนจุก ปรากฏว่ามีการใช้น้ำในขั้นตอนการอาบน้ำหลังจากการโกนจุก ซึ่งในวันประกอบพิธีโกนจุกนั้นพ่อแม่จัดการแต่งตัวเด็กโดยให้นุ่งผ้าขาวห่มขาวใส่เกี้ยวนวม สร้อยสังวาลเครื่องประดับเต็มที่อย่างเมื่อตอนเย็น แต่ไม่ใส่ถุงเท้ารองเท้า พาไปนั่งยังพิธีมีพานล้างหน้า และพานรองเกี้ยววางไว้บนโต๊ะ ตรงหน้าแขวนมงคล ผู้ที่จะโกนผมจัดการถอดเกี้ยวออกใส่พานแล้วแบ่งผมจุกเด็กออกเป็น 3 ปอย เอาสายสิญจน์ผูกปลายผมกับแหวนนพเก้า (ซึ่งแปลว่า สี่ดาวประจำนพเคราะห์) และใบมะตูมทั้ง 3 ปอย ครั้นถึงเวลาฤกษ์โหรก็ลั่นฆ้องชัย เป่าสังข์ไกวบัณเฑาะว์ ในขณะนั้นพระก็จะสวด "ชยันโตฯ" ประโคมพิณพาทย์มโหรี ผู้เป็นประธานในพิธีจึงตัดจุกเด็กปอยที่ 1 แล้วผู้เป็นใหญ่ในตระกูลตัดปอยที่ 2 พ่อเด็กตัดปอยที่ 3 ผู้ตัดไม่จำกัดบุคคลว่าเป็นผู้ใด แล้วแต่เจ้าของงานจะเชิญเจาะจงด้วยความนับถือ เมื่อตัดผมเด็กทั้ง 3 ปอยให้สิ้นแล้ว ผู้โกนผมก็จะเข้าไปโกนจนเกลี้ยงแล้วจุงเด็กไปถอดสร้อยนวมที่จะเปียกน้ำไม่ได้ออก เสร็จเรียบร้อยแล้วนำเด็กไปนั่งยังเบญจาที่รดน้ำซึ่งตั้งไว้ในชานชาลาพร้อมด้วยน้ำพระพุทธมนต์ที่ใส่ในคนโฑแก้ว เงิน ทอง ตามที่มีตั้งไว้บนม้าหมู่หนึ่ง ผู้ที่มาในงานนั้นก็เข้าไปรดน้ำพระพุทธมนต์นั้นให้แก่เด็ก ตามยศและอาวุโส เมื่อเสร็จการรดน้ำแล้วก็พาเด็กขึ้นมาแต่งตัวใหม่และเลี้ยงพระสงฆ์ในเวลาที่เด็กแต่งตัวอยู่ ตอนนี้เด็กผู้ชายก็แต่งอย่างเด็กผู้ชาย คือ นุ่งผ้าใส่เสื้อ ส่วนผู้หญิงก็นุ่งจีบหน้านางห่มสไบ แสดงให้เห็นว่าแยกเพศออกจากการเป็นเด็กแล้วอย่างชัดเจน แล้วกลับลงไปยังพิธีเพื่อประกอบพิธีจนเสร็จสิ้นตามขั้นตอนของประเพณีโกนจุกต่อไป

บางครอบครัวมีฐานะยากจนไม่สามารถจะจัดงานโกนจุกได้ เมื่อถึงวันที่โกนจุก ก็จะนิมนต์พระมาสวดชะยันโตเพื่อเป็นสิริมงคลกับเด็ก นิมนต์พระกริบผม 3 ครั้ง ต่อจากนั้นให้ญาติตัดจุกและโกนจุกเป็นอันเสร็จพิธี แต่บางครอบครัวก็จะทำพิธีโกนจุกกันเอง โดยนำเด็กไปโกนจุกใต้ถุนยุ้งข้าว ขณะโกนก็จะทำน้ำมนต์ธรณีศาล พรมไปโกนไป "น้ำมนต์ ธรณีศาล" คือ น้ำมนต์ที่ผู้รักษาศีลเป็นผู้ทำขึ้นเพราะเชื่อว่าจะทำให้เด็กเป็นปกติ มีสติที่สมบูรณ์ไม่ฟั่นเฟือน เพราะชาวบ้านเชื่อว่า ถ้าโกนจุกกันเองและไม่ใช้น้ำมนต์ธรณีศาล เด็กจะสติไม่ดี จิตฟั่นเฟือน จนอาจเป็นบ้าได้

ภาพที่ 16 การอาบน้ำในพิธีโกนจุก

ที่มา : ภาพถ่ายส่วนตัวนางสาวบวรนรรฏ เกตุสุวรรณ์

พิธีโกนจุกนั้น ถือเป็นหนึ่งในพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับวงจรชีวิตมนุษย์ที่สำคัญพิธีหนึ่ง ซึ่งหากบ้านใดที่มีลูกหลานไว้ผมจุกแล้ว จะละเลยไม่ประกอบพิธีโกนจุกไม่ได้ ไม่ว่าจะเป็นพระราชโอรส พระราชธิดา บุตรธิดาของขุนนาง ลูกหลานผู้มีอันจะกินตลอดจนลูกชาวบ้านร้านตลาดทั่วไปหากมีการไว้จุกแล้ว เมื่อเด็กถึงวัยที่กำหนดก็จะต้องเข้าสู่พิธีโกนจุกโดยไม่มีข้อยกเว้นใด ๆ ทั้งสิ้น พิธีโกนจุกนั้นคงจะมีความสำคัญอยู่ไม่น้อยเพราะว่ามีปรากฏอยู่ในตำนานสวรรค์ได้กล่าวถึงพระราชพิธีโสกันต์พระขันธกุมาร ซึ่งเป็นโอรสของพระอิศวรกับพระอุมา ข้อสังเกตุสำคัญของพิธีโกนจุกอยู่ที่การอาบน้ำพระพุทธมนต์หลังจากการโกนจุกซึ่งเป็นนัยยะสำคัญในการประกอบพิธี มีความหมายถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับเด็ก ในที่นี้หมายถึงการเปลี่ยนสถานะจากวัยเด็กเข้าสู่วัยรุ่น และเจริญเติบโตเป็นผู้ใหญ่ต่อไป

1.1.3 ประเพณี พิธีกรรมการบวช (อุปสมบท)

ประเพณีบวช เป็นประเพณีที่สำคัญประเพณีหนึ่งของชายไทยตามธรรมเนียมปฏิบัติ เมื่อผู้ชายมีอายุครบ 20 ปีบริบูรณ์ขึ้นไปจะต้องบวชเป็นพระภิกษุ ทั้งนี้ก็เพื่อเป็นกุศลแก่ผู้บังเกิดเกล้าของผู้บวชและตัวผู้บวชเอง อีกทั้งยังแฝงนัยยะไปถึงการสืบต่อพระพุทธศาสนาอีกด้วย สาเหตุที่ต้องอายุ 20 ปีนั้น เนื่องจากเห็นว่าโตเป็นผู้ใหญ่แล้ว เป็นผู้ที่บรรลุนิติภาวะ มีความหนักแน่นอดทนต่อความหิวกระหายได้ (เนื่องจากพระภิกษุต้องอดอาหารเย็น)

คำว่า "บวช" นั้น หากเป็นภาษาที่เป็นทางการมักมีการใช้สับสนกันอยู่ระหว่างคำ 2 คำ คือ คำว่า "บรรพชา" กับคำว่า "อุปสมบท" ที่จริงแล้วคำว่าบรรพชานั้นจะใช้กับการบวชเณร ส่วนคำว่าอุปสมบทนั้นจะใช้กับการบวชเป็นพระภิกษุ

การอุปสมบทเป็นพระภิกษุนั้น จะต้องผ่านขั้นตอนตามธรรมเนียมปฏิบัติของชาวพุทธก่อนโดยเริ่มแรกคือการหาฤกษ์ผานาทีที่เป็นสิริมงคล กำหนดวันบวชและเตรียมติดต่อบอกกล่าวแก่พระอุปัชฌาย์ผู้ที่จะทำการบวชให้ ซึ่งขั้นตอนนี้ส่วนใหญ่ผู้เป็นพ่อแม่หรือญาติผู้ใหญ่จะเป็นผู้จัดการให้ เพราะเนื่องจากเชื่อว่าผู้ที่เป็นพ่อแม่ ญาติผู้ใหญ่หรือผู้มีพระคุณของผู้บวชจะได้รับผลบุญอันยิ่งใหญ่จากการบวชในครั้งนี้ และเชื่อว่าผลบุญที่ได้รับในครั้งนี้สามารถบรรเทาบาปกรรมที่ตนได้กระทำไว้ให้เบาบางลงได้ โดยมักจะได้ยินคำพูดบ่อย ๆ ที่ว่า *"จะได้เกาะชายผ้าเหลืองขึ้นสวรรค์"* จึงไม่น่าแปลกที่พ่อแม่หรือญาติผู้ใหญ่จะกระตือรือร้นที่จะจัดแจงเตรียมการไว้อย่างพร้อมสรรพ ในปัจจุบันการบวชนั้นมักนิยมบวชตามประเพณีในช่วงก่อนวันเข้าพรรษา คือราวเดือน 4 เดือน 5 ของไทย เทียบกับเดือนตามปฏิทินสากลก็จะอยู่ในราวเดือนเมษายนถึงเดือนพฤษภาคม นั่นเอง ผู้วิจัยเห็นว่าสาเหตุที่นิยมบวชในช่วงดังกล่าวนั้นเนื่องจากว่าในช่วงอายุ 20 ปีบริบูรณ์นั้น ชายไทยส่วนใหญ่อยู่ในวัยกำลังศึกษาชั้นปริญญาตรี และเป็นช่วงเดือนที่มหาวิทยาลัยปิดเทอม ดังนั้นจึงนิยมบวชลูกหลานในช่วงดังกล่าวเพื่อไม่ให้กระทบต่อการศึกษาเล่าเรียนของบุตรหลาน

สำหรับขั้นตอนการอาบน้ำในประเพณีบวชนั้น จะปรากฏในวันสุกดิบ ในขั้นตอนพิธีอาบน้ำนาค กล่าวคือหลังจากการปลงผมนาคเสร็จเรียบร้อยแล้วก็จะนำนาคมาอาบน้ำ โดยให้นาคนั่งพนมมือในที่ ๆ เหมาะสม เริ่มจากบิดามารดาเป็นผู้อาบให้เป็นคนแรก หลังจากนั้นจึงเป็นบรรดาญาติ ๆ ที่มาร่วมงาน น้ำที่จะใช้อาบน้ำนาคนั้นมิใช่น้ำที่ใช้อาบโดยทั่วไป หากแต่เป็นน้ำที่ผสมด้วยน้ำพระพุทธมนต์ น้ำอบ และเครื่องหอมต่าง ๆ มาอาบให้นาค บางแห่งอาบน้ำเสร็จก็ทาขมิ้นให้ผิวพรรณผุดผ่องเหลืองอร่าม จากนั้นจึงนำนาคไปแต่งกายนุ่งขาวห่มขาว เพื่อเตรียมตัวทำพิธีต่อไป

ภาพที่ 17 พิธีอาบน้ำนาค

ที่มา : ภาพถ่ายส่วนตัวนายคทาวุธ กลิ่นพิพัฒน์

จากประเพณีการบวชดังที่กล่าวมาข้างต้น จะเห็นได้ว่าเป็นประเพณีที่สำคัญประเพณีหนึ่งในวงจรชีวิตของผู้ชายไทยทุกคน ซึ่งในการบวชนั้นจะมีขั้นตอนพิธีกรรมหลายขั้นตอนแต่จะมีอยู่ขั้นตอนหนึ่งที่แสดงให้เห็นเด่นชัดตามความเชื่อโบราณว่าผู้ที่จะบวชได้นั้นจะต้องเป็นผู้ที่บริสุทธิ์ จึงเกิดขั้นตอนการปลงผมและอาบน้ำนาคขึ้นในพิธีบวชนั่นเอง ซึ่งการปลงผมนั้นเป็นสัญลักษณ์ของการบวชหมายถึงการสละทุกอย่างแม้กระทั่งสิ่งที่อยู่สูงที่สุดในร่างกายอย่างผมก็ยังต้องโกนทิ้ง หลังจากนั้นจึงเข้าสู่ขั้นตอนพิธีอาบน้ำนาค ซึ่งการอาบน้ำนาคนั้นมีนัยยะถึงการเปลี่ยนแปลงจากฆราวาสเป็นบรรพชิต สังเกตจากน้ำที่นำมาอาบให้เจ้านาคจะเป็นน้ำที่ผสมน้ำพระพุทธมนต์ปรุงปนด้วยน้ำอบและเครื่องหอมต่าง ๆ เนื่องจากเชื่อว่าน้ำพระพุทธมนต์จะเป็นสิ่งช่วยชำระล้างมลทินจากร่างกายและจิตใจของเจ้านาคให้บริสุทธิ์ปราศจากความมัวหมองทั้งปวง อีกทั้งการแต่งกายด้วยการนุ่งขาวห่มขาวหลังจากการอาบน้ำนาคเสร็จสิ้นยังเป็นสิ่งเสริมความบริสุทธิ์ของเจ้านาคอีกด้วย ดังนั้นการอาบน้ำนาคในประเพณีบวชจึงเป็นดัชนีชี้วัดความสำคัญของการใช้น้ำในการประกอบพิธีอันศักดิ์สิทธิ์อีกด้วย

1.1.4 ประเพณี พิธีกรรมการแต่งงาน

การแต่งงานเป็นประเพณีที่สำคัญสำหรับวิถีชีวิตไทย เพราะเป็นการบ่งบอกว่าผู้ที่แต่งงานนั้นมีความเป็นผู้ใหญ่แล้ว มีความรับผิดชอบมากขึ้นและพร้อมที่จะเป็นครอบครัว รับผิดชอบชีวิตอีกหลายคนเพิ่มขึ้นนอกจากชีวิตของตนเอง และยังได้ทำหน้าที่แสดงความสามารถตามบทบาทของตนเองในฐานะหัวหน้าของครอบครัว หรือบางทีอาจจะกล่าวได้ว่าการแต่งงานนั้นเป็นการบำบัดความต้องการทางเพศของมนุษย์ก็ได้ แต่ให้เป็นไปตาม

ประเพณีของสังคม มีผู้ใหญ่ทั้งสองฝ่ายยอมรับและสังคมต้องรับรู้ด้วยเช่นเดียวกัน ด้วยเหตุนี้ประเพณีการแต่งงานจึงจำเป็นต้องจัดให้มีพิธีกรรมตามขั้นตอนของประเพณีไทย เริ่มตั้งแต่การทาบทามสู่ขอ หมั้น และแต่งงาน พิธีการแต่งงานนี้ถ้าจะให้ถูกต้องเหมาะสม จะต้องประกอบพิธีทางศาสนาด้วยในตอนเช้า และจะต้องจดทะเบียนสมรสให้ถูกต้องตามกฎหมาย ก็ถือว่าการแต่งงานนั้นถูกต้องสมบูรณ์ ส่วนพิธีหลั่งน้ำพระพุทธมนต์และประสาทพรนั้น เป็นสัญลักษณ์ของพิธีแต่งงาน ซึ่งถือว่าเป็นขั้นตอนที่มีความเป็นสิริมงคลต่อบ่าวสาว

จากประเพณีการแต่งงานที่จัดทำเป็นพิธีการขั้นตอนต่าง ๆ นั้น จึงนับว่ามีความสำคัญมาก และเป็นประเพณีที่งดงามเหมาะสม แสดงถึงความเจริญงอกงามทางวัฒนธรรมมีความละเอียดอ่อน โดยธรรมชาติของสิ่งที่มีชีวิตที่ย่อมมีความต้องการทางเพศซึ่งเป็นแรงขับดันตามธรรมชาติเพื่อการดำรงเผ่าพันธุ์ ด้วยเหตุที่มนุษย์มีวัฒนธรรมจึงทำให้เกิดความแตกต่างกันระหว่างคนกับสัตว์ ดังนั้นหนุ่มสาวที่รักใคร่ชอบพอกันจนกระทั่งตัดสินใจที่จะแต่งงานกันจะต้องทำตามขั้นตอนตามประเพณี ความเชื่อและระเบียบทางสังคมโดยทุกขั้นตอนจะต้องหาฤกษ์ยามเพื่อเป็นสิริมงคลแก่คู่บ่าวสาว ซึ่งญาติผู้ใหญ่ของทั้งสองฝ่ายจะเอา วัน เดือน ปีเกิด ไปให้ผู้มีความรู้เชี่ยวชาญทางดวงชะตา หรือไปให้โหรดูว่าจะเหมาะสมกันหรือไม่ อยู่ด้วยกันแล้วจะเจริญรุ่งเรืองหรือเสื่อมโทรม เมื่อเห็นว่าเป็นคู่ที่ไปกันได้หรือมีความเหมาะสมกันก็จะหาฤกษ์ที่จะให้คู่บ่าวสาวอยู่ด้วยกันอย่างเจริญรุ่งเรืองตลอดไป เพื่อให้ครองคู่กันตลอดชั่วชีวิต ส่วนมากมักจะแต่งกันในเดือนคู่โดยเชื่อว่าจะทำให้ชีวิตคู่ยืนยาว อยู่คู่เคียงกันตลอดไปนั่นเอง ยกเว้นเดือน 12 จะไม่นิยมแต่งงานกันในเดือนนี้ เนื่องจากเป็นเดือนที่สุนัขติดสัดกัน และมักจะเลือกวันที่เป็นข้างขึ้นเพราะเชื่อว่าจะทำให้ชีวิตเจริญรุ่งเรืองสว่างไสว ในสมัยโบราณนิยมแต่งงานกันใน 2 เดือน คือเดือน 6 เพราะเริ่มเข้าสู่ฤดูฝน อาจสันนิษฐานได้ว่าเป็นเพราะบรรยากาศช่วยเป็นใจที่จะช่วยให้คู่แต่งงานมีทายาทได้เร็วกว่าฤดูอื่น และเป็นต้นฤดูทำการเพาะปลูกของคนไทย ซึ่งหนุ่มสาวจะได้เริ่มต้นชีวิตใหม่โดยการสร้างฐานะร่วมกัน ส่วนเดือน 9 นั้น เป็นการถือเคล็ดตามความเชื่อจากคำพ้องเสียงซึ่งสื่อถึงความก้าวหน้านั่นเอง ปัจจุบันความเชื่อกับสังคมไทยเริ่มเลือนหายไปบ้างดังนั้นการจัดงานแต่งงานจึงกระทำได้ทุกเดือนโดยถือฤกษ์สะดวกในการจัดงานไม่เว้นแม้กระทั่งเดือน 12 ที่คนโบราณเชื่อถือไม่นิยมมาแต่ในอดีต

การใช้น้ำในประเพณีแต่งงาน ปรากฏในขั้นตอนของพิธีหลั่งน้ำสังข์ ซึ่งพิธีนี้อาจจะทำได้หลายกรณีแล้วแต่ความสะดวกและความเหมาะสมของทั้งสองฝ่าย จะทำพิธีหลั่งน้ำในตอนเช้าหลังจากทำพิธีแห่ขันหมากและสู่ขอแล้ว โดยรดเฉพาะญาติผู้ใหญ่ที่เคารพนับถือจริง ๆ จะมีจำนวนไม่มากนัก หลังจากนั้นก็เลี้ยงแขกที่มาในงานก็เสร็จพิธี หรือจะ

ทำพิธีหลั่งน้ำในตอนเย็นเพื่อเป็นการให้ความสะดวกแก่แขกที่มาในงาน เพราะส่วนใหญ่ต้องทำงานและต้องเผื่อการเดินทางด้วย พิธีหลั่งน้ำพุทธมนต์นั้นเป็นพิธีตามความเชื่อของคนไทยโดยการใช้น้ำเป็นสื่อกลางในการประกอบพิธี ในพิธีจะต้องมีโต๊ะหมู่บูชาเพื่อความเป็นสิริมงคลจัดอยู่ทางขวาของเจ้าบ่าว เมื่อถึงฤกษ์ที่กำหนดคู่บ่าวสาวจะเข้าไปในห้องพิธีพร้อมเพื่อนเจ้าบ่าวเจ้าสาวฝ่ายละ 1 คน จะมีญาติผู้ใหญ่ของฝ่ายเจ้าสาวนำคู่บ่าวสาวไปจุดเทียนชัย ปักธูปและกราบพระที่โต๊ะหมู่บูชา แล้วญาติผู้ใหญ่ก็จะพาคู่บ่าวสาวไปนั่งบนตั่งที่จัดไว้ วางแขนลงบนหมอน ยื่นมือออกไปพนมตรงพานรองน้ำโดยหญิงนั่งทางซ้ายชายนั่งทางขวา (ตามความเชื่อว่าขวาหมายถึงความเป็นใหญ่) อาจมาจากความถนัดของคนส่วนใหญ่ที่มักถนัดข้างขวาก็เป็นได้จึงให้ความสำคัญของข้างขวามากกว่าข้างซ้าย ต่อจากนั้นจะให้ประธานในพิธีสวมพวงมาลัยสวมมงคลแฝดลงบนศีรษะของคู่บ่าวสาว เจิมหน้าผากของคู่บ่าวสาวแล้วหลั่งน้ำสังข์ การหลั่งน้ำสังข์จะกระทำโดยมีผู้ทำหน้าที่คอยตักน้ำในขันสาคร (ปัจจุบันใช้ขันน้ำใบใหญ่แทน) โดยใช้หอยสังข์ที่ตัวหอยเวียนขวา (ตามความเชื่อว่าขวาเป็นมงคล) ตักน้ำในขันยื่นให้แขกเหรื่อผู้มาร่วมพิธี โดยส่วนใหญ่จะเรียงลำดับจากความอาวุโสเพื่อเป็นการให้เกียรติแก่ผู้มาร่วมพิธี บางคนรดเจ้าบ่าวก่อน บางคนรดเจ้าสาวก่อน แต่ปัจจุบันจะรดเจ้าบ่าวก่อนเนื่องจากตำแหน่งการเข้าหลั่งน้ำจะมาจากฝั่งขวาซึ่งเป็นฝั่งเจ้าบ่าวก่อนแล้วจึงผ่านมายังฝั่งเจ้าสาวแล้วเดินออกไปอีกด้านหนึ่งเพื่อไม่ให้เกิดความวุ่นวายในการเข้าหลั่งน้ำสังข์ ในสมัยก่อนการหลั่งน้ำสังข์จะนิยมหลั่งบนศีรษะของบ่าวสาว เนื่องจากน้ำที่ใช้เป็นน้ำพุทธมนต์เพื่อให้เกิดความเป็นศิริมงคลกับบ่าวสาว แต่ปัจจุบันคู่บ่าวสาวมีการแต่งหน้า ทำผมในการเข้าพิธี การหลั่งน้ำบนศีรษะจะทำให้ทรงผมของบ่าวสาวเสียทรง หน้าตาเลอะเทอะจึงเปลี่ยนเป็นหลั่งลงบนมือที่พนมไว้เหนือพานรองน้ำเท่านั้น เสร็จจากการหลั่งน้ำสังข์แล้วเจ้าภาพจะปลดมงคลแฝดเอง หรือจะเชิญประธานหรือผู้อาวุโสคนใดปลดก็ได้แล้วมอบให้คู่บ่าวสาวเพื่อนำไปเก็บไว้บนหัวเตียงนอนของตน หลังจากเสร็จพิธีรดน้ำสังข์หรือหลั่งน้ำพระพุทธมนต์และประสาทพรแล้วก็มีการเลี้ยงฉลองพิธีเป็นอันเสร็จพิธีในขั้นตอนการหลั่งน้ำสังข์ แล้วรอฤกษ์ส่งตัวเจ้าสาวให้เจ้าบ่าว ทั้งนี้ก็จะมีพิธีบ้างเล็กน้อยตามประเพณีของตนเพื่อให้ญาติผู้ใหญ่ที่เคารพนับถือพาเจ้าสาวส่งให้แก่เจ้าบ่าวพร้อมกับอบรมเจ้าสาวให้เคารพนับถือยำเกรง ซื่อสัตย์ต่อสามี และอบรมเจ้าบ่าวให้รักใคร่ เลี้ยงดูซื่อสัตย์ต่อภรรยา และปฏิบัติต่อภรรยาอย่างเหมาะสมกับหน้าที่ของสามีที่ดี แล้วเจ้าบ่าวเจ้าสาวจะกราบผู้ใหญ่ อาจจะมีพ่อแม่ของทั้งสองฝ่ายให้โอวาทต่อไป เจ้าบ่าวก็จะกราบพ่อแม่ของทั้งสองฝ่ายก็เสร็จพิธี ทุกคนจะออกจากห้องหอให้เจ้าบ่าวเจ้าสาวอยู่กันตามลำพังจะได้พักผ่อนเพราะเหนื่อยในงานพิธีมามากแล้ว

ภาพที่ 18 พิธีหลั่งน้ำสังข์

ที่มา : ภาพถ่ายส่วนตัวนางสาวเสาวลักษณ์ อุตรพงษ์

จากที่กล่าวมาข้างต้นเกี่ยวกับประเพณีการแต่งงานจะเห็นได้ว่ามีขั้นตอนการประกอบพิธีโดยใช้น้ำเป็นขั้นตอนหนึ่งที่มีความสำคัญยึดถือมาแต่ครั้งอดีตเดิมเรียกว่าการซัดน้ำซึ่งมีกล่าวถึงในหนังสือประเพณีเกี่ยวกับชีวิตแต่งงานว่า

> *"การรดน้ำและการเจิม วิวัฒนาการมาจากการอาบน้ำชำระตัวให้บริสุทธิ์เพื่อเข้าสู่พิธีอันศักดิ์สิทธิ์ ภายหลังทำย่นย่อพอเป็นพิธี คือรดน้ำที่มือแทนอาบน้ำจริง ๆ และเจิมกระแจะแทนการทาน้ำมัน"*

(เสฐียรโกเศศ, 2539 : 120)

และเสฐียรโกเศศยังได้อ้างถึงการหลั่งน้ำในประเพณีแต่งงาน ตามหนังสือประเพณีแต่งงานบ่าวสาวอย่างไทย อีกว่า

> *"เมื่อเวลารดน้ำ พระสงฆ์สวดชยันโตอีกครั้ง แต่ลางแห่งก็ให้พระสงฆ์กลับวัดเสียก่อนจึงรดน้ำ เรื่องของการสวดชยันโตในเวลารดน้ำเป็นธรรมเนียมเดิมเมื่อมีการซัดน้ำ ดั่งที่ในเรื่อง* ***ขุนช้างขุนแผน*** *กล่าวไว้ว่า*
>
> *...ครั้นถึงน้อมนั่งฟังพระธรรม พระสดำจับมงคลคู่ใส่*
> *สายสิญจน์โยงศรีมาลามาพระไวย พร้อมฆ้องใหญ่หึ่งดังตั้งชยันโต*
> *หนุ่มสาวเคียงคั่งนั่งอัด พระสงฆ์เปิดตาลปัตรซัดน้ำโร่"*

(เสฐียรโกเศศ, 2539 : 122)

การแต่งงานในสมัยโบราณไม่มีพิธีรดน้ำสังข์ แต่จะใช้พิธีซัดน้ำ พระสงฆ์จะเป็นผู้ทำพิธีโดยตักน้ำมนต์ในบาตรซัดสาดใส่คู่บ่าวสาว การซัดน้ำนี้บางทีซัดจนเปียกปอนต้องเปลี่ยนชุดหลังจากเสร็จพิธี ประเพณีการซัดน้ำในงานแต่งงานนี้มีมาแต่โบราณซึ่งคณะอนุกรรมการส่งเสริมและพัฒนาเอกลักษณ์ทางธรรมชาติ ได้กล่าวถึงพิธีกรรมซัดน้ำไว้ในหนังสือ "น้ำกับชีวิตไทย" ไว้ว่า

> *"โดยมากสมภารมักเป็นคนแก่มีอารมณ์สนุก ดังนั้นในพิธีแต่งงานของคู่บ่าวสาวที่ท่านถือเสมือนว่าเป็นลูก ๆ หลาน ๆ พอบทสวดถึงคาถาชะยันโตอันเป็นช่วงเวลาสำคัญ ท่านจึงใช้น้ำมนต์ซัดสาดคู่บ่าวสาว ซัดด้วยความเอ็นดูหลายต่อหลายครั้งจนคู่บ่าวสาวเปียกปอนกันไป เหตุที่ต้องซัดหรือสาดนี้ ก็เนื่องจากคู่บ่าวสาวคงนั่งอยู่ไกลท่าน บวกกับอารามณ์สนุกสนานของท่าน โบราณนั้นงานแต่งงานยิ่งทำให้เกิดความสนุกสนานมากเท่าไรยิ่งดีเท่านั้น เมื่อมีการทำต่อ ๆ กันมา จึงกลายเป็นธรรมเนียมปฏิบัติ*
>
> *ต่อมาก็มีการเปลี่ยนแปลงขึ้น จากพระสงฆ์ซึ่งเป็นผู้ซัดหรือสาดน้ำมนต์เปลี่ยนมาเป็นผู้ใหญ่ของทั้งสองฝ่าย ตลอดจนแขกผู้ได้รับเชิญมาร่วมงาน"*
>
> (คณะอนุกรรมการส่งเสริมและพัฒนาเอกลักษณ์ทางธรรมชาติ, 2538 : 57)

นอกจากนี้คณะอนุกรรมการส่งเสริมและพัฒนาเอกลักษณ์ทางธรรมชาติได้กล่าวถึงน้ำในประเพณีการแต่งงานของชาวอินเดียอีกว่า

> *"ประเพณีแต่งงานของชาวอินเดียโบราณ จึงมีอยู่วิธีหนึ่ง ให้คู่บ่าวสาวเอามือจุ่มลงไปในน้ำภาชนะเดียวกันแล้วบรรดาญาติมิตรต่างก็กล่าวคำอวยพรว่าจงอยู่ร่วมกันไม่แตกร้าวเหมือนอย่างน้ำเถิด"*
>
> (คณะอนุกรรมการส่งเสริมและพัฒนาเอกลักษณ์ทางธรรมชาติ, 2538 : 57)

การหลั่งน้ำพุทธมนต์มาจากวิธีการซัดน้ำของประเพณีไทยโบราณ เชื่อว่าเป็นการทำเพื่อสื่อถึงการชำระล้างร่างกายให้สะอาดก่อนเข้าพิธีแต่งงาน (สมัยโบราณจัดงาน 2 วัน จะซัดน้ำในวันสุกดิบ) เสฐียรโกเศศ ยังกล่าวถึงการอาบน้ำในพิธีแต่งงานของชาวอินโดนีเซียในหนังสือ "ประเพณีเกี่ยวกับชีวิตแต่งงาน" อีกว่า

> *"ในพิธีแต่งงานของชาวอินโดนีเซียลางเกาะก่อนจะเข้าพิธี เจ้าบ่าวจะต้องอาบน้ำมนต์เสียก่อน และเจ้าสาวจะต้องรมควัน (เวียนเทียนปัดควันเข้าไป) เสียก่อนเพื่อทำตนให้บริสุทธิ์ ชาวมเตะเบเล เมื่อเจ้าบ่าวมาถึงเจ้าสาวจะต้องเอาน้ำราดเจ้าบ่าวเสียก่อน"*
>
> (เสฐียรโกเศศ, 2539 : 123)

จากที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นได้ว่า ประเพณีแต่งงานนั้นมีการใช้น้ำเป็นส่วนประกอบที่สำคัญของพิธี แม้กระทั่งชาวอินโดนีเซียและอินเดียยังมีการกล่าวถึงการรดน้ำในพิธีแต่งงาน ซึ่งแสดงให้เห็นว่าไม่เฉพาะไทยเท่านั้นที่ให้ความสำคัญกับการอาบน้ำ แม้กระทั่งประเทศในแถบเอเชียก็มีการให้ความสำคัญกับการอาบน้ำในพิธีกรรมเช่นกัน ซึ่งในพิธีแต่งงานของไทยนั้น การหลั่งน้ำพระพุทธมนต์นี้ หากพิจารณาให้ดีแล้ว คงไม่ใช่แต่เพียงหวังความสนุกสนานตามที่คณะอนุกรรมการส่งเสริมและพัฒนาเอกลักษณ์ทางธรรมชาติกล่าวเพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่เป็นพิธีกรรมซึ่งแฝงนัยยะของการใช้น้ำอยู่หลายประการ เช่น ใช้เป็นการสอนคู่บ่าวสาวให้มีความรักและสามัคคี ไม่แตกแยกกัน เปรียบเสมือนน้ำที่หลั่งบนมือของคู่บ่าวสาว ถึงแม้น้ำจะตกลงบนพานคนละใบกันแต่เมื่อนำมาเทรวมกัน น้ำก็สามารถรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียว เป็นเนื้อเดียวกันได้ ซึ่งการหลั่งน้ำลงบนกระพุ่มมือพร้อมกล่าวคำอวยพรนั้น ก็ปรารถนาให้คู่บ่าวสาวมีความเจริญด้วยอำนาจศักดิ์สิทธิ์ของน้ำอันเป็นมงคล หลักสำคัญก็คือให้น้ำเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงชีวิตใหม่นั่นเอง เหตุที่กล่าวว่าน้ำเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงชีวิตใหม่เนื่องจากการหลั่งน้ำเป็นนัยยะที่สื่อถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชีวิตของบุคคลทั้งสองอีกครั้งหนึ่ง จากที่เคยเป็นผู้ที่มีคนคอยดูแลเลี้ยงดู ไม่มีภาระต้องรับผิดชอบมากมายนัก รับผิดชอบแต่เพียงหน้าที่ของบุตรที่ดี แต่บัดนี้ต่อไปจะต้องมีภาระรับผิดชอบมากขึ้น จากที่อยู่ตัวคนเดียวรับผิดชอบตนเองจะต้องเปลี่ยนมาเป็นการใช้ชีวิตคู่ร่วมกัน ดูแลซึ่งกันและกัน ดูแลลูก และบิดามารดาเพื่อเป็นการตอบแทนพระคุณที่เลี้ยงดูมา ต้องมีความอดทนต่ออุปสรรคมากมายเพื่อประคับประคองชีวิตคู่และครอบครัวให้อยู่อย่างมีความสุขความสบายตลอดไป

1.1.5 ประเพณี พิธีกรรมการตาย

ประเพณี พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการตาย เป็นประเพณีสุดท้ายในวงจรชีวิตของมนุษย์ทุกคนที่จะได้มีโอกาสเข้าร่วม แม้ผู้นั้นจะสิ้นลมหายใจไปแล้วก็ตาม แต่ร่างกายก็ยังอยู่ในพิธีกรรมนั้น ซึ่งก็ถือว่าได้เข้าร่วมประกอบพิธีกรรมด้วย และถึงแม้ว่าคนตายจะไม่รับรู้สิ่งใดแล้วก็ตาม แต่สังคมก็ยังให้ความสำคัญของประเพณีและพิธีกรรมโดยจะละเลยมิได้ บรรดาญาติมิตรที่ยังมีชีวิตอยู่จะเป็นผู้ที่ประกอบพิธีให้ตามประเพณี ซึ่งพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการตายนี้มีหลายขั้นตอนตามความเชื่อโบราณ เริ่มตั้งแต่พิธีเชิญวิญญาณหรือบอกทาง (ในกรณีที่เสียชีวิตที่อื่น) **อาบน้ำศพ** แต่งตัวศพ สวดศพ ฌาปณกิจศพ และเก็บอัฐิ

ขั้นตอนการอาบน้ำศพนั้นเป็นขั้นตอนหลังจากการเชิญวิญญาณของผู้ตาย กลับมาสู่สถานประกอบพิธีกรรม ซึ่งการอาบน้ำศพนี้ ตามธรรมเนียมประเพณีของลัทธิพราหมณ์ถือว่าเป็นการล้างบาปให้ผู้ตาย และเชื่อว่าน้ำในแม่น้ำอิระวดีสามารถล้างบาปได้ จึงนิยมไปตักเอามาล้างบาปให้ผู้ป่วยหนักใกล้ตายหรือเมื่อตายแล้ว พวกพราหมณ์ถือว่าการอาบน้ำทาแป้งแต่งตัวให้ศพอย่างหมดจดนั้น เมื่อไปเกิดในชาติใดจะได้มีรูปร่างสวยสดงดงาม เพราะฉะนั้นเวลาอาบน้ำศพเขาจึงขัดสี รีดท้อง ชำระสิ่งโสโครกออกให้หมด ส่วนชาวไทยซึ่งนับถือศาสนาพุทธก็มีการอาบน้ำและชำระศพให้สะอาดเช่นกัน การอาบน้ำศพของไทยในสมัยโบราณจะอาบกันจริง ๆ โดยอาบด้วยน้ำร้อนเสียก่อนแล้วจึงอาบน้ำด้วยน้ำเย็นชะล้างให้สะอาดหมดจด แต่ไม่ถึงกับต้องรีดท้องเอาสิ่งโสโครกออกให้หมดอย่างเช่นพวกพราหมณ์ บางแห่งจะใส่ใบไม้ต้มลงไปในน้ำด้วย แต่จะเป็นใบไม้ชนิดใดก็แตกต่างกันไปตามความเชื่อของแต่ละพื้นที่ บ้างก็ใส่ใบส้มป่อยหรือใบมะขาม บ้างก็ใส่ใบหนาดซึ่งเชื่อว่าผีกลัว หลังจากนั้นจึงเอาขมิ้นสดมะกรูดคั้นเอาน้ำทาให้ทั่วไปตามร่างกาย บ้างทาด้วยน้ำอบเครื่องหอมอื่น ๆ บางทีลูกหลานของผู้ตายจะเอาผ้าขาวสี่เหลี่ยมขนาดเท่าผ้าเช็ดหน้าซับที่หน้า ฝ่ามือ ฝ่าเท้า พิมพ์รูปหน้าและรอยเท้าของผู้ตายเก็บไว้เป็นที่ระลึกหรือบูชาเป็นของขลังต่อไป แต่ปัจจุบันการอาบน้ำศพมีการเปลี่ยนแปลงไป มักจะกระทำแค่รดน้ำลงบนฝ่ามือของผู้ตายเท่านั้น วิธีการคือวางศพลงบนเตียงที่จัดไว้ คลุมศพด้วยผ้าแพรเปิดเฉพาะส่วนใบหน้า บางแห่งคลุมทั้งตัวเพื่อป้องกันความอุจาดตา สำหรับผู้มารดน้ำศพ แบมือขวาของศพยื่นออกไปนอกเตียง หันศีรษะไปทางทิศตะวันตก แต่ถ้าสถานที่ไม่เอื้ออำนวยจะหันศีรษะไปทางทิศอื่นที่เหมาะสมกับสถานที่ก็ได้ หาหมอนเล็ก ๆ สำหรับรองมือศพหนึ่งใบ และจัดภาชนะสำหรับรองน้ำที่รดมือศพด้วย สำหรับน้ำที่ใช้รดศพมักนิยมใช้น้ำผสมน้ำอบลอยด้วยดอกไม้ หลังจากแขกผู้มีเกียรติและญาติมิตรรดน้ำเสร็จก็เตรียมศพใส่โลงเพื่อทำพิธีสวดพระอภิธรรมต่อไป

พิธีกรรมการอาบน้ำศพนั้นปรากฏมีแทบทุกเชื้อชาติ ทุกศาสนา เพียงแต่วิธีการแตกต่างกันไปตามประเพณีนิยม เมื่อพิจารณาวิธีการอาบน้ำศพตามหลักศาสนาพุทธแล้ว ผู้วิจัยคิดว่าการอาบน้ำศพนั้นมีนัยยะแฝงหลายประการตามความเชื่อที่ยึดถือสืบต่อ ๆ มา หากพิจารณาตามหลักวิทยาศาสตร์แล้ววิธีการอาบน้ำศพแบบโบราณที่ต้องอาบจริง ๆ ทั้งร่างกายศพ โดยใช้น้ำต้มกับใบไม้ต่าง ๆ นานา หรือแม้กระทั่งการทาขมิ้น อาจเป็นการรักษาสภาพศพไม่ให้เกิดการเน่าเปื่อย หรือส่งกลิ่นเหม็นเร็วในระยะเวลาที่ประกอบพิธีกรรมก็เป็นได้ แต่เนื่องจากปัจจุบันมีวิวัฒนาการด้านเทคโนโลยี มีการรักษาสภาพศพด้วยวิธีการฉีดน้ำยาฟอร์มาลิน (Formaldehyde) ดังนั้นวิธีการอาบน้ำศพแบบโบราณจึงหมดไปเหลือแต่วิธีการรดน้ำเฉพาะบนฝ่ามือผู้ตายแทนการอาบน้ำศพ แต่ยังคงเรียกว่าการอาบน้ำศพเช่นเดิม แต่ถึงกระนั้นมนุษย์ทุกชาติทุกศาสนาถึงแม้ว่าเทคโนโลยีจะเจริญเพียงใด แต่ก็ไม่สามารถลบล้างความเชื่อที่มีอยู่ภายในจิตใจของมนุษย์ที่ถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่นได้ บ้างก็เชื่อว่าการอาบน้ำให้ศพนั้นเพื่อทำความสะอาดร่างกายให้ผู้ตาย เพื่อไปเกิดในชาติหน้าจะได้มีร่างกายที่สะอาดหมดจดรูปร่างสวยสดงดงาม บ้างก็ว่าเป็นการชำระร่างกายผู้ตายเพื่อเตรียมเดินทางไปไหว้พระจุฬามณีเจดีย์ด้วยความบริสุทธิ์พร้อมดอกไม้ที่ใส่ไว้ในมือของผู้ตายนั่นเอง

ภาพที่ 19 พิธีรดน้ำศพ

ที่มา : สำนักข่าวแห่งชาติ กรมประชาสัมพันธ์, 2553 : Online

นอกจากประเพณี พิธีกรรมที่เกี่ยวกับวงจรชีวิตตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตายจะใช้น้ำเป็นองค์ประกอบสำคัญในการประกอบพิธี โดยเฉพาะการอาบน้ำในพิธีแล้ว ยังมีประเพณีและพิธีกรรมอื่น ๆ ในสังคมไทยที่ใช้น้ำหรือมีลักษณะการอาบน้ำเข้ามา

เกี่ยวข้องในการประกอบพิธีกรรม หรือประเพณีที่ดีงามมาแต่ดั้งเดิม และยังคงปฏิบัติรักษาประเพณีหรือพิธีกรรมนั้น ๆ สืบต่อมาจนกระทั่งทุกวันนี้ ได้แก่ ประเพณีขึ้นปีใหม่ ประเพณีสงกรานต์ ประเพณีลอยกระทง เป็นต้น ซึ่งประเพณีเหล่านี้มักปรากฏพิธีกรรมการสรงน้ำหรือการอาบน้ำแทรกอยู่ด้วย เช่น พิธีสรงน้ำพระ พิธีรดน้ำดำหัวผู้ใหญ่ หรือพิธีอาบน้ำในคืนวันเพ็ญ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีพิธีกรรมการอาบน้ำที่ไม่มีความเกี่ยวข้องกับประเพณี แต่เป็นการอาบน้ำตามความเชื่อ เช่น พิธีอาบน้ำมนต์สะเดาะเคราะห์ พิธีอาบน้ำว่าน เป็นต้น ประเพณีพิธีกรรมต่าง ๆ เหล่านี้มิได้ปฏิบัติกันตลอดทั้งปี หากแต่จะกระทำเมื่อถึงเทศกาล ฤดูกาลที่กำหนดไว้หรือตามวาระโอกาสอันสมควรนั่นเอง

1.2 ประเพณี พิธีกรรมตามเทศกาลหรือฤดูกาล

ในรอบปีหนึ่ง ๆ จะมีเทศกาล ฤดูกาล หรือวาระสำคัญต่าง ๆ มากมาย เช่น ในราชสำนักก็จะมีพระราชพิธีสิบสองเดือน หรือทางภาคอีสานก็จะมีฮีตสิบสองเดือน เป็นต้น พิธีกรรมตามฤดูกาลหรือเทศกาลจึงมักเป็นพิธีกรรมชุมชนหรืออาจเป็นพิธีกรรมเกี่ยวกับการทำมาหากินก็ได้ สิ่งสำคัญคือสามารถทราบกำหนดเวลาของงานได้ชัดเจน และต้องกระทำในทุกปีแต่ไม่จำเป็นต้องกระทำทุกคน ตามแต่ความเชื่อความสมัครใจในการเข้าร่วมประเพณีของแต่ละบุคคล

ประเพณี พิธีกรรมตามเทศกาลหรือฤดูกาล เสมือนหนึ่งเป็นการวางแผนการดำเนินชีวิตในแต่ละปี เช่น ช่วงหน้าหนาวจะมีประเพณีถวายฟืนให้ทางวัดเพื่อบรรเทาอากาศหนาว เป็นประเพณีของชาวไทยใหญ่ในจังหวัดแม่ฮ่องสอน เทศกาลกินเจจะงดการบริโภคเนื้อสัตว์เป็นเวลาสิบวัน ช่วงหน้าร้อนจะมีเทศกาลสงกรานต์ หรือประเพณี พิธีกรรมที่ปรากฏเฉพาะสังคมหรือกลุ่มชน เช่น เทศกาลถือศีลอดหรือที่เรียกว่าเดือนรอมฎอน ชองชาวอิสลามที่จะงดรับประทานอาหารและน้ำก่อนตะวันตกดินไปจนถึงตะวันขึ้นของอีกวันหนึ่ง ประเพณีพิธีกรรมต่าง ๆ อาจากล่าวได้ว่าประเพณี พิธีกรรม และความเชื่อ ๆ เกิดขึ้นจากสภาพแวดล้อม ศาสนา และความเชื่อของคนในสังคม ซึ่งประเพณีพิธีกรรมของชาวบ้านที่ปรากฏว่าเป็นประเพณีที่มีการใช้น้ำเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของพิธรกรรมมีดังนี้

1.2.1 ประเพณีสงกรานต์

ประเพณีสงกรานต์ เป็นประเพณีที่ช่วยสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมตั้งแต่ระดับครอบครัว ชุมชน และสังคม ทำให้ผู้คนได้มีโอกาสได้ทำกิจกรรมร่วมกัน อีกทั้งยังสะท้อนให้เห็นถึงลักษณะของความเป็นไทยได้อย่างชัดเจน เช่น ความกตัญญู ความโอบอ้อม

อารี ความมีเมตตากรุณา ความเอื้ออาทรต่อกันโดยใช้น้ำเป็นสื่อในการเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างกัน เป็นประเพณีหนึ่งที่เก่าแก่ของไทยที่ได้ยึดถือปฏิบัติมาแต่โบราณ และเป็นวัฒนธรรมประจำชาติที่งดงาม ฝังลึกอยู่ในชีวิตของคนไทย ซึ่งในวันสงกรานต์นี้เอง คนไทยถือว่าเป็นวันขึ้นปีใหม่ของไทย ดังนั้นจึงนิยมกระทำกิจกรรมต่าง ๆ ที่เป็นการเอาฤกษ์เอาชัย และนำสิ่งดี ๆ เข้ามาสู่ชีวิตในวาระขึ้นปีใหม่ โดยปรากฏกิจกรรมที่เกี่ยวกับการใช้น้ำในประเพณีสงกรานต์ดังนี้

การสรงน้ำพระ เป็นพิธีกรรมหนึ่งที่จะละเลยเสียมิได้ เนื่องจากเมืองไทยเป็นเมืองพุทธ ซึ่งให้ความสำคัญทางศาสนาเป็นอย่างมาก ดังนั้นพิธีสรงน้ำพระพุทธรูปซึ่งมีมาแต่ครั้งโบราณจึงยังปรากฏให้เห็นอยู่ในปัจจุบัน

สถานที่สรงน้ำพระ คือ วัด ซึ่งในสมัยก่อนไม่นิยมนำพระพุทธรูปมาบูชาในเรือนเดียวกับที่อยู่อาศัยของคน ด้วยความเชื่อที่ว่าสถานที่ประดิษฐานพระพุทธรูปควรอยู่ในสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ แต่ถ้าอยู่ในเรือนหลังเดียวกันก็ควรแยกให้เป็นสัดส่วน เมื่อไม่มีพระพุทธรูปบูชาไว้ในบ้าน ดังนั้นเมื่อถึงวันสงกรานต์ชาวบ้านจึงต้องไปสรงน้ำพระพุทธรูปที่วัด ผู้ที่จะไปสรงน้ำพระจะนิยมแต่งตัวสวยงาม เตรียมดอกไม้ธูปเทียนบูชาพร้อมทั้งน้ำสรงพระ ส่วนใหญ่เป็นน้ำอบ การสรงน้ำพระไม่นิยมทำในโบสถ์หรือวิหารเนื่องจากเกรงว่าจะทำให้สถานที่อันศักดิ์สิทธิ์เลอะเทอะเปรอะเปื้อน และสถานที่อาจคับแคบเนื่องจากผู้คนจำนวนมาก ดังนั้นจึงอัญเชิญพระพุทธรูปออกมาตั้งในปะรำพิธีกลางแจ้ง มีการตั้งขบวนแห่แหนร้องรำทำเพลงเป็นที่ครื้นเครงสนุกสนาน วิธีการสรงน้ำพระจะกระทำโดยการสรงน้ำที่องค์พระพุทธรูป เสร็จสรงแล้วก็นั่งพนมมือขอพร แต่บางพื้นที่ไม่ได้สรงน้ำไปที่องค์พระโดยตรง แต่จะทำเป็นรางน้ำแล้วให้ชาวบ้านเข้าสรงน้ำพร้อมกันเป็นหมู่โดยการเทน้ำลงในรางให้ไหลลงไปเปียกองค์พระพุทธรูปซึ่งประดิษฐานอยู่ที่ปลายรางน้ำ วิธีการสรงน้ำพระแบบนี้สะดวกในกรณีที่มีคนเป็นจำนวนมาก ไม่ต้องเบียดเสียดยัดเยียดแย่งกันสรงน้ำที่องค์พระพุทธรูป

ภาพที่ 20 การสรงน้ำพระพุทธรูป
ที่มา : ภาพถ่ายส่วนตัวผู้วิจัย

การรดน้ำผู้ใหญ่ คือการไปอวยพรให้ผู้สูงอายุ ผู้ใหญ่ที่เคารพนับถือ ครูบาอาจารย์ โดยส่วนใหญ่แล้ว ก่อนทำการรดน้ำผู้ใหญ่จะมีพิธีทางสงฆ์เข้ามาเกี่ยวข้อง มักจะนิมนต์พระมาให้ศีลให้พร ซึ่งถือว่าจะเป็นสิริมงคล ทั้งผู้ที่ถูกรด และผู้รดน้ำ เมื่อเสร็จสิ้นในพิธีสงฆ์แล้ว ก็จะเตรียมเตียงหรือตั่ง พร้อมอุปกรณ์ในการอาบน้ำเพื่อเริ่มพิธีรดน้ำ โดยผู้ที่อาวุโสที่สุดอาจเป็นบุตรหรือธิดาคนโต หรือผู้ใหญ่ที่มีอาวุโสรองลงมาเป็นผู้รดน้ำหรืออาบน้ำเป็นคนแรก โดยผู้ใหญ่มักจะนั่งลงแล้วผู้ที่รดก็จะเอาน้ำหอมเจือกับน้ำรดอาบที่ตัวท่านจริง ๆ พร้อมกับกล่าวคำขอขมาในสิ่งที่ได้ล่วงเกิน หรือการขอพรปีใหม่จากผู้ใหญ่ ท่านจะให้ศีลให้พรผู้ที่ไปรด บางที่จัดพิธีเป็นหมู่บ้านเป็นตำบล โดยให้คนทั้งหมู่บ้านร่วมรดน้ำขอพรผู้ใหญ่ กว่าจะเสร็จสิ้นผู้เฒ่าผู้แก่ก็หนาวสั่น ดังนั้นจึงได้มีการปรับเปลี่ยนวิธีการรดน้ำจากเดิมอาบทั้งตัวเป็นรดแค่มือท่านเท่านั้น ในพิธีนี้หากเป็นการสรงน้ำพระสงฆ์ก็จะนำผ้าสบงไปถวายให้ท่านผลัดเปลี่ยนด้วย หากเป็นฆราวาสก็จะหาผ้าถุงหรือผ้าขาวม้าผืนใหม่ไปให้เปลี่ยน โดยเชื่อว่าการนุ่งผ้าใหม่ในวันขึ้นปีใหม่ถือเป็นสิริมงคลในชีวิตอีกด้วย ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่า “น้ำ” เป็นตัวแทนสื่อถึงความกตัญญูหรือการแสดงความเคารพ ความอ่อนน้อมต่อผู้อาวุโส ซึ่งยังคงมีให้เห็นในสังคมไทยทุกวันนี้ แม้ยุคสมัยจะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรก็ตาม

ภาพที่ 21 พิธีรดน้ำดำหัวผู้ใหญ่เพื่อขอพร

ที่มา : ภาพถ่ายส่วนตัวนายไชยวัฒน์ ธรรมวิชัย

การสาดน้ำ เป็นการสนุกสนานรื่นเริงอีกอย่างหนึ่งซึ่งถือว่าเป็นสัญลักษณ์ของสงกรานต์ คือ ที่ทุกพื้นปฏิบัติเหมือน ๆ กันคือการเล่นสาดน้ำ ซึ่งในสมัยโบราณเพียงแค่ใช้น้ำประพรมเท่านั้น แต่ปัจจุบันวิธีการเล่นน้ำสงกรานต์เปลี่ยนไป จากการประพรมเป็นสาดน้ำกันจนตัวเปียกปอน อีกทั้งน้ำที่ใช้สาดก็เปลี่ยนจากน้ำหอมน้ำอบ เป็นน้ำผสมแป้ง ผสมน้ำแข็ง สาดใส่กันจนเกิดอุบัติเหตุจนอาจถึงขั้นเสียชีวิตได้ สาเหตุที่วิธีการเล่นน้ำสงกรานต์เปลี่ยนแปลงไปมาจากหลายสาเหตุ เช่น อาจเป็นเพราะการเปลี่ยนแปลงของยุคสมัยทำให้ความคิดของคนยุคใหม่เปลี่ยนแปลงตามไปด้วย ผู้หญิงรักนวลตัวน้อยลง ผู้ชายไม่มีความเป็นสุภาพบุรุษ ไม่ให้เกียรติผู้หญิง ฉวยโอกาสถูกเนื้อต้องตัว หรือแม้แต่การเปลี่ยนแปลงทางสภาพภูมิศาสตร์ อากาศร้อนขึ้น การประพรมน้ำเพียงเล็กน้อยไม่อาจคลายความร้อนได้จึงต้องสาดให้เปียกทั้งตัว หรือน้ำธรรมดาไม่สามารถคลายร้อนได้จึงต้องมีการใช้น้ำแข็งผสม สาดเพื่อบรรเทาร้อนให้แก่กัน จะด้วยเหตุผลใดก็ตาม นับว่าเป็นสิ่งที่ส่อให้ถึงความเสื่อมถอยของวัฒนธรรมและประเพณีที่ดีงามของไทยที่บรรพบุรุษได้สร้างสรรค์ไว้

ภาพที่ 22 การเล่นสาดน้ำในประเพณีสงกรานต์
ที่มา : ชมรมซีโรราชแห่งประเทศไทย, 2554 : Online

กิจกรรมต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาแล้วนั้น เป็นเพียงส่วนหนึ่งในกิจกรรมที่นิยมกระทำกันในวันสงกรานต์ บางท้องถิ่นอาจมีกิจกรรมนอกเหนือจากนี้บ้างแตกต่างกันไปตามวัฒนธรรมประเพณีท้องถิ่น บางคนมีฐานะดีอาจจะนิมนต์พระมาทำบุญบ้านเพื่อความเป็นสิริมงคลในวันขึ้นปีใหม่ของไทย บ้างก็ใช้น้ำพระพุทธมนต์ในพิธีมาประพรมบ้าน หรือข้าวของเครื่องใช้ในการประกอบอาชีพ เนื่องจากเชื่อว่าจะนำความโชคดี อยู่เย็นเป็นสุข และทำมาหากินเจริญรุ่งเรืองอีกด้วย

นอกจากนี้ ยังมีตำนานวันสรงกรานต์ที่กล่าวถึงน้ำอีกว่า ท้าวกบิลพรหมได้ยินกิตติศัพท์ทางสติปัญญาอันยอดเยี่ยมของพระธรรมบาลได้ จึงคิดทดลองภูมิปัญญาโดยการเอาชีวิตเป็นเดิมพันจึงถามปัญหา 3 ข้อ ถ้ากุมารน้อยแก้ปัญหาทั้ง 3 ข้อได้ กบิลพรหมจะตัดศีรษะของตนบูชา ถ้าธรรมบาลแก้ไม่ได้ ก็จะต้องเสียหัวเพื่อยอมรับความพ่ายแพ้เช่นกัน ซึ่งปัญหานั้นมีว่า

1. ตอนเช้าราศีคนอยู่แห่งใด
2. ตอนเที่ยงราศีของคนอยู่แห่งใด
3. ตอนค่ำราศีของคนอยู่แห่งใด

ในที่สุด พระธรรมบาลก็ได้ค้นพบคำตอบ โดยคำตอบมีอยู่ว่า

ข้อ 1 ตอนเช้าราศีของมนุษย์อยู่ที่หน้า คนจึงต้องล้างหน้าทุกๆ เช้า
ข้อ 2 ตอนเที่ยงราศีคนอยู่ที่อก มนุษย์จึงต้องเอาเครื่องหอมประพรมที่อก
ข้อ 3 ตอนค่ำราศีคนอยู่ที่เท้า มนุษย์จึงต้องล้างเท้าก่อนเข้านอน

จากข้อคำถามทั้งสามตามตำนานวันสงกรานต์ที่ผู้วิจัยอ้างถึงนั้น ทำให้เห็นถึงความสำคัญของการใช้น้ำชำระล้างร่างกายนั้น จะช่วยเสริมสง่าราศีให้กับตนเองในการใช้ชีวิตประจำวัน

1.2.2 ประเพณีลอยกระทง

ประเพณีลอยกระทง เป็นงานประเพณีที่ชาวไทยได้ปฏิบัติสืบต่อกันมาแต่โบราณกาล ชาวไทยได้เค้าประเพณีนี้มาจากประเพณีของพราหมณ์ ซึ่งกระทำเพื่อบูชาพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ในมหาสมุทร และเทพเจ้าอื่น ๆ เช่น เจ้าแม่ลักษมีเทวี เทพีแห่งความมั่นคง เป็นต้น

สำหรับในประเทศไทยการลอยกระทงมีอยู่ทั่วทุกภาค แต่อาจแตกต่างกันไปบ้างสำหรับความเชื่อของแต่ละท้องถิ่น แต่วันลอยกระทงและวิธีการปฏิบัติมักจะเหมือนหรือใกล้เคียงกัน ซึ่งประเพณีลอยกระทงของไทยเริ่มมีปรากฏหลักฐานในสมัยกรุงสุโขทัย โดยมีตำนานเล่าขานถึงประวัติประเพณีลอยกระทงว่า นางนพมาศ พระสนมเอกของพระร่วงเจ้าที่ได้ประดิษฐ์กระทงเป็นรูปดอกบัวสำหรับปักธูปเทียนถวายแด่พระร่วงให้ทรงลอยกระทรง ปรากฏว่าพระองค์ทรงโปรดปรานมากถึงกับตรัสว่า

> *"แต่นี้สืบไปข้างหน้าโดยลำดับกษัตริย์ในสยามประเทศ เมื่อถึงกาลกำหนดนักขัตฤกษ์ วันเพ็ญเดือน ๑๒ ให้ทำโคมลอย เป็นรูปดอกบัว อุทิศบูชาพระพุทธบาทนัมมทานทีตราบเท่ากัลปวสาน"*
>
> (คณะอนุกรรมการส่งเสริมและพัฒนาเอกลักษณ์ทางธรรมชาติ, 2538 : 59)

ด้วยเหตุนี้เอง ชาวสุโขทัยจึงนิยมทำโคมลอยเป็นรูปดอกบัวมาจนถึงทุกวันนี้ และเรียกประเพณี นี้ว่า "ลอยกระทงทรงพระประทีป" สำหรับประเพณีลอยกระทงนั้น นอกจากมีการนำกระทงไปลอยในแม่น้ำเป็นพิธีหลักแล้ว ยังมีพิธีกรรมอย่างหนึ่งแฝงอยู่ในประเพณีลอยกระทงหรือพิธีกรรมที่นิยมปฏิบัติกันในคืนวันลอยกระทงนั่นคือ "พิธีอาบน้ำใต้แสงจันทร์"

พิธีอาบน้ำใต้แสงจันทร์

พิธีอาบน้ำใต้แสงจันทร์ เป็นพิธีกรรมหนึ่งซึ่งเป็นความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์ที่เชื่อว่าการได้อาบน้ำในคืนวันเพ็ญจะเป็นการล้างเสนียด จัญไร ชำระสิ่งเลวร้าย ภูตผีปีศาจที่แฝงอยู่ในตัว รวมถึงขจัดอำนาจมนต์ดำคุณไสยให้ออกไปได้ หากใครเจ็บป่วยก็จะทำให้อาการป่วยนั้น

หายไป อีกทั้งยังช่วยในเรื่องของการเสริมดวงชะตา เสริมสิริมงคลให้เกิดแต่สิ่งที่ดีในชีวิตและหน้าที่การงาน หากเป็นหญิงจะช่วยเสริมสง่าราศีให้ดูผุดผ่องดังพระจันทร์คืนเพ็ญ ทำให้มีเสน่ห์น่าหลงใหล หากเป็นชายจะทำให้วิชาอาคมแก่กล้าขึ้น ซึ่งเชื่อว่าดวงจันทร์มีพลังอำนาจสามารถดลบันดาลให้เป็นไปตามที่อธิษฐานได้ อาจสันนิษฐานได้ว่าสาเหตุที่เชื่อว่าดวงจันทร์มีพลังอำนาจน่าจะมาจากปรากฏการณ์ทางธรรมชาติจากน้ำขึ้นน้ำลง ซึ่งเป็นผลมาจากอิทธิพลของดวงจันทร์ก็เป็นได้ จึงถือเอาคืนวันเพ็ญพระจันทร์เต็มดวง น้ำขึ้นเต็มตลิ่ง ประกอบพิธีอาบน้ำใต้แสงจันทร์ แต่เดิมพิธีนี้เป็นพิธีกรรมหลวง จะกระทำเฉพาะพระมหากษัตริย์และขุนนาง ต่อมาได้แพร่หลายออกมาสู่ประชาชนและปัจจุบันพิธีอาบน้ำใต้แสงจันทร์กำลังจะสูญหายไป ในสมัยโบราณจะกระทำพิธีอาบน้ำใต้แสงจันทร์ในคืนวันเพ็ญจะเป็นคืนวันเพ็ญคืนไหนก็ได้ แต่ปัจจุบันนิยมประกอบพิธีอาบน้ำใต้แสงจันทร์เฉพาะในคืนวันเพ็ญเดือน 12 ซึ่งเป็นคืนที่พระจันทร์เต็มดวงสวยที่สุดและอยู่ใกล้โลกมากที่สุด กอปรกับส่งผลในน้ำเต็มตลิ่งกว่าคืนวันเพ็ญอื่น ๆ ซึ่งเชื่อว่าการที่น้ำเต็มตลิ่งนั้นเป็นตัวแทนของความอุดมสมบูรณ์นั่นเอง

พิธีอาบน้ำใต้แสงจันทร์ นิยมกระทำกันอยู่ 2 ลักษณะ คือ ลักษณะแรกจะอาบแบบลงไปอาบทั้งตัวในแม่น้ำลำคลองในเวลาเที่ยงคืน ซึ่งเชื่อเป็นเวลาที่ดวงจันทร์มีพลังอำนาจมากที่สุด และแม่น้ำลำคลองนั้นได้รับพลังจากดวงจันทร์มาเต็มที่การอาบน้ำแบบนี้จะไม่ค่อยมีพิธีรีตองมากมายนัก ถือเอาเฉพาะความเชื่อเรื่องการอาบน้ำใต้แสงจันทร์และความสะดวกเป็นหลัก ส่วนวิธีที่สองเป็นการจัดเป็นพิธีกรรมเป็นเรื่องราวเป็นรูปแบบพิธีกรรม กระทำโดยจัดตั้งปะรำพิธีกลางแจ้ง นำน้ำใส่ภาชนะขนาดใหญ่เพียงพอต่อการอาบน้ำได้ ตั้งไว้กลางประรำพิธีเพื่อให้สามารถรับพลังจากดวงจันทร์ได้ จากนั้นพราหมณ์ผู้ประกอบพิธีจะบริกรรมคาถาเพื่อเพิ่มความศักดิ์สิทธิ์ขึ้นอีก เมื่อถึงเวลาเที่ยงคืนเงาของดวงจันทร์ปรากฏในน้ำในภาชนะที่รองรับสำหรับอาบน้ำคืนเพ็ญ ก็จะทำการสวดพระปริตรพุทธมงคลคาถา ผู้เข้าพิธีก็จะทำการตักน้ำในภาชนะอาบรดร่างกาย หลังจากนั้นจะทำการผลัดเปลี่ยนเสื้อผ้าด้วยเครื่องแต่งกายที่ใหม่เพื่อความเป็นสิริมงคลเป็นอันเสร็จพิธี

ภาพที่ 23 พิธีอาบน้ำใต้แสงจันทร์

ที่มา : Ninenic, 2551 : Online

พิธีอาบน้ำใต้แสงจันทร์นี้ อาจมีขั้นตอน และรูปแบบของพิธีกรรมที่แตกต่างกันไปตามความเชื่อของท้องถิ่นต่าง ๆ บ้างใช้พราหมณ์เป็นผู้ประกอบพิธีเนื่องจากเชื่อว่าพิธีกรรมนี้เป็นพิธีกรรมของศาสนาพราหมณ์ บางแห่งไม่มีพราหมณ์เป็นผู้ประกอบพิธีก็ใช้พระสงฆ์ประกอบพิธี รูปแบบของพิธีก็เป็นแบบพุทธศาสนพิธีไป แต่ถึงอย่างไรก็ตามแต่ ไม่ว่าจะประกอบพิธีกรรมแบบพราหมณ์หรือพุทธ จุดมุ่งหมายของพิธีอาบน้ำใต้แสงจันทร์นั้นเหมือนกันคือ เพื่อขจัดปัดเป่าชำระล้างสิ่งไม่ดีให้ออกจากตัว และเสริมสร้างสง่าราศี เสริมสิริมงคลให้กับตนเองเช่นเดียวกัน

ประเพณี พิธีกรรมต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาแล้วนั้น ล้วนแต่เป็นประเพณีที่เกี่ยวข้องกับการอาบน้ำเป็นสำคัญทั้งสิ้น ซึ่งเป็นประเพณีที่ยึดถือปฏิบัติสืบต่อกันมา โดยพิธีการอาบน้ำที่มีอยู่ในประเพณีนั้น มีพื้นฐานมาจากความเชื่อที่มีมาแต่โบราณทั้งสิ้น ไม่ว่ายุคสมัยจะเปลี่ยนแปลงไปเพียงไร แต่สังคมไทยก็ยังคงมีความเชื่อและยึดถือปฏิบัติว่าเป็นสิ่งที่ดีงามมาโดยตลอด อาจมีการเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมปฏิบัติไปบ้างเล็กน้อย แต่ก็ไม่ถึงกับเลิกปฏิบัติอย่างถาวร และไม่เฉพาะประเพณีปฏิบัติของชาวบ้านเท่านั้นที่ปรากฏการอาบน้ำเป็นสำคัญในการประกอบประเพณีพิธีกรรม แม้กระทั่งธรรมเนียมปฏิบัติในพระบรมมหาราชวัง หรือที่เรียกว่า “พระราชพิธี” ก็ปรากฏหลักฐานการอาบน้ำประกอบพระราชพิธีเป็นสำคัญมาแต่ครั้งโบราณ ถึงแม้ว่าในปัจจุบันพระราชพิธีเหล่านั้นจะสูญหายไปแล้ว แต่ก็ยังสามารถค้นพบร่องรอยหลักฐานปรากฏอยู่ในบันทึกพระราชพิธี 12 เดือน ซึ่งเป็นบันทึกเกี่ยวกับพระราชพิธีที่สำคัญของพระมหากษัตริย์ในแต่ละเดือนว่ามีประเพณีหรือพระราชพิธีใดบ้างที่มีความเกี่ยวข้องกับการอาบน้ำในพระราชพิธี

2. **พิธีหลวงหรือพระราชพิธี**

พิธีหลวงหรือพระราชพิธี เป็นพิธีกรรมที่มีความเกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ ขั้นตอนพิธีกรรมส่วนใหญ่เป็นไปในรูปแบบของศาสนาพราหมณ์ โดยสังเกตได้ว่าจะมีเรื่องของพระนารายณ์หรือเขาไกรลาสซึ่งเกี่ยวข้องกับพระศิวะ ตลอดจนพญานาคและหอยสังข์ปรากฏว่าเป็นองค์ประกอบของพิธีกรรมแทบทั้งสิ้น แทบจะไม่มีประเพณีพิธีกรรมใด ๆ ของคนไทย ที่จะไม่ปรากฏขั้นตอนของพิธีตามความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์เลย นั่นย่อมแสดงให้เห็นว่าความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์มีอิทธิพลต่อประเพณี พิธีกรรมของคนไทยเป็นอย่างมาก ซึ่งศาสนาพราหมณ์มีอิทธิพลอย่างยิ่งต่ออารยธรรมของอาณาจักรในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และยังพบหลักฐานทางโบราณคดีว่าศาสนาพราหมณ์ได้แพร่เข้ามาประมาณพุทธศตวรรษที่ 9-10 โดยปรากฏหลักฐานจากหลักศิลาจารึกหลายหลักที่พบในจังหวัดนครศรีธรรมราชว่า มีพวกพราหมณ์เข้ามาในดินแดนแห่งนี้ก่อนสมัยสุโขทัยอีกด้วย

จากการศึกษาพบว่า ลัทธิพราหมณ์กับพระมหากษัตริย์ไทยมีความสัมพันธ์กันมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย สังเกตได้จากเทวรูปพระอิศวร พระนารายณ์ และพระคเณศ ที่ประดิษฐานในเทวาลัยมหาเกษตรที่ป่ามะม่วงในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (พญาลิไท) ปัจจุบันตั้งอยู่ภายนอกอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัยใกล้กับวัดตึกและวัดป่ามะม่วง จังหวัดสุโขทัย ซึ่งเทวรูปทั้ง 3 นั้น เป็นเทพเจ้าตามคติความเชื่อในศาสนาพราหมณ์ อีกประการหนึ่งที่ทำให้พราหมณ์มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์นั่นคือ ศาสนาพราหมณ์เป็นศาสนาที่มีความเจริญทางด้านอารยธรรมสูงสุดในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นกลุ่มชนที่มีความรู้ความสามารถสูงทั้งด้านการเมืองการปกครอง กระบวนการยุติธรรมต่าง ๆ รวมถึงความเจริญทางด้านศิลปวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม และจารีตประเพณี และยังพบคำว่า "พฤฒิบาศ" ในหลักศิลาจารึกสมัยสุโขทัย ซึ่งมีความหมายว่ามีพราหมณ์อีกพวกหนึ่งซึ่งทำหน้าที่เกี่ยวกับช้างหรือคชกรรม และการปัดเสนียดจัญไร จึงทำให้พราหมณ์เป็นที่ไว้วางใจในการถ่ายทอดสรรพวิชาให้กับพระโอรส พระธิดา รวมถึงพระบรมวงศานุวงศ์ทุกพระองค์ อีกทั้งยังเป็นผู้ประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ ของราชสำนักไทยอีกด้วย ซึ่งพระราชพิธีต่าง ๆ เหล่านั้นได้ถูกบันทึกไว้ในกฎมณเฑียรบาลในกำหนดการพระราชพิธีสิบสองเดือน กลายเป็นหลักฐานให้สืบค้นในเรื่องราวของพระราชพิธีมาจนถึงปัจจุบันนี้

สำหรับการศึกษาพระราชพิธีในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาและนำเสนอเฉพาะพระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับการอาบน้ำหรือการลงสรงมานำเสนอ แต่ผู้วิจัยใคร่ขอนำเสนอให้เห็นแต่เพียงความสำคัญและเฉพาะขั้นตอนการลงสรงที่ปรากฏในพระราชพิธีตามที่ผู้วิจัยต้องการศึกษาเท่านั้น ผู้วิจัยจะไม่ขอลงรายละเอียดในพระราชพิธี

พระราชพิธีที่มีการขั้นตอนการลงสรงเป็นองค์ประกอบสำคัญในการประกอบพิธีจะขาดเสียมิได้ นั่นคือ พระราชพิธีลงสรงลงท่า พระราชพิธีโสกันต์ และพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ซึ่งความสำคัญของพระราชพิธีปรากฏอยู่ในขั้นตอนกระบวนการลงสรง มีนัยยะสำคัญในการประกอบพิธีตามความเชื่อมาแต่โบราณ และเพื่อให้เกิดความง่ายต่อการศึกษางานวิจัย ผู้วิจัยจะขอกล่าวนำความสำคัญของน้ำที่จะนำมาใช้ประกอบ พระราชพิธีโสกันต์และพระราชพิธีบรมราชาภิเษก นั่นคือ "น้ำมูรธาภิเษก" ดังนี้

น้ำมูรธาภิเษก

คำว่า "มูรธาภิเษก" ตามความหมายของพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 ได้ให้ความหมายไว้ว่า "น้ำรดพระเศียรในงานราชาภิเษกหรือพระราชพิธีอื่น ๆ มุรธาภิเษก ก็ว่า (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน, 2542 : 870)

ส่วนคำว่า "มูรธาภิเษก" ตามความหมายของพจนานุกรม ไทย ของนายมานิต มานิตเจริญ ได้ให้ความหมายไว้ว่า "การรดน้ำศักดิ์สิทธิ์เหนือพระเศียรในงานราชาภิเษกหรือพระราชพิธี" (มานิต มานิตเจริญ, 2554 : 656)

ดังนั้น คำว่า "น้ำมูรธาภิเษก" ตามความหมายของผู้วิจัย หมายถึง "น้ำศักดิ์สิทธิ์ที่ใช้สำหรับรดพระเศียรในงานราชาภิเษกหรือพระราชพิธีอื่น ๆ"

น้ำมูรธาภิเษก เป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่ใช้สำหรับประกอบพระราชพิธีของพระเจ้าแผ่นดินและเชื้อพระวงศ์ ซึ่งได้รับอิทธิพลนี้มาจากความเชื่อของศาสนาฮินดูเรื่องการใช้น้ำจากแม่น้ำคงคาที่ชาวอินเดียถือว่าเป็นแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์และมามาใช้ประกอบพิธีเพื่อความเป็นสวัสดิมงคล โดยนายสมพงษ์ เกรียงไกรเพชร ได้กล่าวถึงความเชื่อเกี่ยวกับการใช้น้ำในแม่น้ำ คงคามาประกอบพิธีดังนี้

"เดือน 7 พระราชพิธีชื่อเชฐวิทานำ พระมหากษัตริย์ให้ผู้หญิงพรหมจารีย์แต่งตัวเอาหม้อน้ำลงไปตักน้ำที่แม่น้ำคงคา เอาพวงดอกไม้ปิดปากหม้อทูนศีรษะแห่ไปวัดปาตะลีดาษ วัดมาโดดาษ พระมหากษัตริย์เสด็จไปเอาน้ำที่หม้อสรงพระพุทธรูปสรงญัตติกระทำสักการบูชาพระพุทธรูปถวายสำหรับบัติแล้วพราหมณ์ราชครูแบ่งน้ำนั้นไปสรงเทวรูปพระอิศวรพระนารายณ์ กระทำสักการบูชาพระอิศวร พระนารายณ์ด้วย"

(สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร, 2506 : 438-439)

จากข้อความดังกล่าว ทำให้เห็นถึงความเชื่อเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ของแม่น้ำคงคาในศาสนาฮินดู และเมื่อพวกพราหมณ์เข้ามาสู่ดินแดนสยามประเทศจึงได้นำเอาความเชื่อดังกล่าวเข้ามาด้วย โดยน้ำที่ใช้ประกอบในพระราชพิธีสำคัญของไทยยังคงใช้น้ำที่นำมาจากปัญจมหานทีในประเทศอินเดีย คือ แม่น้ำคงคา แม่น้ำยมนา แม่น้ำมหิ แม่น้ำสรภู และแม่น้ำอจิรวดี และได้เพิ่มน้ำเบญจสุทธคงคาทั้ง 5 สายของไทย คือ แม่น้ำบางปะกง แม่น้ำ ป่าสัก แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำราชบุรี และแม่น้ำเพชรบุรี นอกจากนี้ยังตักน้ำจากสระทั้ง 4 ในจังหวัดสุพรรณบุรีโดยเลือกน้ำจากสระที่มีนามอันเป็นมงคล คือ สระแก้ว สระคา สระยมนา และสระเกศ

"การที่มีน้ำจากแม่น้ำทั้ง 5 ของอินเดียด้วยนั้นได้ความว่าเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ตามเรื่องว่าเมื่อ พ.ศ. 2415 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสประเทศอินเดียได้ทรงแสวงหาน้ำปัญจมหานที ตามตำราพราหมณ์ก็ได้นำน้ำทั้ง 5 นั้นมา ครั้นเมื่อทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 2416 จึงได้ทรงเพิ่มน้ำสรงมูรธาภิเษกจากปัญจมหานทีดังกล่าวเข้าไปด้วย จึงได้ถือเป็นแบบอย่างมาจนถึงรัชกาลปัจจุบัน "

(สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, 2542 : 21)

การสรงน้ำมูรธาภิเษกนั้นมีอยู่ด้วยกันหลายวาระหลายโอกาส แต่ในที่นี้ผู้วิจัยขอกล่าวถึงพระราชพิธีที่เป็นพระราชพิธีลงสรงเท่านั้น ได้แก่ พระราชพิธีลงสรงลงท่า พระราชพิธีโสกันต์ และพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

พระราชพิธีลงสรงลงท่า

พระราชพิธีลงสรงนั้น เป็นพระราชพิธีที่กระทำมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา จนกระทั่งถึงกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นพิธีที่พระราชโอรส พระราชธิดา พระบรมวงศานุวงศ์ ทั้งหลายลงสรงในแม่น้ำเจ้าพระยาเพื่อชำระล้างพระวรกายให้สะอาดปราศจากความมัวหมอง ทั้งทางร่างกายและจิตใจ โดยใช้น้ำเป็นสิ่งชำระล้างความสกปรกมัวหมองทั้งหลาย เป็นพระราชพิธีสมโภชลูกหลวง ที่มีกล่าวถึงในหนังสือ "พราหมณ์ศาสตร์ทวาทสพิธี" ต้นฉบับเป็นคัมภีร์ใบลาน จารด้วยอักษรขอม แล้วนำมาแปลเป็นภาษาไทยอีกชั้นหนึ่ง จึงได้ความว่าเป็นตำราพิธี 2 ประเภท คือ ประเภทพิธี "สมโภชลูกหลวง" และประเภทพิธีประจำปีครบทั้ง 12 เดือน หรือที่เรียกว่า "พิธีทวาทสมาส" พระราชพิธีลงสรงลงท่านั้น เป็นพระราชพิธีสมโภชลูกหลวง ซึ่งเป็นพระราชพิธีสมโภชครั้งที่ 5 กระทำเมื่อพระชันษาล่วงเข้า 3 ขวบแล้ว

พระราชพิธีลงสรงลงท่านี้ ในสมัยกรุศรีอยุธยาไม่พบหลักฐานปรากฏ อาจเป็นเพราะไม่ได้มีการจดบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร อาจสูญหายหรือถูกเผาทำลายเมื่อครั้งเสียกรุงก็เป็นได้ จึงพบเพียงแต่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่ปรากฏมีการจัดพิธีเพียง 2 ครั้งเท่านั้น คือ ครั้งแรกกระทำเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎฯ เจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ ซึ่งขณะนั้นมีพระชนมายุได้ 9 พรรษา ถึงกำหนดรับพระสุพรรณบัฏเฉลิมพระนาม ได้จัดทำพิธีลงสรงในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (ร.2) เมื่อปีพุทธศักราช 2355 โดยทำตามตำราครั้งเดียวเท่านั้น คาดว่าการจัดพระราชพิธีลงสรงอย่างยิ่งใหญ่และเต็มรูปแบบตามโบราณราชประเพณีในครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อบันทึกไว้เป็นแบบแผน ด้วยเกรงว่ารูปแบบขั้นตอนของพระราชพิธีลงสรง ที่มีมาครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาจะสูญหายไป ตามที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกไว้ว่า

> *"ครั้นพระชนมายุได้ 9 พรรษา พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชดำริว่า พระราชพิธีโสกัณฑ์ เจ้าฟ้าได้ทำเป็นแบบอย่างมีแบบแผนอยู่แล้ว แต่การพระราชพิธีลงสรงตั้งพระนามเจ้าฟ้ายังหาได้ทำเป็นแบบอย่างไว้ไม่ ผู้หลักผู้ใหญ่ที่เคยเห็นก็แก่ชราเกือบจะหมดไปแล้วจะสาบสูญเสีย มีพระราชประสงค์จะใคร่ทำไว้เป็นเกียรติยศสืบไปเบื้องหน้า จึงทรงพระกรุณาโปรดให้สมเด็จพระสัมพันธวงเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ซึ่งในขณะนั้นยังเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอและ*

เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช (บุญรอด) เป็นผู้บัญชาการตั้งพระราชพิธีลงสรงเฉลิมพระนามเจ้าฟ้าตามตำราเก่าขึ้นเป็นครั้งแรก

(สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, 2542 : 7-8)

ครั้งที่สองกระทำเมื่อครั้งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้าวชิรุณหิศ ได้จัดทำพิธีลงสรงในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ร.5) เมื่อปีพุทธศักราช 2429 พระราชพิธีในครั้งนี้ได้จัดอย่างใหญ่โต มีรูปแบบ และลักษณะของแพที่ใช้ประกอบพิธีก็เหมือนกันกับครั้งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎฯ

รูปแบบพระราชพิธีลงสรงลงท่า มีปรากฏหลักฐานบรรยายดังต่อไปนี้

"พระราชพิธีลงสรง เหมือนกับพระราชพิธีโสกันต์ในการทั้งปวง ผิดกันแต่พิธีโสกันต์ทำเข้าไกรลาสที่ในพระบรมมหาราชวัง แต่พิธีลงสรงทำแพพระมณฑปที่สรงในแม่น้ำ แพนั้นผูกเทียบที่หน้าพระตำหนักน้ำ กลางแพมีพระมณฑปทำด้วยไม้อุทุมพรหุ้มผ้าขาวมีที่สรงน้ำอยู่ในพระมณฑป ลดพื้นลงไปให้ต่ำกว่าพื้นน้ำ ปูด้วยพื้นกระดานและและทำซี่กรงล้อมรอบชั้น ๑ ตะรางไม้ไผ่ล้อมอีกชั้นหนึ่งแล้วขึงร่างแหล้อมอีกชั้น ๑ มีกระดานเรียบรอบนอกเสมอพื้นที่สรงพอคนลงไปได้ ที่สรงภายในซี่กรงนั้นกรุผ้าทั้งผืนและข้าง ๆ มีบันไดลงจากพื้นแพถึงที่สรงบันไดเงินอยู่ด้านเหนือ บันไดทองอยู่ด้านใต้ ด้านตะวันออกริมพระตำหนักน้ำเรียกว่าบันไดแก้ว ด้านตะวันตกนั้นตั้งพระแท่นสองชั้น สำหรับเป็นที่สรงน้ำมุรธาภิเษก ในกรงนั้นมีรูปกุ้งทอง กุ้งนาก กุ้งเงิน และปลาทอง ปลานาก ปลาเงิน มีมะพร้าวปิดทอง ๑ คู่ ปิดเงิน ๑ คู่ นอกพระมณฑปออกมามีฝา และชุ้มประตูสี่ทิศ มีราชวัตรฉัตรทองล้อมรอบมณฑปชั้นหนึ่ง ราชวัตรนากชั้นหนึ่ง ราชวัตรเงิน ชั้น ๑ พราหมณ์ตั้งโต๊ะรองน้ำสังข์น้ำกรดบูชาถวายไชย สี่มุมกรงราชวัตร ชั้นกลางมีทหารถือทวนด้ามหุ้มทองประจำในเวลาเสด็จลงสรงทั้งสามด้าน ด้านละ ๑๐ คน หว่างราชวัตรชั้นนอกมีทหารถือดาบโล่ ๓ ด้าน ด้านละ ๒๕ คน ทหารถือดาบอยู่ในน้ำ ริมแพสามด้าน ด้านละ ๑๖ คน ทหารถือปืนคาบศิลาอยู่นอกราชวัตรด้านเหนือ ๘ คน มีเรือบัลลังก์ประทับหน้าพระตำหนักแพ

และมีเรือกัญญา เรือกระบี่ เรือครุฑ เรือดั้ง เรือรูปสัตว์ เรือพิฆาต เขียนรูปสัตว์ต่าง ๆ ทอดทุ่นเหนือน้ำท้ายน้ำรายรอบล้อมวง ๓๙ ลำ พลพายสวมเสื้อแดง หมวกแดง มีเรือหมอจระเข้ เรือทอดแห สำหรับจับสัตว์ร้ายรวมกันอยู่ในที่วงล้อม"

(ส. พลายน้อย, 2544 : 153-154)

จากลักษณะการบรรยายรูปแบบการสร้างแพสำหรับสรงนี้ ทำให้เห็นถึงการให้ความสำคัญในเรื่องของความปลอดภัยอันจะเกิดขึ้นกับพระราชกุมารเป็นอย่างยิ่ง มีการวางกองกำลังรักษาความปลอดภัยทั้งทางบกและทางน้ำ มีการขึงตาข่ายไว้ป้องกันสัตว์ร้ายที่อยู่ในน้ำ อีกทั้งยังมีหมอจระเข้เตรียมพร้อมสำหรับความปลอดภัย เนื่องจากว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ นั้น เคยมีจระเข้เข้าไปทำร้ายคนในคลองบางลำพู จึงต้องมีหมอจระเข้ไว้คอยป้องกันเพื่อความไม่ประมาท ทำให้ผู้วิจัยนึกถึงวรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์ ตอนพิธีสรงองคต ดังบทกลอนตอนหนึ่งกล่าวไว้ว่า

บัดนั้น ฝ่ายทหารวานรน้อยใหญ่
ก็ลงเที่ยวค้นชลาลัย ไล่สัตว์ที่มีเขี้ยวงาฯ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, 2553 : 143)

จากบทกลอนดังกล่าวข้างต้น อาจจะไม่ได้บรรยายถึงการวางกองกำลังรักษาความปลอดภัยเหมือนพระราชพิธีลงสรงเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ แต่ก็ยังคงเห็นถึงการให้ความสำคัญในการรักษาความปลอดภัยโดยการสำรวจบริเวณสถานที่ประกอบพิธี

นอกจากนี้ยังได้มีชาวต่างชาติชื่อนายริปเลย์ เขียนบรรยายเกี่ยวกับพระราชพิธีลงสรงไว้ในหนังสือ Believe It or Not และมีผู้แปลเป็นภาษาไทยได้ความว่า

นายริปเลย์ ได้ให้ชื่อเรื่องไว้ว่า "เจดีย์ทองที่สร้างขึ้นสำหรับการอาบน้ำเพียงครั้งเดียว" .....คิงจุฬาลงกรณ์แห่งสยามได้ทรงจ่ายพระราชทรัพย์เป็นจำนวนครึ่งล้านดอลลาร์เพื่อการสรงน้ำเพียงครั้งเดียว พระองค์ได้ทรงสร้างเจดีย์ทองขึ้นที่แม่น้ำ เมื่อปี ค.ศ. 1887 เป็นมูลค่าถึง

ห้าแสนดอลลาร์ เพียงเพื่อให้มกุฎราชกุมารวชิรุณหิศ ลงสรงเพียงครั้งเดียวเท่านั้น แล้วก็ไม่ได้ใช้อีกเลย เจดีย์และที่สรงทำด้วยทองและหินอ่อน เพชร พลอย ของมีค่าอื่น ๆ มากมาย

(ส. พลายน้อย, 2544 : 152)

จากบทความทั้งสองที่ผู้วิจัยยกมากล่าวอ้างนั้น จะเห็นได้ว่าแพสำหรับลงสรงนั้นไม่ได้ทำจากวัสดุราคาแพงอย่างทองและหินอ่อนอย่างที่นายริปเลย์กล่าวแต่อย่างใด หากแต่เป็นแพที่ทำด้วยไม้ห่อหุ้มด้วยกระดาษเงินกระดาษทองทั้งนั้น จะมีที่เป็นเงิน เป็นทองจริง ๆ ก็จำพวกสิ่งของชิ้นเล็ก ๆ อย่างเช่นพวกกุ้ง พวกปลาเท่านั้น ส่วนพวกของชิ้นใหญ่ ๆ เช่นมะพร้าวก็ใช้ปิดทองให้ดูเหมือนทองเหมือนเงินจริง ๆ อาจเป็นเพราะนายริปเลย์ ได้เห็นในระยะไกลจึงทำให้เห็นเป็นเงินเป็นทองจริง ๆ ไป

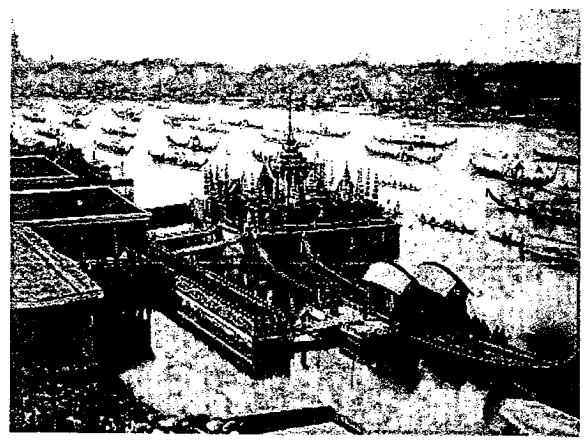

ภาพที่ 24 พระราชพิธีลงสรงลงท่าสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ พ.ศ. 2429
ที่มา : Potto, 2549 : Online

นอกจากนี้ ในจดหมายเหตุรายวันของสมเด็จพระบรมราชปิตุลาธิบดี เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ซึ่งได้ทรงเล่าถึงเหตุการณ์ในวันลงสรงของพระองค์เอาไว้ว่า

"วันศุกร์ วันที่ ๒๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๙ เราตื่นเช้าโมงหนึ่ง กินข้าวแล้วแต่งเครื่องขาว สามโมงเช้าแห่แต่เกยต้นชมพู่ไปหน้าโรงทอง โรงกษาปณ์ ออกประตูศรีสุนทรไปตำหนักแพ ถึงเกยพระที่นั่งราชกิจ ทูลหม่อมทรงรับ ทูลหม่อมย่าประทับทอดพระเนตรอยู่ที่พระที่นั่งราชกิจ

เราไปถึงเปลื้องเครื่อง แต่งเครื่องเสร็จแล้วทูลหม่อมทรงจูงมา เสด็จลุงเทวัญยังไม่มา เสด็จน้าโตจูงแทน มาที่พลับพลารับศีลแล้วเสด็จลงจูงเราไปนั่งที่พลับพลาทองนั่งคอยฤกษ์ พอได้เวลาลอยบัตร ลอยมะพร้าว กุ้ง ปลา พอได้เวลาทูลหม่อมอุ้มเราลงทางบันไดแก้ว ส่งทูลหม่อมอาองค์น้อย ทูลหม่อมอาทรงรับเราจากพระหัตถ์ทูลหม่อม ทูลหม่อมอาทรงฉลองพระองค์ปักทองแล่งขาว ทรงผ้ายกขาว รับเราลงว่ายกับลูกมะพร้าวโผสามครั้ง แล้วกลับมานั่งบนที่รด ทูลหม่อม (รด) ประทานก่อน"

(ส. พลายน้อย, 2544 : 154-155)

จากข้อความข้างต้นทำให้เห็นว่า พระราชพิธีลงสรงลงท่านั้น มิได้เสร็จสิ้นเพียงการลงสรงในแม่น้ำเท่านั้น จะเห็นได้จากคำกล่าวที่ว่า *"รับเราลงว่ายกับลูกมะพร้าวโผสามครั้ง แล้วกลับมานั่งบนที่รด ทูลหม่อม (รด) ประทานก่อน"* แสดงให้เห็นว่า การลงสรงในแม่น้ำนั้นเหมือนกับการกระทำพอเป็นพิธี เหมือนกับเป็นการลงเล่นน้ำในแม่น้ำเท่านั้น เห็นได้จากการที่มีลูกมะพร้าว 2 คู่ ซึ่งเป็นอุปกรณ์การหัดว่ายน้ำของโบราณ หลังจากนั้นจึงนำพระกุมารมานั่งบนพระแท่นที่จัดไว้แล้วประกอบพิธีลงสรง (รดน้ำ) อีกครั้งหนึ่ง แล้วจึงเสด็จไปเปลี่ยนเครื่องทรงต่อไป ซึ่งขั้นตอนการทรงเครื่องหลังการประกอบพระราชพิธีลงสรงนั้น ในจดหมายเหตุพระราชพิธีลงสรงในรัชการที่ 2 ได้กล่าวบรรยายไว้ว่า *"ทรงผัดพระภูษาถอด แล้วเจ้าต่างกรมเชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอตามเสด็จล้นเกล้าฯ เข้าไปพระตำหนักแพ ทรงเครื่องต้นอย่างเทศ"* (วรรณพินี สุขสม, 2545 : 21 อ้างถึงใน นิตยสารกรมศิลปากร, 2500 : 94) ส่วนคำว่าอย่างเทศนั้นหมายถึง

"เป็นเครื่องทรงสำหรับเสด็จออกรับแขกเมือง ต้องทรงพระเครื่องต้น 6 อย่าง คือ ทรงฉลองพระองค์อย่างเทศ แพรอัศวรีริ้ว 1 ทรงฉลองพระองค์นอกคาดสีนาก,สีทอง,สีเขียว 1 ทรงเครื่องต้นพระชฎา , พระเกี้ยว ทับทิม , มรกต ตามสีฉลองพระองค์ 1 ทรงสนับเพลา เชิงเลื้อย 1 รัดพระองค์เจียรบาศ 1 เหน็บพระแสงกั้นหยั่น 1 สิริเทพ 6 สิ่งเท่านั้น"

(ประกอบ โชประการ, 2513 : 179 อ้างถึงใน วรรณพินี สุขสม, 2545 : 21)

ภาพที่ 25 เจ้าฟ้ามงกุฎฯ ทรงเครื่องหลังพระราชพิธีลงสรง
ที่มา : กัมม์, 2550 : Online

พระราชพิธีลงสรงเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระองค์ทรงเปิดโอกาสให้ราษฎรได้มีโอกาสได้รับชมด้วย โดยประกาศให้ทราบว่าสามารถรับชมขบวนแห่ได้ในเวลาบ่าย ที่สนามหญ้าหน้าโรงละคร วัดพระศรีรัตนศาสดาราม หรือถ้าจะดูทางน้ำก็ได้แต่ต้องอยู่นอกทุ่นล้อมวง จะเข้าไปดูในแพลงสรงไม่ได้ ต่อเมื่อเสร็จการลงสรงแล้วจึงได้เปิดให้ลงไปชมแพลงสรงได้ ทางเจ้าพนักงานจะยังไม่รื้อถอนเครื่องตกแต่งออกจนกว่าจะสิ้นวันสมโภช นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณต่อพสกนิกรชาวไทย ที่ทรงเปิดโอกาสให้ประชาชนได้เข้าชมขนบธรรมเนียมพระราชพิธีอย่างใกล้ชิด

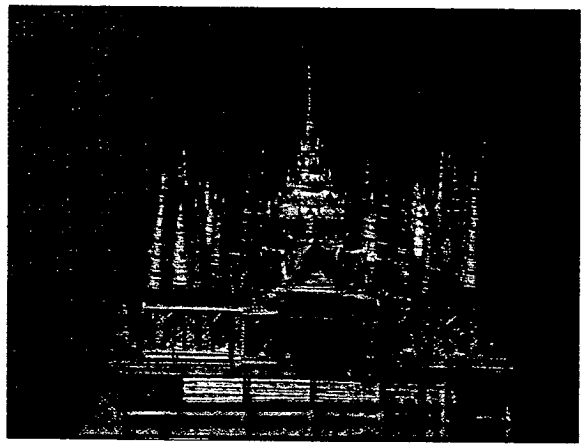

ภาพที่ 26 แพลงสรงจำลอง ในพระราชพิธีลงสรงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ
ที่มา : ภาพถ่ายส่วนตัวผู้วิจัย

พระราชพิธีลงสรงลงท่านี้ ได้ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องรามเกียรติ์ ตอน พิธีสรงองคต จากบทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (รัชกาลที่ 1) บรรยายถึงขั้นตอนของพระราชพิธีลงสรงลงท่า ดังนี้

1. การดูฤกษ์ยามอันเป็นมงคลในการจัดพิธี ตามความเชื่อแต่โบราณ

"เมื่อนั้น *พญาพานรินทร์เรืองศรี*
เห็นโอรสจำเริญสวัสดี *ก็ปรีดาภิรมย์สมคิด*
จะใคร่ให้ลงสรงสาคร *ภูธรจึงมีประกาศิต*
แก่โหราผู้รู้ดูนิมิต *จงพินิจฤกษ์ยามเวลา*
กูจะทำมงคลสรงสนาน *องค์พระกุมารโอรสา*
ที่ในแม่น้ำยมนา *อย่าให้มีเหตุเภทภัยฯ"*

ฯ ๖ คำ ฯ เจรจา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เล่ม 1, 2553 : 141)

2. การจัดเตรียมโรงราชพิธี-มณฑปพระกระยาสนาน

"ซึ่งจัดพระมหาปราสาท *โอภาสดั่งวิมานในดึงสา*
ปูพรมกั้นฉากอลงการ์ *ห้อยพวงรัตนาสุมามาลย์*
แล้วรายราชวัตรสองข้าง *ทางจะลงยมนาท่าสนาน*

ตั้งมณฑปแก้วสุรกานต์ ข่ายทองโอฬารล้อมวง
ใต้น้ำก็ให้ขึงข่ายเพชร ในที่เสด็จลงสรง
แล้วให้กระบี่ฤทธิรงค์ ออกไปเชิญองค์พระมุนี ฯ"

ฯ ๖ คำ ฯ เจรจา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เล่ม 1, 2553 : 142)

3. การสวดชัยมงคลคาถาในการประกอบพระราชพิธี

"เมื่อนั้น พระมหามุนีน้อยใหญ่
ต่างนุ่งคากรองครองสไบ ฉวยได้ตาลิปัตรก็รีบมา ฯ

ฯ ๒ คำ ฯ เสมอ

ครั้นถึงจึงขึ้นบนปราสาท นั่งอาสน์ตามหลั่นชันษา
ก็สวดไสยเวทวิทยา เป็นมหามงคลสวัสดี ฯ"

ฯ ๒ คำ ฯ สาธุการ เจรจา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เล่ม 1, 2553 : 142)

4. ลักษณะการแต่งกายในการเข้าพิธีโสกันต์ขององคต

"เมื่อนั้น พญาพานรินทร์เรืองศรี
ครั้นแสงทองส่องฟ้าธาตรี ก็เสด็จจากที่ไสยา
จึ่งให้แต่งองค์พระโอรส อลงกตด้วยทิพย์ภูษา
ทองกรสวมกรเป็นนาคา พาหุรัดธำมรงค์สังวาล ฯ

ฯ ๔ คำ ฯ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เล่ม 1, 2553 : 143)

5. ลักษณะขบวนแห่ไปประกอบพิธีลงสรง

"เสร็จแล้วให้ทรงยานุมาศ แห่โดยพยุหบาตรสรงสนาน
ฆ้องกลองเครื่องสูงโอฬาร พฤฒาจารย์ก็นำเสด็จไป ฯ

ฯ ๖ คำ ฯ กลองโยน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เล่ม 1, 2553 : 143)

6. การดูแลรักษาความปลอดภัยในพระราชพิธี

"บัดนั้น *ฝ่ายทหารวานรน้อยใหญ่*
ก็ลงเที่ยวค้นชลาลัย *ไล่สัตว์ที่มีเขี้ยวงา*

ฯ ๒ คำ ฯ เชิด

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เล่ม 1, 2553 : 143)

7. พิธีลงสรงลงท่าขององคต

"บัดนั้น *โหราพฤฒาจารย์พร้อมหน้า*
ครั้นถึงศุภฤกษ์เวลา *พอจับอสุราได้พร้อมกัน*
ให้ลั่นฆ้องประโคมแตรสังข์ *เภรีมี่ดังครื้นครั่น*
สุครีพอุ้มนัดดาวิลาวัณย์ ***จรจรัลลงสรงนที ฯ***

ฯ ๔ คำ ฯ ลงสรง

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เล่ม 1, 2553 : 141)

8. พิธีรับขวัญองคต

เสร็จซึ่งมงคลสรงสนาน *ก็เชิญพระกุมารเรืองศรี*
ขึ้นจากท้องท่าวารี *กระบี่แห่แหนแน่นมา ฯ*

ฯ ๒ คำ ฯ กลองโยน

ครั้นถึงพระมหาปราสาท *อันโอภาสจำรัสพระเวหา*
โยคีชีพราหมณ์พฤฒมา *ราชครูโหราทั้งนั้น*
เข้ามาถวายอาเศียรวาท *โดยศาสตร์พระอิศวรรังสรรค์*
โอมอ่านพระเวทขึ้นพร้อมกัน *เฉลิมขวัญองค์พระกุมารา*

ฯ ๔ คำ ฯ สาธุการ

บัดนั้น *ราชครูผู้ใหญ่ซ้ายขวา*
ก็จุดเทียนเวียนแว่นรัตนา *ให้ประโคมกาหลดนตรี*
ฆ้องกลองพิณสังข์กังสดาล *ประสานเสียงดุริยางค์อึงมี่*

เจ็ดรอบชอบโดยประเพณี ดับอัคคีโบกควันไปทันใด
แล้วเอาจุลเจิมเฉลิมพักตร์ ตามลักขณาตำราไสย
บรรดาเสนาวานรใน ก็อวยชัยให้พรสวัสดี ฯ

ฯ ๖ คำ เจรจา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เล่ม 1, 2553 : 141-146)

จะเห็นได้ว่าวรรณกรรมเรื่องรามเกียรติ์ ตอน พิธีสรงองคต จากบทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้บรรยายขั้นตอนพระราชพิธีลงสรงลงท่าขององคตได้ครบถ้วนตามแบบแผนโบราณราชพิธีลงสรงลงท่าของพระราชกุมาร อาจมีรายละเอียดปลีกย่อยเล็กน้อยที่ไม่ได้บรรยายในวรรณกรรมเรื่องรามเกียรติ์ อาจเป็นเพราะข้อจำกัดในเรื่องของงานวรรณกรรมอาจจะยืดเยื้อจนน่าเบื่อ จึงทำให้พระองค์ทรงตัดรายละเอียดเล็กน้อยออกไป แต่ยังคงขั้นตอนของพิธีการสำคัญไว้อย่างครบถ้วนสมบูรณ์

ส่วนในการแสดงนาฏกรรมโขน ได้ปรากฏพระราชพิธีลงสรงไว้เพียงพระราชพิธีเดียว คือ พระราชพิธีลงสรงลงท่าขององคต ดังบทที่ใช้ในการแสดงโขนของกรมศิลปากรดังต่อไปนี้

ตอน 2 พาลีรบปู

ฉากท่าลงสรงริมฝั่งน้ำ

- ฉาก -

จัดเป็นฉาก 2 ชั้น ชั้นล่างเป็นฉากใต้น้ำทำหุ่นปูใหญ่เตรียมไว้ ชั้นบนเป็นฉากท่าสรงมีทางลงไปฉากใต้น้ำ มีโรงพิธี และที่นั่งผู้แสดงต่าง ๆ

- เปิดม่านแดง -

- ปิดไฟเวทีชั้นบน เปิดไฟเวทีล่าง เห็นปู -

- ร้องเพลงโล้ -

กายกลับเป็นปูมหึมา เงื้องว่าก้ามยักษ์โตใหญ่
จมอยู่ในท้องชลาลัย หมายปองจองภัยวานร

- ปี่พาทย์ทำเพลงโล้แล้วเปลี่ยนเป็นกลองโยน -

- เปิดไฟเวทีชั้นบน -

- ขบวนแห่องคตออกเวทีชั้นบน –

- ร้องเพลงกระบี่ลีลา -

เมื่อนั้น พาลีธิราชชาญสมร
ครั้นถึงท่าสรงสาคร พร้อมพลนิกรเกรียงไกร
จึงให้เชิญองค์องคต โอรสผู้ยอดพิสมัย
ขึ้นนั่งแท่นแก้วแวไว ภายในโรงราชพิธี

(สุครีพอุ้มองคตขึ้นนั่งในโรงพิธี)

- เจรจา -

พาลี - ฮะเฮ้ย เหวยกระบี่พวกกองหน้า จงลงสำรวจตรวจคงคาให้ถี่ถ้วน บรรดาสัตว์เหล่าล้วนมีงาเขี้ยว แม้แต่มัจฉาสักตัวเดียวอย่าให้เข้าได้ เกลือกจะขบย้ำกล้ำกรายใกล้พระลูกกู. เร่งลงไปสำรวจตรวจดูให้จงดี

- ปี่พาทย์ทำเพลงฉิ่ง -

(ลงตลก พากันลงไปใต้น้ำ)

- หรี่ไฟเวทีบน เปิดไฟใต้น้ำ -

(ลิงตลกพบปู ปูทำร้ายลิง ลิงหนีขึ้นเวทีบน)

- เจรจา -

พลลิง - ขอได้ทรงทราบคดีใต้พระบาทา ใต้คงคาตรงนี้มีปูใหญ่ ข้าเข้าขับไล่มันกลับอ้าก้ามน่าคร้ามครั่น สุดปัญญาที่จะไล่มันให้หลีกหนี ขณะนี้มันยังอยู่ในสาคร

- ร้องเพลงลิงโลด -

เมื่อนั้น ลูกท้าวมัฆวานชาญสมร
ได้ฟังชักกรีฤทธิรอน โถมลงสาครด้วยโกรธา
แหวกน้ำดำด้นค้นจบ พานพบปูใหญ่ใจกล้า
โลดโผนโจนจับด้วยศักดา ยมนาเป็นระลอกกระฉอกไป

- ปี่พาทย์ทำเพลงเชิด -

(พาลีลงรบปูในฉากน้ำ)

- ร้องเพลงหนีเสือ -

เมื่อนั้น ทศกัณฐ์ซึ่งเป็นปูใหญ่
แพ้ฤทธิ์พาลีชาญชัย ตกใจกลายร่างเป็นกุมภัณฑ์

- ปี่พาทย์ทำเพลงรัว -

(ปูเข้าโรง ทศกัณฐ์ออกรบพาลีฉากน้ำ)

- ปี่พาทย์ทำเพลงเชิด -

(พาลีจับทศกัณฐ์ได้ พาขึ้นฉากบนฝั่งน้ำ พลลิงเข้าจับทศกัณฐ์)

- เจรจา -

พาลี - เหม่ ไอ้กาลีทศกัณฐ์สันดานชั่ว มึงปลอมแปลงมาซ่อนตัวเพราะอาฆาตไอ้อัปรีย์มึงนี้ชั่วชาติผิดเชิงชาย จะมาลอบฆ่าลูกกูให้ตายเพราะใจพาล กูจะใคร่สังหารมึงให้บรรลัย นี่หากเกรงจะทำให้อัปมงคล เฮ้ย ราชมัล เอาไอ้ทรชนไปจำจอง เอาโซ่เหล็กใหญ่ใส่คล้องมัดให้มั่น ไว้สำหรับลูกกูลากเล่นเจ็ดวันเหมือนลากปู ให้มันอดข้าวอดน้ำคล่ำอยู่อย่างลำเค็ญ ให้มันกินแต่ข้าวเย็นเดรทาษาวันละปั้น เร่งเอาตัวไอ้ทศกัณฐ์ไปให้พ้นหน้า

(ลิงตลกพาทศกัณฐ์เข้าโรงไป)

- ร้องเพลงมหาฤกษ์ -

บัดนั้น โหราพฤฒาจารย์พร้อมหน้า
ครั้นได้ศุภฤกษ์เพลา อันเป็นมหามงคล
ให้ลั่นฆ้องประโคมดนตรี เภรีมี่ดังกาหล
สุครีพอุ้มนัดดาดวงกมล จรดลลงสรงคงคา

- ปี่พาทย์ทำเพลงลงสรง -

(สุครีพอุ้มองคตลงสรงน้ำ)

- ปิดม่านแดง –

(เสรี หวังในธรรม, บทแสดงโขนกรมศิลปากร, ม.ป.ป.)

จะเห็นได้ว่า บทที่ใช้ในการแสดงโขนของกรมศิลปากรจะไม่มีการบรรยายรายละเอียดของพิธีมากนักเนื่องจากรายละเอียดจะปรากฏให้เห็นอยู่ในฉาก ผู้แสดง และรูปแบบการแสดงแล้วนั่นเอง

สรุปแล้ว พระราชพิธีลงสรงลงท่านี้ สันนิษฐานว่ามีมาตั้งแต่ครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยา เป็นพิธีเสมือนการเตรียมองค์พระกุมารให้มีความสะอาดบริสุทธิ์ และเพื่อความเป็นสิริมงคลแก่องค์พระกุมารในการรับตำแหน่งอันสูงศักดิ์ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ปรากฏว่ามีการจัดพระราชพิธีลงสรงลงท่าเพียง 2 ครั้ง เท่านั้น คือ ครั้งแรกเป็นพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ (ร.2) โดยมีพระประสงค์ให้จัดรูปแบบพระราชพิธี

ลงสรงลงท่าเต็มตามแบบแผนโบราณราชประเพณี ด้วยเกรงว่าแบบแผนพระราชพิธีลงสรงครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาจะสูญหายไป ตามแบบแผนที่เจ้าฟ้าพินทวดี พระราชธิดาในพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงชี้แนะไว้ โดยจัดพระราชพิธีลงสรงครั้งนี้ พระทานแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎฯ เจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ เมื่อมีพระชนมายุ 9 พรรษา ถึงกำหนดรับพระสุพรรณบัฏเฉลิมพระนาม และทรงมีพระราชดำรัสว่า *"การลงสรงเช่นนี้ ทำแต่ครั้งเดียวนี้เถิด พอเป็นตัวอย่างไว้ไม่ให้สูญพิธีโบราณ เพราะเป็นพระราชพิธีซ้ำกับพระราชพิธีโสกันต์"* (Trueplookpanya.com, สื่อวีดีทัศน์ ชุด "การฟื้นฟูราชประเพณี : พระราชพิธีลงสรงครั้งแรกในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์, 2555 : Online) และครั้งที่สองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ร.5) โปรดให้จัดพระราชพิธีลงสรงเฉลิมพระนามาภิไธย พระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามกุฎราชกุมาร ตามแบบแผนในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยอีกคราวหนึ่ง นอกจากทั้งสองพระองค์นี้ ก็กระทำการแต่พิธี "รับสุพรรณบัฏ" (ขนานพระนาม) กระทำการบนบกในพิธี ลงสรงเมื่อพระชนมายุ 9 พรรษา โดยกำหนดให้ทำพระราชพิธีลงสรงและรับสุพรรณบัฏในคราวเดียวกัน

พระราชพิธีโสกันต์

พระราชพิธีโสกันต์หรือโกนจุก เป็นอีกพระราชพิธีหนึ่งที่มีขั้นตอนการลงสรงซึ่งเป็นขั้นตอนสำคัญแทรกอยู่ในพระราชพิธีด้วย พระราชพิธีนี้ได้รับสืบทอดมาจากพิธีรับขวัญของชาวฮินดู พิธีนี้มีนัยยะหมายถึงการแปรสภาพพระราชโอรส พระราชธิดาจากการวัยเยาว์สู่การเป็นผู้ใหญ่ ในการประกอบพิธีจะสร้างจำลองเขาไกรลาสขึ้นอย่างวิจิตรงดงาม ด้านทิศเหนือจะเป็นที่สรงน้ำของพระราชโอรสหรือพระราชธิดาที่เข้าพิธีโสกันต์ ซึ่งน้ำที่จะทรงสรงนี้ทำให้เหมือนประหนึ่งว่าไหลลงมาจากยอดเขาไกรลาสอันศักดิ์สิทธิ์ก่อนและหลังการทรงโสกันต์ จะมีการหลั่งน้ำมนต์จากพระมหาสังข์ลงสู่พระวรกาย แล้วจึงลงสรงน้ำที่เขาไกรลาส โดยมีความเชื่อว่าธาตุน้ำเป็นตัวแปรสำคัญในการเริ่มต้นความเป็นผู้ใหญ่ต่อไป โดยถือเป็นพระราชพิธีสำคัญ ซึ่งพระราชโอรส พระราชธิดาของพระเจ้าแผ่นดิน และเจ้านายระดับพระองค์เจ้าขึ้นไปจะเรียกพิธีนี้ว่า "พระราชพิธีโสกันต์" ส่วนเจ้านายระดับหม่อมเจ้าจะเรียกพิธีนี้ว่า "พิธีเกศากันต์" กำหนดทำพิธีเมื่อเด็กผู้ชายมีอายุ 11-13 ปี ส่วนเด็กผู้หญิงมีอายุ 11 ปี สาเหตุที่เด็กผู้หญิงเข้าพิธีเร็วกว่าเด็กผู้ชายเนื่องจากว่าเด็กผู้หญิงจะโตเร็วกว่าเด็กผู้ชาย

พระราชพิธีโสกันต์นั้นถือปฏิบัติกันมาโดยตลอด พระราชโอรส พระราชธิดา และเชื้อพระวงศ์ทุกพระองค์จะต้องผ่านพิธีนี้ แต่การจัดพระราชพิธีของแต่ละพระองค์นั้นมีความแตกต่างกันไป มี 2 ลักษณะ คือ ทำพิธีสรงน้ำบนเขาไกรลาสที่สร้างขึ้น (เชื่อว่าเป็นสถานที่ประทับของพระศิวะหรือพระอิศวร เทพเจ้าสูงสุดของศาสนาฮินดู) กับสร้างพระแท่นสรงน้ำบนลานมุมพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระราชพิธีโสกันต์นั้นเดิมเรียกว่า พระราชพิธีลงสรงโสกันต์ พระราชพิธีโสกันต์บนเขาไกรลาสนั้นมักทำขึ้นเฉพาะโสกันต์เจ้านายที่เป็นพระเจ้าลูกเธอพระยศ "เจ้าฟ้า" เท่านั้น ส่วนการสร้างพระแท่นสรงน้ำนั้นสำหรับพระเจ้าลูกเธอที่ยังไม่ได้ดำรงพระยศเจ้าฟ้า รวมถึงพระเจ้าหลานเธอและบุตรธิดาของขุนนางข้าราชการที่พระมหากษัตริย์โปรดฯ ให้ร่วมโสกันต์ด้วย ในพระราชพิธีโสกันต์นั้นจะมีทั้งพิธีสงฆ์และพิธีพราหมณ์พร้อมกัน ประกอบพิธี ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นมักจะประกอบพระราชพิธีโสกันต์ร่วมกับพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ (พิธีตรุษไทย พระราชพิธีเดือน 4) ซึ่งต่อมาจะประกอบพระราชพิธีร่วมกับพระราชพิธีตรียัมปวาย (โล้ชิงช้า) ในที่นี้ผู้วิจัยขอยกตัวอย่างพระราชพิธีโสกันต์ที่มีการปฏิบัติเต็มรูปแบบตามโบราณราชประเพณีในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตามจดหมายการงานลงลงสรงโสกันต์ต่าง ๆ ของเจ้าฟ้าพินทวดี พระราชธิดาในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศในแผ่นดินอยุธยา ผู้ทรงเคยพบเห็นและได้สัมผัสพระราชพิธีในสมัยกรุงศรีอยุธยา โดยมีพระประสงค์เพื่อเป็นแบบแผนไม่ให้โบราณราชประเพณีสาบสูญเมื่อสิ้นพระองค์ ดังนี้

พระราชพิธีโสกันต์นั้น หากผู้เข้าพิธีมีพระยศเป็นพระเจ้าลูกเธอ จะได้พระราชยานเสลี่ยงงารับเสด็จ ใช้เกณฑ์หลวงหรือไพร่ 10 คนหาม หากมีพระยศเป็นพระเจ้าหลานเธอ จะใช้เกณฑ์หลวงหรือไพร่ 8 คนหาม ในวันงานเจ้านายที่จะโสกันต์จะแต่งพระองค์เต็มพระยศอย่างพระราชกุมาร บนพระเศียรจะโกนพระเกศาทำไรไว้ขอบรอบจุก แล้วล้างพระเศียรให้สะอาด จากนั้นจะเกล้าจุก สำหรับพระเจ้าลูกเธอที่ดำรงพระอิศริยยศชั้นเจ้าฟ้าจะทรงพระเกี้ยวยอดทองคำ สำหรับพระอิศริยยศชั้นพระองค์เจ้าลงมา จะทรงพระเกี้ยวดอกไม้ไหวทองคำ ปักปิ่นใส่มาลัยรอบจุก อาบน้ำผัดพักตร์ (หน้า) และองค์ (ตัว) ให้ขาวนวล แล้วฉลองพระองค์ด้วยชุดที่ประกอบด้วยเครื่องเพชรนิลจินดาและของมีค่าที่เหมาะกับฐานะ เสร็จแล้วประทับพระราชยานเข้าขบวนแห่เสด็จไปทรงฟังสวดพระพุทธมนต์เป็นเวลาสามวัน ระหว่างที่เสด็จจะมีพราหมณ์ 4 คน รดน้ำกลศ น้ำสังข์ และโปรยข้าวตอกดอกไม้ และมีโหรโปรยข้าวเปลือก ข้าวสาร ซึ่งอยู่ในขันทองพร้อมพานรองนำหน้า ในขบวนแห่ประกอบด้วยนางแห่มยุรฉัตร นางเชิญเครื่อง นางสระแห่เครื่องขาว เมื่อเสด็จมาถึงพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทก็เสด็จขึ้นไปฟังสวดพระพุทธมนต์ ตรงที่ประทับฟังสวดจะอยู่ในฉากปูพรมและมีเขนยรองกร

เบื้องหน้าจะมีโต๊ะสำหรับวางพานมงคลที่ทำไว้ด้วยด้ายสายสิญจน์ 108 เส้น ขนาดพอดีกับศีรษะ โดยประธานในพิธีซึ่งมักจะเป็นพระมหากษัตริย์จะทรงจุดเทียนหน้าพระรับศีลพระสวดมนต์ แล้วก็สวมมงคลให้ ซึ่งสายสิญจน์จะโยงไปยังที่บูชาพระจนพระสวดจบแล้วจึงปลดสายสิญจน์ออกจากมงคล และในวันที่สี่จะเป็นวันประกอบพระราชพิธีโสกันต์ ในช่วงเช้าจะตั้งขบวนเสด็จมาประกอบพระราชพิธี ซึ่งเจ้านายที่จะโสกันต์ในวันนั้นจะแต่งกายด้วยชุดฉลองพระองค์ถอด เสด็จไปถวายภัตตาหารแด่พระสงฆ์ ถวายเครื่องไทยทาน ครั้นได้พระฤกษ์เสด็จขึ้นพระแท่นที่เตรียมไว้ หันพระพักตร์ไปทางทิศที่เป็นมงคลตามที่โหรกำหนดไว้เพื่อประกอบพิธีจรดพระกรรบิด (กรรไกร) ชาวภูษามาลาจะถอดพระเกี้ยวออก แล้วแบ่งพระเกศาจุกออกเป็นสามปอย แต่ละปอยผูกด้วยลวดเงิน ลวดทอง ลวดนาค สายสิญจน์ผูกปอยเกศาแต่ละปอยเข้ากับแหวนนพเก้าและใบมะตูมทั้งสามปอย โดยการตัดปอยพระเกศานั้น ปอยแรกให้ผู้เป็นประธานเป็นผู้ตัด ปอยที่สองให้ผู้เป็นใหญ่ในตระกูลเป็นผู้ตัด และปอยที่สามให้บิดาตัด ขณะประกอบพิธีตัดปอยพระเกศาจุก โหรจะลั่นฆ้องไชย เป่าสังข์ แตร ประโคมปี่พาทย์ หลังจากการโสกันต์แล้วจะแล้วจึงเสด็จไปสรงน้ำที่เขาไกรลาส ซึ่งสร้างให้มีมณฑปบนยอดและมีสระอโนดาต (เชื่อว่าเป็นสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่อยู่บนเขาไกรลาส) สำหรับพิธีสรง มีราชวัตร ฉัตรทอง ฉัตรเงิน แลฉัตรรายทาง นั่งกลาบาศ มีสัตว์ป่าทั้ง 4 อยู่บนเขาไกรลาสนั้น คือ ช้าง ม้า ราชสีห์ และโค (เชื่อว่าเป็นสัตว์ประจำทิศทั้งสี่ของสระอโนดาต) และสามารถไขท่อปล่อยน้ำมูรธาออกจากปากได้ ขบวนเสด็จมีเสนาบดีรับสี่คนสมมุติเป็นท้าวจตุโลกบาล เดินเคียงเสลี่ยงไปสรงน้ำ ณ พระแท่นเชิงเขาไกรลาส พราหมณ์ถวายน้ำกลศ น้ำสังข์ แล้วเสด็จเข้าไปในพลับพลากระทำพิธีลงสรงเมื่อผลัดพระภูษาฉลองพระองค์ถอด (ที่เปียก) แล้วจึงเปลี่ยนเครื่องทรงเสด็จขึ้นบนยอดเขาเฝ้าพระอิศวร โดยผู้ที่สมมุติเป็นพระอิศวรจะเสด็จลงมารับถึงกลางบันไดนาคขึ้นไปถึงชั้น พระแท่น หลังจากที่พระอิศวรประทานพรแล้วจึงส่งเสด็จพระเจ้าลูกเธอกลับลงจากเขาไกรลาสและมีการเวียนรอบเขาไกรลาสสามรอบ ในช่วงบ่ายจะประกอบพิธีเวียนเทียนสมโภช หลังจากสมโภชเสร็จจึงเป็นอันเสร็จพิธี แต่จะมีการละเล่นมหรสพสมโภชซึ่งจัดให้มีมาตั้งแต่วันแรกของพระราชพิธีโสกันต์ต่อไปอีก 2 วัน วันรุ่งขึ้นจึงอัญเชิญแห่พระเกศาไปลอยในแม่น้ำ เป็นอันเสร็จสิ้นพระราชพิธีโสกันต์โดยสมบูรณ์

ภาพที่ 27 สมเด็จเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ แต่งองค์เต็มพระยศเพื่อเตรียมเข้าสู่พิธีลงสรงในพระราชพิธีโสกันต์

ที่มา : Navarat.C,2552 : Online

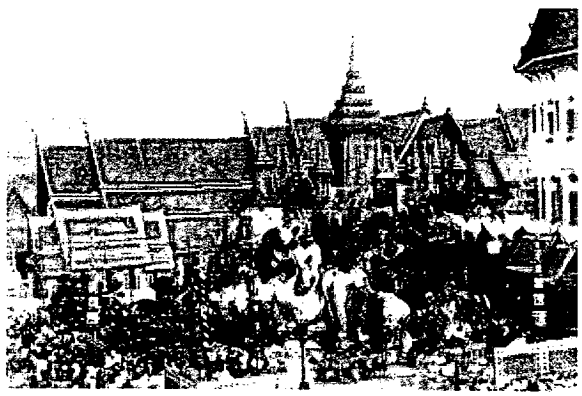

ภาพที่ 28 เขาไกรลาสจำลองประกอบพิธีลงสรงในพระราชพิธีโสกันต์ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์

ที่มา : editor3, 2553 : Online

ภาพที่ 29 สมเด็จเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราชัย ทรงฉลองพระองค์ถอด
เพื่อเข้าพิธีโสกันต์และลงสรง
ที่มา : จินตะหราวาตี, 2552 : Online

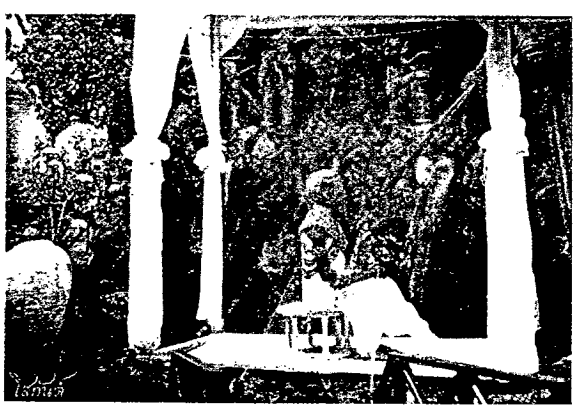

ภาพที่ 30 สมเด็จเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราชัย
ทรงเข้าพิธีโสกันต์และลงสรง
ที่มา : จินตะหราวาตี, 2552 : Online

ภาพที่ 31 สมเด็จเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราชัย
ทรงเปลี่ยนฉลองพระองค์หลังลงสรง
ที่มา : จินตะหราวาตี, 2552 : Online

ภาพที่ 32 สมเด็จเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ กรมขุนเทพทวาราวดี ฉลององค์เต็มพระยศ
สมโภชเวียนเทียน รับสุพรรณบัฏ
ที่มา : จินตะหราวาตี, 2552 : Online

พระราชพิธีโสกันต์ตามคำชี้แจงของเจ้าฟ้าพินทวดี ที่ปรากฏรูปแบบขั้นตอนพิธีการตามแบบแผนโบราณราชประเพณี ครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาสืบทอดจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ และยึดถือปฏิบัติสืบต่อกันมา ซึ่งหลังจากสิ้นเจ้าฟ้าพินทวดี พระราชพิธีโสกันต์ยังคงยึดถือปฏิบัติอยู่ แต่ในแต่ละคราวอาจมีรูปแบบที่แตกต่างกันออกไป ตัดขั้นตอนนี้บ้าง เพิ่มขั้นตอนนั้นบ้าง เปลี่ยนแปลงไปตามยุคตามสมัย ผู้วิจัยศึกษาเอกสารตำราเกี่ยวกับพระราชพิธีโสกันต์ พบว่าพระราชพิธีนี้มีความเป็นมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยสืบมาจนถึงสมัยอยุธยา แต่ไม่ปรากฏหลักฐานที่เด่นชัดเท่าไรนัก จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ที่ปรากฏหลักฐานว่ามีการจัดพระราชพิธีโสกันต์มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 จนกระทั่ง ปี พ.ศ. 2475 ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 7 มีการจัดพระราชพิธีโสกันต์เป็นครั้งสุดท้ายในประเทศไทย

พระราชพิธีบรมราชาภิเษก

พระราชพิธีบรมราชาภิเษก เป็นพระราชพิธีที่สำคัญที่สุดในการที่จะทรงขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์สืบต่อไป พระราชพิธีนี้มีทั้งคติความเชื่อของศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธปนกันอยู่ ซึ่งการสถาปนาพระมหากษัตริย์ขึ้นครองสิริราชสมบัตินั้น ได้รับความเชื่อตามคติอินเดียโบราณ ตามตำราปัจราชาภิเษก กล่าวถึงการสถาปนาว่า มีลักษณะ 5 ประการ คือ

1. *มงคลอินทราภิเษก หมายถึง พระอินทร์นำเครื่องปัญจราชกกุธภัณฑ์มาอภิเษกผู้ที่จะได้เป็นกษัตริย์*
2. *มงคลโภคาภิเษก หมายถึง ผู้มีทรัพย์และรู้จักราชธรรม สามารถเกื้อกูลราษฎรจึงได้รับการยกย่องขึ้นเป็นกษัตริย์*
3. *มงคลปราบดาภิเษก หมายถึง ผู้ที่จะเป็นกษัตริย์นั้นมีความกล้าหาญในการสงคราม มีชัยแก่ศรัตรูและได้ราไชศวรรย์มาครอบครอง*
4. *มงคลราชาภิเษก หมายถึง การอภิเษกโดยการสืบสันตติราชวงศ์*
5. *มงคลอภิเษก หมายถึง ผู้ที่จะเป็นกษัตริย์ได้โดยอภิเษกสมรสกับธิดาผู้ที่มีเชื้อสายกษัตริย์เสมอกัน*

(จุลทรรศน์ พยาฆรานนท์ และคณะ, บรรณาธิการ, 2544 : 163)

ดังนั้น การเข้าพิธีบรมราชาภิเษกจึงมีนัยยะหมายถึงการแปรสภาพเปลี่ยนสถานะเป็นพระมหากษัตริย์โดยสมบูรณ์ ความสำคัญอยู่ที่ขั้นตอนพิธีการลงสรงด้วยมีความเชื่อมาแต่ดั้งเดิมว่าธาตุน้ำเป็นธาตุที่แปรเปลี่ยนสถานะจากสถานภาพหนึ่งไปยังสถานภาพหนึ่งได้ ดังนั้นในการประกอบพิธีต่าง ๆ มักจะมีน้ำเข้ามาเป็นส่วนสำคัญของพิธีทั้งสิ้น และจากสาส์นสมเด็จ เล่ม 1 สมเด็จเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้กล่าวถึงเรื่องอภิเษกไว้ว่า

> *"อภิเษก 7 อย่าง ในกฎมณเฑียรบานนั้น คิดว่า ปฐมาภิเษก แปลว่า รดน้ำแรกจะเป็นพิธีโกนผมไฟก็ได้ ราชาภิเษก รดน้ำตั้งเป็นพระราชาอินทราภิเษก แปลว่า รดน้ำเป็นพระอินทร์ ไม่ใช่พระอินทร์เขียวๆ เป็นพระอินทร์เจ้าใหญ่คือ ราเชนท์ ราชาธิราช อย่างทรงดำริถูกแล้ว สังคามราภิเษกรดน้ำออกสงคราม อาจารยาภิเษกรดน้ำเป็นอาจารย์น่าจะเกี่ยวกับคชกรรมเสียมาก ถ้าเช่นนั้นคือตั้งหม้อเถ้า บุษยาภิเษก บุษยว่าดอกไม้ นัยยะหนึ่งชื่อดาวฤกษ์ ยังคิดไม่เห็นว่ารดน้ำทำไมกัน ปราบดาภิเษก ปราบแปลได้ว่าชนะ คือรดน้ำเมื่อได้ชัยชนะถึงที่สุดแห่งชัยชนะ ในโลกบัญญัติกล่าวด้วยอภิเษก 5 อย่าง แปลออกไป 2 อย่าง คือ โภคาภิเษก คงเป็นรดน้ำให้ครองโลกสมบัติ โดยบิดาตกแต่งให้เมื่อบุตรอายุเป็นผู้ใหญ่ควรครองเรือน เช่นนิทานเรื่องพระเจ้าทรมานพระอานนท์ กับอภิเษกคำนี้ไม่เป็นภาษา ถ้าเป็นอภิเษกก็แปลว่ารดน้ำเท่านั้นเอง"*
>
> (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, 2505 : 169-170)

พระราชพิธีลงสรงมูรธาภิเษก จะกระทำพิธีบนบกโดยการปลูกมณฑปพระกระยาสนาน ซึ่งหนังสือวิวัฒนาการทางขนบธรรมเนียมประเพณีไทย ได้เขียนบรรยายลักษณะมณฑปที่ใช้ประกอบพิธีสรงมูธาภิเษกดังนี้

> *"ลักษณะพระราชพิธีสรงมูรธาภิเษกนั้น จะต้องปลูกมณฑปพระกระยาสนานหุ้มผ้าขาวแต่งด้วยเครื่องปิดทอง ฉลุลาย บนเพดานพระมณฑปเป็นที่ขังน้ำเบญจสุทธคงคา มีท่อฝักบัวเงินที่เพดานสำหรับไขน้ำให้*

โปรยลงยังที่สรงมูรธาภิเษก ที่ฝักบัวนั้นห้อยพวงดอกจำปา ที่พื้นภายในพระมณฑปตั้งเตียงเหลี่ยมหุ้มผ้าขาว บนเตียงตั้งถาดทอง ในถาดทองตั้งตั่งไม้มะเดื่อเป็นที่เสด็จประทับสรงมูรธาภิเษก"

(ประกอบ โชประการ, 2513 : 19-20 อ้างถึงใน วรรณพินี สุขสม, 2545 : 23)

ลักษณะการลงสรงมูรธาภิเษกนี้มักจะกระทำกันในพระราชพิธีที่มีความเกี่ยวข้องกับการสรงน้ำ โดยถือว่าน้ำนั้นเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์ และจะมีการอัญเชิญน้ำที่จะมาเป็นน้ำมูรธาภิเษกจากสถานที่ต่าง ๆ อันศักดิ์สิทธิ์ที่สุดทั่วราชอาณาจักรไทย เมื่อนำน้ำศักดิ์สิทธิ์จากแหล่งต่าง ๆ มารวมกันแล้วก็จะทำพิธีตั้งน้ำ วงด้ายสายสิญจน์ โดยมีพระสงฆ์ทำพิธีสวดมนต์และประกาศต่อเทพารักษ์เป็นเวลาสามวัน ในวันที่สี่พระมหากษัตริย์จะทรงสรงพระองค์ด้วยน้ำมูรธาภิเษกนั้น ซึ่งถือว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการเข้าสู่ความเป็นกษัตริย์

นภาพร เล้าสินวัฒนา ได้กล่าวว่า พระราชพิธีบรมราชาภิเษกของไทยมีขึ้นครั้งแรกในสมัยกรุงสุโขทัย โดยอ้างหลักฐานข้อความจากหลักศิลาจารึกวัดศรีชุมของพญาลิไทสันนิษฐานว่าจารึกเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 18 ได้มีการกล่าวถึงพิธีบรมราภิเษกว่า *"พ่อขุนผาเมืองจึงอภิเษกพ่อขุนบางกลางหาวให้เมืองสุโขทัย ให้ทั้งชื่อตนแก่พระสหายเรียกชื่อศรีอินทรบดินทราทิตย์"* (นภาพร เล้าสินวัฒนา, 2549 : 12) นอกจากนี้ยังพบหลักศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง นครชุม จารึกในราวพุทธศตวรรษที่ 19 กล่าวว่า

"พระยาลือไทยราช ผู้เป็นลูกพระยาเลอไทย เป็นหลานแก่พระยารามราชเมื่อได้เสวยราชในเมืองศรีสัชชนาลัยสุโขทัยได้ราชาภิเษก อันฝูงท้าวพระยาทั้งหลายอันเป็นมิตรสหาย อันมีในสี่ทิศนี้ แต่งกระยาดงวายของฝากหมากปลามาไหว้ อันยัดยัญอภิเษกเป็นท้าวเป็นพระยา จึงขึ้นศรีสุริยพงศ์มหาธรรมราชาธิราช"

(นภาพร เล้าสินวัฒนา, 2549 : 13)

แต่ไม่พบการกล่าวถึงรายละเอียดของขั้นตอนในการประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแต่อย่างใด แต่ถึงอย่างไรก็ทำให้ทราบว่าในสมัยกรุงสุโขทัยนั้น มีพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเกิดขึ้นแล้ว จนมาถึงกรุงรัตนโกสินทร์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเมื่อขึ้นเสวยราชสมบัติ ได้ทรงทำพระราชพิธีนี้อย่างพอสังเขป เมื่อ พ.ศ. 2326 ครั้งหนึ่งก่อน

แล้วทรงตั้งเจ้าพระยาเพชรพิชัย ข้าราชการในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นประธาน คณะทำงานสอบสวนแบบแผนโดยถี่ถ้วนและจัดทำเป็นตำราชื่อ "พระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งกรุงศรีอยุธยา" หลังจากนั้นพระองค์จึงทรงกระทำการบรมราชาภิเษกเต็มตามตำราอีกครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. 2328 และใช้เป็นแบบแผนในงานพระราชพิธี บรมราชาภิเษกของรัชกาลต่อๆ มาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งในแต่รัชกาลก็ได้ปรับปรุงแก้ไขรายละเอียดเล็กๆ น้อยๆ ให้เหมาะสมกับกาลสมัย

สำหรับขั้นตอนของพระราชพิธีลงสรงมูรธาภิเษกนั้น ผู้วิจัยขอยกตัวอย่างการลงสรงมูรธาภิเษกในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ซึ่งกระทำการพระราชพิธีเป็น 2 คราว ดังนี้

คราวที่ 1 เป็นการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชมณเฑียร จารึกพระสุพรรณบัฏ กระทำเมื่อวันที่ 11 พฤศจิกายน 2453

> *"ครั้นถึงเวลาเช้า ๓ โมง ๓๓ นาฑี กับ ๕๖ วินาฑี เปนมหาอุดมพิไชยมงคลฤกษ์ พระราชครูพิธี (หลวงราชมุนีวาที) กราบบังคมทูลอัญเชิญเสด็จสู่ที่สรงมุรธาภิเษกเสด็จพระราชดำเนิรจากหอพระสุราลัยพิมาน ทางพระที่นั่งไพศาลทักษิณ... เสด็จสู่มณฑปพระกระยาสนานสถิตย์เหนืออุทุมพรราชอาสน์ แปรพระพักตร์สู่สิริมงคลทิศอาคเนย์ พระยาราชโกษาถวายเครื่องสรงพระกระยาสนาน พระโหราธิบดี (หลวงโลกทีปแทน) ลั่นฆ้องไชย พราหมณ์เป่าสังข์ทักษิณาวัฏ* ***พระยาราชโกษาไขสหัสธาราน้ำนทีทั้งห้า (คือแม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำนครไชยศรี แม่น้ำราชบุรี แม่น้ำเพ็ชร์ แลแม่น้ำฉเชิงเทรา) ซึ่งเจือด้วยน้ำเบญจมหานทีในมัชฌิมประเทศ (คือแม่น้ำคงคา ยมนา นทีสรภู แลอจิรวดี) แลน้ำ ๔ สระ (คือ สระแก้ว สระเกศ สระคา สระยมนา แขวงเมืองสุพรรณบุรี) สรงมุรธาภิเษก*** *พระสงฆ์ในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานแลพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยสวดไชยมงคลคาถา..."*

(จดหมายเหตุพระราชพิธีบรมราชาภิเษก, 2466 : 25-26)

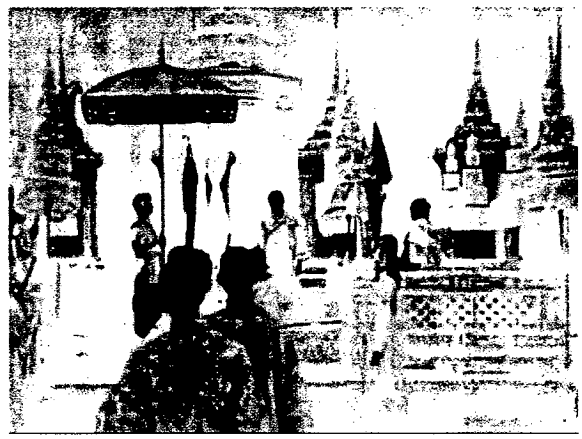

ภาพที่ 33 มณฑปพระกระยาสนานพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มา : ทีมงานทรูปลูกปัญญา, สื่อวีดีทัศน์ ชุด "พระราชประวัติและพระราชพิธีบรมราชภิเษก", 2555 : Online

คราวที่ 2 เป็นการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมโภช กระทำเมื่อวันที่ 2 ธันวาคม 2454

> *"ครั้นใกล้เวลาพระฤกษ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระภูษาเศวตพัสตร ทรงสพักขาวขอบขลิบทองคำ เสด็จออกประทับพระที่นั่งราชบรีดีวโรทัย* ***ครั้นได้เวลามหาอุดมพิไชยมงคลฤกษ์ เช้า ๓ โมง ๔๑ นาทีกับ ๕ วินาที พระมหาราชครูพิธีพราหมณ์กราบบังคมทูลพระกรุณาอัญเชิญเสด็จสู่พระมณฑปสรงพระมุรธาภิเษกสนาน*** *เสด็จพระราชดำเนิรโดยมีขบวนนำแลตามเสด็จ"*
>
> (จดหมายเหตุพระราชพิธีบรมราชาภิเษก, 2466 : 112)

การพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมโภชนี้ มีขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 นี้เป็นครั้งแรก และเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ไทย ที่มีแขกเมืองซึ่งเป็นพระราชวงศ์จากนานาประเทศพร้อมทูตานุทูต และผู้แทนจากประเทศต่าง ๆ เข้าร่วมเป็นเกียรติในพระราชพิธีนี้ด้วย และสังเกตได้ว่าพระราชพิธีบรมราชาภิเษกทั้งสองครั้งนี้ ปรากฏพิธีการ สรงน้ำมูรธาภิเษกเป็นสำคัญทั้งสิ้น

ภาพที่ 34 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเครื่องราชภูษิตาภรณ์
ครั้งประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมโภช ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2454
ที่มา : หอวชิราวุธานุสรณ์, ม.ป.ป. : Online

กล่าวได้ว่า "พิธีลงสรง" เป็นขั้นตอนที่สำคัญอย่างยิ่งในการประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ มีการถือปฏิบัติมาตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยตามที่มีหลักฐานยืนยันจากหลักศิลาจารึกวัดศรีชุมในการอภิเษกพ่อขุนบางกลางหาว และสืบทอดปฏิบัติมาจนถึงปัจจุบัน ผู้ที่จะสถาปนาขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์จะต้องผ่านการประกอบพระราชพิธีนี้ โดยถือว่าการสรงน้ำมูรธาภิเษกเป็นการเปลี่ยนสถานะขึ้นเป็นกษัตริย์อย่างสมบูรณ์ แต่เดิมสรงน้ำมูรธาภิเษกด้วยวิธีการตักสรงจากขันสาคร ต่อมาเปลี่ยนเป็นการสรงด้วยวิธีไขสหัสธารา

สรุปได้ว่า น้ำมีความสำคัญต่อสิ่งมีชีวิตและสำคัญต่อมนุษย์ โดยเฉพาะวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชาวไทยที่มีความผูกพันกับน้ำตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย การอาบน้ำเป็นวิถีปฏิบัติหนึ่งในชีวิตประจำวันของคนไทย มีทั้งการอาบน้ำตามปกติวิสัย และการอาบน้ำที่เกี่ยวข้องกับประเพณีความเชื่อต่าง ๆ ทางศาสนา ไม่ว่าจะเป็นการอาบน้ำแรกเกิด การอาบน้ำโกนจุก การอาบน้ำนาค การหลั่งน้ำสังข์งานมงคลสมรส การอาบน้ำศพ หรือแม้แต่การสรงน้ำพระ โดยเชื่อว่าน้ำเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์สามารถชำระล้างสิ่งสกปรก ขจัดมลทินความชั่วร้ายต่าง ๆ ให้หมดไปได้

ช่วยเสริมสร้างความเป็นสิริมงคลแก่บุคคลนั้นๆ และยังเป็นเครื่องแสดงถึงการเปลี่ยนแปลงที่ดีขึ้น เจริญงอกงามขึ้นอีกด้วย

นอกจากนี้ การอาบน้ำยังปรากฏในราชสำนักหรือที่เรียกว่าการลงสรงนั้น มักเป็นขั้นตอนที่สำคัญอยู่ในพระราชพิธีต่าง ๆ โดยการใช้น้ำเป็นสื่อแทนความมีสิริมงคล และมีนัยยะแสดงถึงการเปลี่ยนแปลง เช่น พระราชพิธีลงสรงลงท่า พระราชพิธีโสกันต์ พระราชพิธีบรมราชาภิเษก เป็นต้น โดยแบ่งลักษณะวิธีการลงสรงได้เป็น 3 ลักษณะ คือ วิธีการลงสรงแบบลงสรงในแม่น้ำ วิธีการลงสรงแบบใช้ขันตักอาบ และวิธีการลงสรงแบบไขสหัสธารา

ความเชื่อในเรื่องการอาบน้ำทั้งปกติวิถีปฏิบัติ และการอาบน้ำในพิธีกรรมนั้นถือว่ามีความสำคัญยิ่ง และเชื่อว่าผู้ใดได้ถือปฏิบัติจะนำความสุขสดชื่น มีสิริมงคลเกิดขึ้นกับชีวิต ความเชื่อเช่นนี้จึงถูกถ่ายทอดสู่วรรณกรรมไทย เพื่อเป็นภาพสะท้อนให้ผู้ศึกษาเห็นภาพวัฒนธรรม ความเป็นอยู่ ขนบธรรมเนียม ประเพณีและพิธีกรรมที่มีมาแต่โบราณ ดังที่ยุธิษเฐียรได้กล่าวไว้ในหนังสือสมบัติบรรพชนว่า

> *"พวกเราชาวไทยหรือชนชาติไทยก็ได้ถือเอาการอาบน้ำเป็นสิ่งสำคัญแก่ชีวิตอย่างยิ่งยวดอย่างหนึ่งมาแต่โบราณกาลเต็มทีแล้ว และดูเหมือนจะมีความนิยมการอาบน้ำยิ่งกว่าชนชาติใด ๆ เสียด้วยซ้ำ เพราะในเรื่องนิยายซึ่งจัดเป็นวรรณคดีที่แต่งในทำนองร้อยกรอง คือ บทกลอนหลายต่อหลายเรื่อง ตัวละครที่จะออกรบ ผู้แต่งจะต้องให้มีการ "โสรจสรงคงคา" คือ อาบน้ำเสียก่อนแล้วจึงแต่งตัวออกไปรบ"*
>
> (ยุธิษเฐียร, 2503 : 2-3 อ้างถึงใน วรรณพินี สุขสม, 2545 : 28)

และยังมีผู้กล่าวถึงวิถีปฏิบัติของตัวละครในวรรณกรรมที่มักปรากฏในวรรณกรรมหลาย ๆ เรื่องของไทย ที่เกี่ยวกับการอาบน้ำของตัวละคร ดังนี้

> *"ยังมีประเพณีอีกอย่างหนึ่งซึ่งเกิดขึ้นกับละคร และแพร่หลายเข้าไปในวรรณกรรมอื่น ที่ไม่ใช่บทละครด้วย ได้แก่ การอาบน้ำแต่งตัวของตัวละครก่อนออกเดินทาง (ไม่ว่าในระยะใกล้หรือไกล) หรืออาจจะกล่าวได้ว่าเป็นการหยุดดำเนินเรื่องเพื่อบรรยายการอาบน้ำแต่งตัวก่อนที่ตัวละครนั้นจะได้พบกับตัวละครอื่น เพื่อให้เรื่องดำเนินต่อไป"*
>
> (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2538 : 85 อ้างถึงใน สมาพร ด้วงไกลถิ่น, 2550 : 14)

การแสดงนาฏยศิลป์ไทย เป็นการถ่ายทอดเรื่องราวจากวรรณกรรมสู่รูปแบบการแสดง ดังนั้น การอาบน้ำของตัวละครที่บรรยายไว้ในบทวรรณกรรมจึงถูกถ่ายทอดในรูปแบบการแสดงทางนาฏยศิลป์ด้วย ซึ่งบทบรรยายการอาบน้ำของตัวละครส่วนใหญ่นั้นจะเป็นบทของตัวละครที่เป็นกษัตริย์

> *"ข้อสังเกตเกี่ยวกับบทสระสรงทรงเครื่องในวรรณกรรมร้อยกรองอีกประการหนึ่งก็คือ ผู้ลงสรงมักเป็นกษัตริย์ ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะมีความเกี่ยวข้องกับน้ำอยู่ไม่น้อย กล่าวคือก่อนที่จะขึ้นเป็นกษัตริย์โดยสมบูรณ์แบบจะต้องผ่านพิธีราชาภิเษก นั่นคือ การสรงน้ำที่นำมาจากสถานที่ที่สำคัญซึ่งถือว่าศักดิ์สิทธิ์"*

(เอมอร ชิตะโสภณ, 2539 : 52)

2.2 การรำลงสรง

2.2.1 ความหมายของการรำลงสรง

ความหมายของการรำลงสรงนั้น ผู้วิจัยได้ทำการสัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญทางด้านนาฏศิลป์ไทยหลายท่าน โดยได้ให้คำนิยามของคำว่า "รำลงสรง" ไว้ดังนี้

อาจารย์เวณิกา บุนนาค ผู้เชี่ยวชาญการสอนนาฏศิลป์ไทย (ละครพระ) ของสถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ กล่าวว่า การรำลงสรง หมายถึง การแสดงท่าทางการอาบน้ำแต่งกายของตัวละคร มีด้วยกันสามช่วงคือ 1. การลงสรง 2. การทรงสุคนธ์ 3. การทรงเครื่อง (เวณิกา บุนนาค, **สัมภาษณ์**, 20 มิถุนายน 2555)

อาจารย์กรรณิการ์ วีโรทัย ผู้เชี่ยวชาญการสอนนาฏศิลป์ไทย (ละครนาง) ของสถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ กล่าวว่า การรำลงสรง หมายถึง การอาบน้ำของตัวละคร สำหรับตัวนางจะใช้วิธีการสรงแบบตักอาบ และจะไม่ใช้คำว่าลงสรงแต่จะให้คำว่า "ทรงเครื่อง" แทน และเพลงที่ใช้บรรยายการรำลงสรงจะไม่ใช้ "เพลงลงสรงโทน" แต่จะใช้ "เพลงชมตลาด" แทน (กรรณิการ์ วีโรทัย, **สัมภาษณ์**, 20 มิถุนายน 2555)

ผศ.ดร. ศุภชัย จันทร์สุวรรณ์ คณบดีคณะศิลปนาฏดุริยางค์ สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์และศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง (นาฏศิลป์) พ.ศ. 2548 กล่าวว่า การรำลงสรง คือ การอาบน้ำแต่งกายของตัวละครก่อนที่จะเดินทางหรือทำการใด ๆ (ศุภชัย จันทร์สุวรรณ์, **สัมภาษณ์**, 7 สิงหาคม 2555)

อาจารย์จตุพร รัตนวราหะ ผู้เชี่ยวชาญการสอนนาฏศิลป์ไทย (โขนยักษ์) ของสถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ และศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง (นาฏศิลป์-โขน) พ.ศ. 2552 กล่าวว่า การรำลงสรง หมายถึง การอาบน้ำแต่งตัวของตัวละครที่เป็นกษัตริย์ สำหรับตัวโขนยักษ์ จะมีการรำเกี่ยวกับการอาบน้ำแต่งตัวอยู่ 2 เพลง คือ ใช้เพลงชมตลาด และใช้เพลงลงสรงโทน ประกอบการแสดง ซึ่งการอาบน้ำของตัวละครนั้นจะใช้เพลงโทนหรือเพลงชมตลาดก็ได้ (จตุพร รัตนวราหะ, **สัมภาษณ์**, 8 สิงหาคม 2555)

อาจารย์ประสิทธิ์ ปิ่นแก้ว ผู้เชี่ยวชาญการสอนนาฏศิลป์ไทย (โขนลิง) ของสถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ และศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง (นาฏศิลป์-โขน) พ.ศ. 2551 กล่าวว่าการรำลงสรง หมายถึงการแสดงการอาบน้ำแต่งตัวของตัวละคร โขนลิงจะมีชุดการแสดงการอาบน้ำแต่งตัวอยู่ 2 ชุด คือ หนุมานลงสรงใช้เพลงโทนประกอบการแสดง และพระยาอนุชิตทรงเครื่องใช้เพลงชมตลาดประกอบการแสดง (ประสิทธิ์ ปิ่นแก้ว, **สัมภาษณ์**, 19 พฤศจิกายน 2553)

จากการสัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญด้านนาฏศิลป์ไทยเกี่ยวกับความหมายของคำว่า "การรำลงสรง" ผู้วิจัยสามารถวิเคราะห์ได้ว่า "การรำลงสรง" หมายถึง การแสดงกระบวนท่าร่ายรำการอาบน้ำแต่งตัวของตัวละครที่เป็นเทพเจ้า มหาอุปราช และกษัตริย์ เพลงที่ใช้ประกอบการแสดงใช้ได้ทั้ง "เพลงโทน" และ "เพลงชมตลาด" เว้นแต่เฉพาะตัวนางเท่านั้นที่นิยมใช้เพลงชมตลาดในการแสดงการอาบน้ำแต่งตัว มากกว่าใช้เพลงลงสรงโทนอย่างตัวโขนพระ โขนยักษ์ และโขนลิง

2.2.2 ประวัติความเป็นมาของการรำลงสรง

จากวรรณกรรมไทยที่มักนิยมแต่งเนื้อหาเรื่องราวเกี่ยวกับกษัตริย์ ดังนั้นภาพสะท้อนที่ปรากฏในวรรณกรรมจึงเป็นรูปแบบของวิถีชีวิต จารีต ขนบธรรมเนียม และประเพณีในราชสำนัก ดังนั้นเมื่อนำวรรณกรรมเรื่องนั้น ๆ มาแสดงในรูปแบบนาฏยศิลป์แบบแผนจารีตต่าง ๆ ในราชสำนักจึงถูกถ่ายทอดออกมาพร้อมกับการแสดงด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะการอาบน้ำแต่งตัวของตัวละครที่เป็นกษัตริย์หรือที่เรียกว่า "การรำลงสรง" มักถูกนำมาแสดงเพื่อเป็นการรำอวดฝีมือของผู้แสดงอยู่สม่ำเสมอ

แต่เดิมนั้น การรำลงสรงยังไม่มี มีเพียงเฉพาะเพลงลงสรงเท่านั้น จากการสัมภาษณ์อาจารย์บุญช่วย แสงอนันต์ ผู้เชี่ยวชาญดุริยางค์ไทย สำนักการสังคีต กรมศิลปากร เกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของเพลงลงสรง ท่านได้กล่าวว่า

"ประวัติเพลงลงสรงนั้น ไม่ทราบประวัติว่ามีมาแต่สมัยใด ใครเป็นผู้แต่ง เนื่องจากสมัยโบราณเวลาจะต่อเพลง ครูก็มักจะเรียกมาต่อเพลงนั้นเพลงนี้เลย ไม่ได้บอกประวัติว่าเป็นมาอย่างไร ทราบแต่เพียงว่าแต่เดิมเป็นเพลงเรื่อง เรียกว่าเพลงเรื่องลงสรง และในเพลงเรื่องลงสรงก็จะมีเพลงอีกหลายเพลงติดต่อกัน และมีเพลงลงสรงรวมอยู่ในเพลงเรื่องนั้นด้วย ต่อมาเมื่อได้นำเพลงลงสรงมาใช้กับการประกอบพิธีกรรมในขั้นตอนของการสรงน้ำหรือการอาบน้ำ เช่น การสรงน้ำพระ การอาบน้ำในพิธีโกนจุก หรือบวชนาค เป็นต้น"

(บุญช่วย แสงอนันต์, **สัมภาษณ์**, 22 กรกฎาคม 2555)

และจากการสัมภาษณ์อาจารย์สหวัฒน์ ปลื้มปรีชา รองคณบดีคณะศิลปศึกษา สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ ผู้สอนดุริยางคศิลป์ไทย (เครื่องหนัง) ท่านให้สัมภาษณ์สอดคล้องกับอาจารย์บุญช่วย แสงอนันต์ว่า

"เพลงลงสรงนั้น แต่เดิมเป็นเพลงเรื่องลงสรง มีด้วยกันอยู่หลายเพลง สันนิษฐานว่าเกิดขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา ต่อจากนั้นได้หยิบเฉพาะบางเพลงในเพลงเรื่องนำมาใช้ในโอกาสต่าง ๆ เช่น เพลงลงสรงนำมาใช้ประกอบพิธีกรรมที่เกี่ยวกับการสรงน้ำหรือการอาบน้ำ เช่น สรงน้ำพระหรืออาบน้ำโกนจุก อาบน้ำนาค แต่เดิมเพลงดนตรีไทยต่าง ๆ เกิดขึ้นจากวิถีชาวบ้าน และได้พัฒนาเข้ามาสู่ดนตรีพระราชพิธีในที่สุด"

(สหวัฒน์ ปลื้มปรีชา, **สัมภาษณ์**, 28 มกราคม 2552)

ต่อมาเมื่อการแสดงมีการบรรยายถึงการอาบน้ำแต่งกายของตัวละคร จึงได้นำเพลงลงสรงเข้ามาใช้ในการแสดง มีการปรับวิธีการบรรเลงและหน้าทับให้เหมาะกับการแสดง จึงเกิดมีเพลงสรงสรงสำหรับการแสดงขึ้น ดังนั้น เพลงลงสรงจึงมีอยู่ 2 ประเภท คือ

- เพลงลงสรงสำหรับใช้ประกอบพิธีกรรม
- เพลงลงสรงที่ใช้ประกอบการแสดงละคร

หากจะศึกษาประวัติความเป็นมาของการรำลงสรง จำเป็นต้องศึกษาจากบทละครที่ประพันธ์ขึ้นในยุคสมัยต่าง ๆ ซึ่งจากการศึกษาพบว่า ละครรำของไทยมีขึ้นครั้งแรกในสมัยกรุงศรีอยุธยา ดังนั้นผู้วิจัยจึงศึกษาบทละครที่ปรากฏบทกล่าวถึงการลงสรงของตัวละครตามยุคสมัยดังนี้

สมัยกรุงศรีอยุธยา

วรรณกรรมส่วนใหญ่ในสมัยกรุงศรีอยุธยาจะเป็นประเภทโคลง ลิลิต และคำฉันต์ จะหาวรรณกรรมที่เป็นบทละครได้น้อยมาก ดังนั้นบทการรำลงสรงที่ใช้ประกอบการแสดงในสมัยนี้จึงไม่ค่อยจะมีปรากฏมากนัก จากการศึกษาพบว่าเพลงลงสรงที่ใช้ประกอบการแสดงนั้นเป็นเพลงหน้าพาทย์เพลงหนึ่งที่ใช้ประกอบการแสดงละครชาตรี ซึ่งนับว่าเป็นละครำที่เก่าแก่ที่สุดของไทย ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงกล่าวถึงเพลงลงสรงในการแสดงไว้ว่า

> *"ลงสรง เป็นเรื่องของเพลงหน้าพาทย์ทางดนตรีที่ต้องใช้บรรเลงในพิธีกรรมทางศาสนา รวมทั้งเป็นเพลงหน้าพาทย์เพลงหนึ่งที่มีอยู่ในการแสดงละครชาตรี"*
>
> (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507 : 39)

จากหลักฐานตำนานละครอิเหนาพบว่า เพลงลงสรงเป็นเพลงหน้าพาทย์เพลงหนึ่งในบรรดาเพลงหน้าพาทย์ของละครชาตรี ซึ่งมีเพลงหน้าพาทย์ประกอบการแสดง ดังนี้

หน้าพาทย์ของละครชาตรีมีแต่ 9 เพลง คือ

1. *เพลงโทน ละครำพัด*
2. *เพลง (เร็ว)*
3. *เสมอ*
4. *เชิด*
5. *โอด*
6. *ลงสรง*
7. *โลม*
8. *เชิดฉิ่ง*
9. *เพลงฉิ่ง*

เพลงทั้ง 9 ที่กล่าวมานี้ตรงกับที่มีในแบบละครนอกละครในทั้งนั้น เห็นได้ว่าเป็นเพลงตำรา ละครเดิม

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2508 : 70)

และยังพบบทที่ใช้รำลงโทนจากบทละครเรื่องสังข์ทอง ในคัมภีร์ปัญญสชาดกเรียกว่า สุวรรณสังข์ชาดก กล่าวไว้ว่า

> *"เมื่อนั้น พระสังข์ดังจะล่องลอยเหาะ จำจิตรจำใจจำเพาะถอดเงาะเสียแล้วก็เศร้าใจ ยอกรบังคมพระบิดา จะจำนรรจาก็หาไม่ แล้วเสด็จลินลาคลาไคล ภูวไนยสระสรงคงคา ฯ* **โทน** ⊙ *ทรงสำอางองค์ประจงแต่ง เฉิดโฉมกล้องแกล้งเสน่หา กลิ่นฟุ้งตระหลบอบกายา ทรงภูษาสรรพ์พรรณราย ชายแครงเป็นแสงอยู่วับ ๆ ชายไหวงามรับเฉิดฉาย ทับทรวงดวงเด่นเพชรพราย สอดสายสังวาลตระการตา ทองต้นพระกรบวรรัตน์ ธำมรงค์ทรงหัตถ์ทั้งซ้ายขวา ทรงมหามงกุฎแก้วฟ้า ดังนารายณ์รามาธิบดี ฯ"*

(บทเจรจาละครอิเหนา และตำนานเรื่องละครอิเหนา, 2516 : 21 อ้างถึงใน วรรณพินี สุขสม, 2545 : 49)

จากหลักฐานดังกล่าวข้างต้น ทำให้เห็นว่า การรำลงสรงน่าจะเกิดขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาโดยเป็นการแสดงอยู่ในละครชาตรี และสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นการรำเฉพาะแสดงท่าทางการอาบน้ำ เช่น การวักน้ำขึ้นมาลูบหน้าตา แขน ขา และลำตัว ประกอบการบรรเลงปี่พาทย์เพลงลงสรงเท่านั้น เพราะไม่ปรากฏบทร้องลงสรงในบทละครชาตรี ต่อมาจึงพบว่ามีบทลงสรงโทนปรากฏอยู่ในบทละครเรื่องสังข์ทอง จึงคาดว่าการรำลงสรงโทนน่าจะมีเกิดขึ้นแล้วในสมัยกรุงศรีอยุธยา

สมัยกรุงธนบุรี

เป็นสมัยที่พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงกอบกู้เอกราชคืนจากพม่า หลังจากการเสียกรุงครั้งที่ 2 บ้านเมืองเสียหายจากสงครามกู้บ้านเมือง พระองค์จึงทรงเร่งทำนุบำรุง ฟื้นฟูบ้านเมือง โบราณสถาน รวมถึงศิลปวัฒนธรรม ให้กลับมามีความเจริญรุ่งเรืองเหมือนครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็น

ราชธานี พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์บทละครขึ้นมาใหม่ และปรากฏมีบทลงสรงโทนอยู่ด้วย ดังจะยกตัวอย่าง บทพระราชนิพนธ์โขนเรื่องรามเกียรติ์ ตอนท้าวมาลีวราชว่าความ

โทน⊙ *เมื่อนั้น*	*พระทรงจตุศีลยักษา*
จึ่งชำระสระสรงคงคา	*ทรงกาสาวพัสตร์รูจี*
สอดสร้อยใส่ชฎาประดับเครื่อง	*เรื่อเรืองรุ่งรัศรังสี*
เปล่งปลั่งดังดาวโรหิณี	*สีกรรจรแก้วแพรวตา*
ดั่งองค์อิศโรยโสธร	*บวรลิขิตเลขา*
ผ่องผึ่งพึงพิศเจษฎา	*ทรากรสิกขาเพราพราย*
กอปรกับสัจจะเวทคาถา	*อลังการ์เป็นพระขรรค์ผันผาย*
มาขึ้นรถแก้วแพร้วพราย	*คลี่คลายพลจากคีรี*

ฯ ๘ คำ เพลง แล้วกราว ฯ

(กรมศิลปากร, 2539 : 53)

จะเห็นว่าในสมัยกรุงธนบุรีนั้น บ้านเมืองยังอยู่ในสภาพที่บอบช้ำต่อการทำสงคราม สมเด็จพระเจ้ากรุงธนทรงมีภารกิจที่ต้องเร่งทำนุบำรุงบ้านเมือง แต่พระองค์ก็ไม่ได้ทรงละเลยศิลปวัฒนธรรมของชาติ พระองค์ได้ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้น ซึ่งในบทละครนั้นยังคงปรากฏแบบแผนจารีตการอาบน้ำของตัวละครดั่งที่เคยมีในบทละครแต่ครั้งสมัยอยุธยา

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

สมัยรัชกาลที่ 1 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้ทรงขึ้นครองราชย์ต่อจากพระเจ้ากรุงธนบุรี และย้ายเมืองหลวงจากฝั่งธนบุรีมาตั้งเมืองหลวงใหม่ที่ฝั่งพระนคร และตั้งชื่อเมืองหลวงว่า "กรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยามหาดิลกฯ" ได้มีการกล่าวถึงการละครครั้งสมโภชน์พระนครว่า *"ให้มีงานมหรสพต่าง ๆ กับทั้งละครผู้หญิงโรงใหญ่ เงินรางวัลวันละสิบชั่ง สมโภชน์วัดพระศรีรัตนศาสดารามกับทั้งพระนครครบสามวันเป็นกำหนด"* (ศรีนิล น้อยบุญแนว, 2551 : 172) ถึงแม้การแสดงในครั้งนี้จะมิได้กล่าวถึงว่าเล่นละครเรื่องใด ตอนใด แต่ก็พอจะสันนิษฐานได้ว่า คงหนีไม่พ้นเรื่องราวที่เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์เป็นแน่ กอปรกับระยะเวลาแสดงสามวัน ดังนั้นในการแสดงจะต้องมีการแสดงถึงจารีตของราชสำนักปรากฏอยู่บ้างอย่างแน่นอน

เนื่องจากพระองค์เติบโตและรับราชการในสมัยกรุงศรีอยุธยา ดังนั้นพระองค์จึงทรงเคยพบเคยเห็น และเคยได้สัมผัสศิลปวัฒนธรรมที่เจริญรุ่งเรืองในสมัยอยุธยา พระองค์ปรารถนาที่จะฟื้นฟูบ้านเมือง รวมถึงศิลปวัฒนธรรมให้มีความเจริญรุ่งเรืองเทียบเท่ากับสมัยกรุงศรีอยุธยา ถึงแม้ว่าในสมัยของพระองค์ จะยังคงมีสงครามอยู่ตลอดก็ตาม พระองค์ทรงโปรดให้มีพระราชพิธีและพิธีกรรม พร้อมกับมหรสพสมโภชตามอย่างโบราณราชประเพณีที่เคยมีมาแต่ก่อนอย่างครบถ้วน พระองค์ทรงรวบรวมวรรณกรรม บทละครครั้งกรุงศรีอยุธยาที่ได้กระจัดกระจาย ชำรุดเสียหาย ไว้ด้วยกัน ส่วนใดตอนใดที่ชำรุดเสียหาย พระองค์ก็ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่ให้ครบถ้วนสมบูรณ์ บทละครที่พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์มีด้วยกัน 4 เรื่อง ได้แก่ รามเกียรติ์ อุณรุท อิเหนา และดาหลัง ไว้สำหรับคู่พระนคร โดยเฉพาะบทละครเรื่องรามเกียรติ์พระองค์ได้รับยกย่องว่าเป็นบทที่มีเนื้อหาครบถ้วนสมบูรณ์ที่สุดในบรรดาบทละครเรื่องรามเกียรติ์ บทละครทั้ง 4 เรื่องที่พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นนั้น ได้นำมาใช้สำหรับแสดงละครในยุคสมัยพระองค์ทั้งสิ้น

> *"ละครผู้หญิงมีไว้เพื่อเป็นเครื่องบันเทิงในราชสำนัก และแสดงภายในพระราชพิธี ในราชนิเวศน์ และในงานสำคัญ ๆ ภายนอก เรื่องที่แสดงเป็นบทพระราชนิพนธ์ละคร 4 เรื่องคือ รามเกียรติ์ อุณรุท อิเหนา และดาหลัง แสดงเป็นละครใน"*
>
> (สุรพล วิรุฬห์รักษ์, 2543 : 60)

ตัวอย่างบทพระราชนิพนธ์ละครเรื่องรามเกียรติ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ตอน พระอินทร์ยกทัพ

โทน⊙ ให้ไขสหัสท่อทอง *น้ำทิพย์ปันละอองฝอยฝน*
ทรงสุคนธารสเสาวคนธ์ *ปรุงปนนพมาศชมพูนุช*
สนับเพลาเชิงงอนสามชั้น *รายทับทิมคั่นสลับบุษย์*
ภูษาท้องพันเชิงครุฑ *ชายไหวห่วงยุดชายแครง*
สอดใส่เกราะทิพย์วิเชียรมาศ *ฉลององค์พื้นตาดเครือแย่ง*
ตาบทิศทับทรวงประดับแดง *สังวาลลายแทงพาหุรัด*
ทองกรนาคเกี้ยวกุดั่นเกล็ด *ธำมรงค์พลอยเพชรทุกนิ้วหัตถ์*

มงกุฎแก้วสุรกานต์ดอกไม้ทัด *กรรเจียกจรจำรัสกุณฑลพราย*
จับจักรวิชัยโมลี *รัศมีดั่งฟ้าฟาดสาย*
เสด็จจากแท่นทิพย์พรรณราย *กรายกรขึ้นรถรัตนา ฯ*

ฯ ๑๐ คำ ฯ บาทสกุณี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เล่ม 1, 2553 : 6)

จากบทพระราชนิพนธ์ดังกล่าวจะเห็นว่า ถึงแม้บ้านเมืองจะเกิดศึกสงครามอย่างไรก็ตาม พระองค์ก็ทรงเอาพระทัยใส่ด้านวรรณศิลป์ อีกทั้งพระองค์ยังมีพระอัจฉริยภาพในด้านกวีศิลป์ งานพระราชนิพนธ์ของพระองค์มีความไพเราะ สละสลวยทั้งสัมผัสของคำกลอน การสามารถบรรยายให้เห็นภาพพจน์ และความสามารถในทางดนตรีซึ่งเห็นได้จากการบรรจุเพลงร้องและเพลงหน้าพาทย์กำกับไว้ในบทละครของพระองค์อีกด้วย แสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถของพระองค์เป็นอย่างยิ่ง

สมัยรัชกาลที่ 2 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงสนพระทัยในงานศิลปะสาขาต่างๆมาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ทั้งดนตรี วรรณศิลป์ ช่างศิลป์ และนาฏยศิลป์ โดยเฉพาะนาฏยศิลป์พระองค์มีความสามารถในการรำอาวุธต่าง ๆ ตามแบบโบราณราชประเพณี เมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์เป็นเวลาที่ศึกสงครามเบาบางลงมาก จึงทำสมัยของพระองค์ท่านมีความเจริญรุ่งเรืองเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะการละครมีความเจริญรุ่งเรืองถึงขีดสุด จนได้รับการขนานนามว่า "เป็นยุคทองของวรรณคดี" ดังตัวอย่างบทกลอนดังต่อไปนี้

พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพิทักษ์ภาษาไทยไม่เสื่อมสูญ
ทรงรวบรวมวรรณคดีมีเพิ่มพูน ให้จำรูญงามงดบทร้อยกรอง
ทรงเสริมสร้างของเก่าเอามาไว้ แต่งเติมใหม่ให้ดีไม่มีหมอง
ทรงเกื้อกูลกวีไทยให้เรืองรอง เป็นยุคทองยิ่งกว่าที่เคยมีมา.....

(กรมศิลปากร, 2525 : 96)

พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์บทละครขึ้นใหม่ และแก้ไขบทละครที่มีอยู่เดิมให้เหมาะสำหรับการแสดงมากยิ่งขึ้น ทั้งนี้บทละครของพระองค์ยังคงปรากฏบทรำลงสรงในบทพระราชนิพนธ์ของพระองค์ในทุกเรื่อง ได้แก่ รามเกียรติ์ อิเหนา สังข์ทอง คาวี สังข์ศิลป์ไชย ผู้วิจัยจะขอยกตัวอย่างบทรำลงสรงโทนที่ปรากฏในบทละครเรื่องรามเกียรติ์ ตอน อินทรชิตจับหนุมาน

โทน ⊙ *ไขสหัสธาราดังห่าฝน* *ซาบสกลกายายักษี*
ทรงสุคนธ์ตระหลบอบมาลี *นางอยู่งานพัชนีรำเพยพัด*
สอดใส่สนับเพลาเพราผจง *ภูษาทรงพื้นแดงแย่งรูปสัตว์*
ฉลององค์เกราะเก็จเพชรรัตน์ *ชายแครงแกว่งกวัดสะบัดปลาย*
ห้อยหน้าผ้าทิพย์ขลิบสุวรรณ *เข็มขัดคาดมั่นกระสันสาย*
ทับทรวงสังวาลวรรณพรรณราย *ตาบประดับสลับลายลงยา*
ทองกรพาหุรัดกระหวัดวง *ธำมรงค์เพชรพรายทั้งซ้ายขวา*
ทรงมงกุฎกรรเจียกแก้วแววฟ้า *ห้อยห่วงพวงบุปผามาลี*

ฯ ๘ คำ ฯ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2498 : 46)

จากบทรำลงสรงโทนในรัชกาลที่ 2 จะเห็นว่า บทกลอนของพระองค์มีความไพเราะสละสลวยไม่น้อยไปกว่าบทกลอนของรัชกาลที่ 1 กอปรกับพระองค์มีนักกวีและผู้มีความสามารถในด้านนาฏยศิลป์ในราชสำนักของพระองค์อยู่มาก บทละครที่พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นมักจะให้นำไปทดลองแสดงก่อน หากเกิดการติดขัดหรือเป็นอุปสรรคในการแสดงแล้ว พระองค์จะทรงแก้ไขบททันที ด้วยเหตุนี้จึงทำให้บทละครของพระองค์เป็นบทที่เหมาะสมต่อการแสดงนั่นเอง

กล่าวได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 2 เป็นช่วงที่การละครได้รับความนิยมสูงสุดเนื่องจากองค์ประกอบที่ช่วยส่งเสริมการแสดงให้งดงามได้ครบทุกด้าน ไม่ว่าจะเป็นบทที่เหมาะสมกับการแสดง ความรู้ความสามารถของครูผู้ประดิษฐ์ที่ท่ารำ ครูผู้ฝึกซ้อม ตัวละคร รวมถึงเครื่องแต่งกายที่สวยงาม

สมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นยุคที่นาฏยศิลป์ไทยซบเซาลงไป เพราะพระองค์หันมาเอาพระทัยใส่ด้านการศึกษา ศาสนา และสถาปัตยกรรมต่าง ๆ พระองค์ทรงโปรดให้เลิกละครหลวงทั้งหมด โขนและละครของพระองค์ที่มีมาแต่เดิมก็โอนให้

พระราชโอรส จึงเป็นเหตุให้บรรดาเจ้าขุนมูลนายลักลอบมีละครผู้หญิงตามแบบแผนรัชกาลที่ 2 ทั้งละครในและละครนอกแบบหลวง โดยอ้างว่าเพื่ออนุรักษ์นาฏยศิลป์ของหลวงในรัชกาลที่ 2 อันวิจิตรไว้ ทำให้เกิดมีคณะละครขึ้นหลายคณะ แต่ละคณะก็จะนิพนธ์บทละครขึ้นมาใหม่บ้าง ใช้ของเดิมบ้าง สำหรับแสดงละครในคณะของตน แต่ถึงอย่างไรก็ใช่ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงละเลยงานด้านวรรณศิลป์ชะทีเดียว พระองค์ทรงเป็นกวีที่มีพระราชนิพนธ์ที่สำคัญๆ หลายเรื่อง เช่น บทละครเรื่องสังข์ศิลป์ชัย บทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนขุนช้างขอนางพิม และขุนช้างตามนางวันทอง โคลงยอพระเกียรติรัชกาลที่ 2 โคลงและบทกลอนกลบทต่าง ๆ บทเพลงยาวต่าง ๆ รวมทั้งพระราชนิพนธ์ประเภทร้อยแก้ว เช่น นิทานแทรกในเรื่องนางนพมาศ เป็นต้น ส่วนบทรำลงสรงที่ปรากฏในรัชกาลที่ 3 นั้น เป็นบทที่พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นตั้งแต่ครั้งดำรงพระราชอิสริยยศเป็นพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ จากบทละครเรื่องสังข์ศิลป์ไชย เป็นบทรำลงสรงของท้าวเสนากุฎก่อนที่จะพาไปพบนางประทุมว่า

โทน⊙ *ลูบไล้สุคนธ์ปนปรุง* *หมายจะให้หอมฟุ้งไปยังค่ำ*
นุ่งผ้ายกทองท้องช้ำ *คาดเข็มขัดทองคำชมพูนุช*
ฉลององค์ทรงเครื่องเรืองอร่าม *พิศดูตัวงามดังเทพบุตร*
สอดทรงธรรมรงค์เรือนครุฑ *กลัวจะหลุดเลือกใส่ที่ได้นิ้ว*
ทรงมงกุฎเก็จเพชรกระจ่าง *ผูกสายรัดคางจนหน้านิ่ว*
หยิบกระจกมาส่องลองเล่นคิ้ว *เสกขี้ผึ้งผัดผิวพักตรา*

ฯ ๖ คำ ฯ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2540 : 614)

นอกจากนี้ยังปรากฏบทรำลงสรงที่เจ้านายพระองค์อื่นทรงพระนิพนธ์สำหรับการแสดงละครในคณะละครของตนเองอีก บทรำลงสรงของพระลอ ในเรื่องพระลอนรลักษณ์ของกรมพระราชวังบวรศักดิพลเสพ ดังนี้

โทน⊙ *พนักงานประจงไขสุหร่ายมาศ กระเช็นสาดต้องกายดังสายฝน*
ลางนางบ้างถวายพระสุคนธ์ *ปรุงปนชมพูนุทละลายทา*
สนับเพลาเครือกนกวิหคหงส์ *ฉลององค์อย่างดีมีค่า*
ภูษาลายเขียนสุวรรณรจนา *ห้อยน่าเจียรบาดตาดทอง*

ตาบทิศทับทรวงดวงกุดั่น สังวาลวรรณแก้วมณีไม่มีสอง
ทองกรเก้าคู่ดูเรืองรอง สวมกรองสอทรงลงยา
บรรจงทรงคาดเข็มขัด เนาวรัตน์เงางามวามเวหา
ธำมรงค์ค่าเมืองเรืองรจนา ทรงมหามงกุฎแก้วแพรวพรรณ
ห้อยอุบะเพ็ชรพรายกระจายเม็ด จับพระขรรค์แล้วเสด็จผายผัน
งามทรงดังองค์เทวัญ ทรงธรรม์ยุรยาตรคลาศคลา

ฯ ๑๐ คำ ฯ เสมอ

(กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ, 2464 : 37-38)

แสดงให้เห็นว่าการรำลงสรงยังคงเป็นที่นิยมสำหรับการแสดงละครสืบมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงแม้ว่าจะเป็นเพียงละครของเจ้านายก็ตาม นาฏยศิลป์ไทยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้จะหยุดนิ่งในพระบรมมหาราชวัง แต่กลับเจริญในที่อื่นอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะละครในและละครนอกแบบหลวงของรัชกาลที่ 2 การแสดงออกภาษาแพร่หลายขึ้นและวิกโรงบ่อนเริ่มมีขึ้นในรัชกาลนี้และเป็นสถานที่สำคัญต่อวงการนาฏยศิลป์ของสามัญชนต่อไป

สมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การแสดงละครผู้หญิงของหลวงได้กลับมาเป็นที่นิยมอีกครั้ง หลังจากซบเซาลงไปในรัชกาลที่ 3 บรรดาเจ้าขุนมูลนายก็พากันยกเลิกคณะละครของตนไป เนื่องด้วยเกรงกลัวพระราชอาญาในการมีละครเทียมของหลวง เมื่อความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีประกาศว่าด้วยละครผู้หญิง ในปี 2398 โดยทรงอนุญาตให้ผู้หญิงแสดงละครได้อย่างเสรี เพียงแต่ห้ามฉุดคร่าลูกเมียของประชาชนมาให้เดือดร้อน ดังมีเหตุผลปรากฏในประกาศว่า *"มีละครด้วยกันหลายรายดี บ้านเมืองจะได้ครึกครื้น จะได้เป็นเกียรติยศแก่แผ่นดิน"* ด้วยเหตุนี้เอง จึงทำให้ละครผู้หญิงตลอดจนการแสดงอื่น ๆ ได้รับความนิยมมาก โดยเฉพาะวิกโรงบ่อนต่างว่าจ้างไปแสดงดึงดูดลูกค้าให้เข้าบ่อน เจ้าของคณะพากันมีรายได้ดี รัชกาลที่ 4 จึงทรงตั้งภาษีโขนละครขึ้นใน พ.ศ. 2402 ได้เงินเข้าหลวงเป็นอันมาก

สำหรับหลักฐานการรำลงสรงในสมัยรัชกาลที่ 4 ปรากฏจากหลักฐานประวัติของเจ้าจอมมารดาวาด (ท้าววรจันทร์ในรัชกาลที่ 5) ท่านเป็นครูละครในในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้กล่าวถึงการรำลงสรงโทนของท่านในการแสดงละครเรื่องรามเกียรติ์ ดังนี้

"จะเป็นปีไรงานไรไม่ปรากฏท่านเป็นท้าวมาลีวราชตอนชำระความระหว่างพระรามกับทศกัณฐ์ แต่งขาวทั้งตัวออกนั่งวิมานบนป้อมขยันยิ่งยุทธ์ข้างพระที่นั่งสุทไธยสวรรยปราสาทบนกำแพงพระบรมมหาราชวังด้านตะวันออก (ตรงหน้าวังสราญรมย์เวลานี้) เริ่มต้นด้วยรำทรงเครื่อง"

(พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัติ, 2484 : 9)

จากข้อความดังกล่าวข้างต้น จะเห็นว่าการรำลงสรงโทนบางครั้งใช้เป็นการแสดงเปิดเรื่องราว อวดฝีมือของผู้แสดงและแสดงให้เห็นความสวยงามของเครื่องแต่งกาย ซึ่งอาจเป็นกลวิธีในการแสดงอย่างหนึ่ง เนื่องจากต้องการให้ผู้ชมได้เสพสุนทรียะของละคร ทำให้เกิดความสนใจติดตามการแสดงตลอดตั้งแต่ต้นจนจบเรื่องก็เป็นได้ การรำลงสรงในครั้งนี้ทำให้เห็นว่ากระบวนการรำลงสรงยังได้รับความนิยมในการแสดงและถูกถ่ายทอดมาเป็นลำดับ

สมัยรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากจะอนุรักษ์นาฏยศิลป์ตามอย่างรัชกาลก่อนแล้ว ยังเกิดการเปลี่ยนแปลงนาฏยศิลป์ขึ้นใหม่อีกหลายชนิด การประกาศเลิกทาสของพระองค์ยังผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อวงการนาฏยศิลป์เป็นอย่างมาก กล่าวคือ เจ้าขุนมูลนายไม่กำลังคนไว้สำหรับแสดงโขนละครไว้ประดับเกียรติอีกต่อไปได้ มีการสร้างโรงโขนละครเพื่อเก็บค่าเข้าชมมากขึ้น คณะละครต่าง ๆ ปรับปรุงกลวิธีการแสดงให้มีความน่าสนใจเพื่อดึงดูดผู้ชมละครของคณะตน ทำให้ต้องตัดทอนบทบาทการแสดงที่ยืดเยื้อออกไป ดำเนินเรื่องให้กระชับมากขึ้น เนื้อหาและรูปแบบการแสดงรับเอาแบบตะวันตกมาปรับใช้กับการแสดงของไทย จึงทำให้เกิดการแสดงละครแบบใหม่ขึ้น อาทิ ละครดึกดำบรรพ์ ละครพูดร้อยแก้ว ละครพูดสลับลำ และอื่น ๆ

วรรณกรรมที่เป็นพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่ามีเรื่องไกลบ้าน เงาะป่า วงศ์เทวราช นิทราชาคริต อาบูฮะซัน ฉันท์เรื่องอนุสาวรีย์แห่งความรัก พระราชพิธีสิบสองเดือน กาพย์เห่เรือ คำเจรจาละครเรื่องอิเหนา ตำรากับข้าวฝรั่ง พระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี โคลงบรรยายภาพรามเกียรติ์ และโคลงสุภาษิตนฤทุมนาการ

การแสดงรำลงสรงในสมัยรัชกาลที่ 5 พบหลักฐานการแสดงละครในเรื่องอิเหนาเล่นถวายในงานสมโภชเมื่อคราวที่พระองค์เสด็จกลับจากยุโรป จัดแสดงขึ้นในสวนศิวาลัย เมื่อวันที่ 7 กุมภาพันธ์ 2440 จับตอนอิเหนาเข้าเฝ้าท้าวดาหา และตอนบวงสรวงขับรำเมื่อ

ใช้บน ซึ่งเป็นตอนที่มีการรำลงสรงปรากฏอยู่ โดยมีเจ้าจอมมารดาวาดแสดงเป็นอิเหนา เจ้าจอมมารดาเขียนแสดงเป็นสังคามาระตา แต่ไม่พบบทละครที่ใช้แสดง จึงมิอาจกล่าวได้ว่ามีการรำลงสรงโทนอยู่ด้วย ถึงแม้ไม่มีหลักฐานกล่าวถึงการรำลงสรงในครั้งนั้น แต่จากบทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มักจะปรากฏบทรำลงสรงอยู่เกือบทุกเรื่อง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเงาะป่า หรือวงศ์เทวราช แสดงให้เห็นว่าพระองค์ยังคงให้ความสำคัญกับการรำลงสรงในละครอยู่ ดังจะยกตัวอย่างบทรำลงสรงของฮเนาในบทละครเรื่องเงาะป่า ดังนี้

โทน ⊙ *อาบน้ำชำระสระสาง* *ล้างละอองธุลีที่ติดต้อง*
แล้วนุ่งเลาะเตี๊ยะใยยอง *สดแดงแสงส่องเพียงบาดตา*
ไว้ไกพ็อกกอเลาะดูเหมาะเหมง *เชิงนักเลงกลีบตกป้องปกขา*
มาลัยฮาปองยาวราวสักวา *กระหวัดชายซ้ายขวาเวี่ยวง*
คาดมันนึลายนาบอาบสี *เป็นนาคีกระหนกวิหคหงส์*
จับบอเลาเหลืองอร่ามงามบรรจง *อาจองยุรยาตรนาดกราย*

ฯ ๖ คำ ฯ

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2553 : 47)

จากบทละครเรื่องเงาะป่าข้างต้น ถึงแม้ตัวละครจะไม่ได้เป็นกษัตริย์ แต่ก็ยังปรากฏบทบรรยายการอาบน้ำแต่งกายของตัวละคร ทำให้เห็นว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ยังทรงให้ความสำคัญในเรื่องการอาบน้ำแต่งกายของตัวละครเช่นกัน

สมัยรัชกาลที่ 6 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงสนพระทัยในด้านการแสดงเป็นอย่างมาก ทรงใช้ละครแบบต่างๆที่ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นนั้นเผยแพร่อุดมการณ์ของชาติ ให้การดูแลเอาใจใส่กรมมหรสพซึ่งเป็นหน่วยงานที่จัดตั้งขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 และมีการพัฒนาหน่วยงานเรื่อยมาจนถึงสมัยของพระองค์ ก่อตั้งโรงเรียนพรานหลวงสำหรับสอนดนตรีไทย ดนตรีสากล และนาฏยศิลป์ (โขน) ควบคู่กับวิชาสามัญด้วย ทรงพระราชนิพนธ์บทละครขึ้นดังจะยกตัวอย่างบทละครที่ได้รับความนิยม เช่น มัทธนะพาธา และวิวาห์พระสมุทร ส่วนบทละครที่ปรากฏว่ามีบทรำลงสรง อาทิ ศกุนตลา พระร่วง ท้าวแสนปม พระเกียรติรถ ผู้วิจัยขอยกตัวอย่างบทรำลงสรงโทนของท้าวทุษยันต์ในเรื่องศกุนตลา บทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ลงสรงโทน ⊙ พระจึ่งชำระสระสนาน สำราญกายาชูราษี ทรงสุคนธ์ ปนปรุงมาลี ทรงแป้งอย่างดีของเทวัญ สนับเพลาเชิงมาศเรืองรอง ภูษา แดงเขียนทองฉายฉัน ฉลององค์ตัวดำดูสำคัญ แขนสีสุพรรณพรายตา สอดทรงเนาวรัตน์สังวาล ตาบจันทรกานต์มีค่า ประคำล้วนแก้วมุกดา วไลยรัตนโกมิน ทรงมงกุฎของท้าวเทวราช งามวิลาศเหมือนเทพโกศินทร์ กุมศักรธนูมณีจินต์ ภูมินทร์มาทรงรถสุวรรณ ฯ บาทสกุณี ๘ คำ ฯ

(พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2536 : 33)

จากบทลงสรงดังกล่าวทำให้เห็นว่า ถึงแม้ว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเกิดละครอย่างใหม่ขึ้นอีกมากมาย แต่พระองค์ยังทรงให้ความสำคัญกับบทรำลงสรงในละครไทยโดยมิได้ละเลยจารีตปฏิบัติในการแสดงละครแต่ก่อนมา

สมัยรัชกาลที่ 7 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงครองราชย์เพียง 9 ปี และอยู่ในช่วงที่สภาวะทางเศรษฐกิจตกต่ำอย่างหนัก จนต้องทรงกำหนดภาวะ "ดุลยภาพ" เพื่อทำให้งบประมาณแผ่นดินสมดุล พระองค์ทรงจำพระทัยลดละเลิกหน่วยงานราชการ เงินเดือน จำนวนข้าราชการ ฯ ส่งผลกระทบโดยตรงต่อวงการนาฏยศิลป์ไทย คือ ทรงยุบกรมมหรสพ โอนข้าราชการไปสังกัดกระทรวงวัง แล้วเลิกกรมโขนเด็ดขาด แต่เพียง 5 เดือนต่อมา ทรงตั้งกองมหรสพใหม่เพื่อปฏิบัติราชการที่จำเป็น และรับศิลปินกลับเข้ามารับราชการอีกครั้งหนึ่ง ในที่สุดก็โอนย้ายงานนาฏยศิลป์ งานดุริยางคศิลป์ และงานวิจิตรศิลป์ ไปสังกัดกรมศิลปากร ที่สถาปนาขึ้นใหม่ในระบอบประชาธิปไตยตอนปลายรัชกาล พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์บทภาพยนตร์และกำกับการแสดง 3 เรื่อง ได้แก่เรื่อง แหวนวิเศษ ชิงนาง และพระเจ้ากรุงจีน รูปแบบของนาฏศิลป์ในสมัยนี้เป็นละครเพลง โดยมีคณะจันทโรภาส และละครแสดงท่าทางแบบธรรมชาติ "ละครกำแบ" ของคณะละครหลวงวิจิตรวาทการ ในสมัยนี้ไม่ปรากฏบทพระราชนิพนธ์ที่มีบทรำลงสรง แต่มีหลักฐานพบว่ายังคงมีการรำลงสรงในการแสดงอยู่จากการฝึกหัดละครหลวงและการจัดการแสดงละครเรื่องอิเหนาในตอนที่มีการรำลงสรงอยู่เนือง ๆ จึงทำให้เห็นว่า ถึงแม้จะไม่ได้พระราชนิพนธ์บทละครที่มีบทการรำลงสรงขึ้นใหม่ แต่การแสดงละครรำในสมัยของพระองค์ก็ยังคงปรากฏการรำลงสรงมิได้ขาด

สมัยรัชกาลที่ 8 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ในสมัยนี้ได้มีการจัดตั้งกองมหรสพขึ้นมาใหม่ และได้บรรจุบุคคลจากคณะละครต่าง ๆ เข้ามารับราชการเพื่อเป็นครูสอนนาฏยศิลป์ให้กับโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ที่จัดตั้งขึ้นในปี พ.ศ. 2478 ซึ่งเป็นดำริของพลตรีหลวงวิจิตรวาทการ อธิบดีกรมศิลปากรในขณะนั้น ครูนาฏยศิลป์ที่มาสอนในช่วงแรกเป็นศิลปินชั้นครูจากคณะละครที่มีชื่อเสียงต่าง ๆ อาทิ

- ครูผัน โมรากุล ครูยอแสง ภักดีเทวา และครูสะอาด อัมผลิน จากคณะละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์
- ครูลมุล ยมะคุปต์ จากละครวังสวนกุหลาบ
- หม่อมต่วน ภัทรนาวิก จากละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์

บรมครูเหล่านี้ได้เป็นผู้วางรากฐานทางการศึกษา และได้มีการบรรจุการรำลงสรงโทนไว้ในหลักสูตรการเรียนการสอนของวิทยาลัยนาฏศิลป

> *"ในระหว่าง พ.ศ. 2478 หลวงวิจิตรวาทการ ได้ขอร้องพระยานัฏกานุรักษ์ให้ช่วยจัดหลักสูตรโขนและละคร เพื่อต้องการทราบว่านักรำนั้นมีหลักเกณฑ์ในการร่ายรำอย่างไร ท่านได้วางหลักความสามารถจัดอันดับการร่ายรำ พร้อมทั้งบรรจุเพลงหน้าพาทย์ต่าง ๆ ที่ใช้ร่ายรำในตำแหน่งตรี โท เอก ดังนี้*
>
> *ชั้นตรี เพลงช้า-เร็ว เพลงเชิด เพลงเสมอ เพลงปฐม*
> *เพลงเชิดฉิ่ง เพลงรุกร้น เพลงกราวนอก เพลงกราวใน*
> *เพลงสาธุการ เพลงตระนอน เพลงตระนิมิต*
> *ระบำดาวดึงส์ ระบำพรหมาตร์ ระบำย่องหงิด*
> *แม่บทเล็ก ฯลฯ*
>
> *ชั้นโท เพลงกลม เพลงเชิดจีน เพลงชำนาญ เพลงบาทสกุณี*
> *เพลงเชิดฉาน เพลงเสมอข้ามสมุทร เพลงเสมอสามลา*
> *เพลงเชิดฉิ่งแผลงศร เพลงศรทะนง เพลงพราหมณ์เข้า*
> *เพลงพราหมณ์ออก เพลงคุกพาทย์ เพลงตระบองกัน*
> *รำฉุยฉาย รำกริช ระบำสี่บท แม่บทใหญ่ รำฝรั่งเดี่ยว*
> *รำฝรั่งคู่ **รำลงสรงโทน** ฯลฯ*

ชั้นเอก เพลงเสมอเถร เพลงตระบรรทมไพร เพลงตระบรรทมสินธุ์ เพลงเสมอมาร เพลงองค์พระ เพลงรัวสามลา เพลงตระพระประโคนธรรพ เพลงตระสันนิบาต เพลงรอน

(ไพโรจน์ ทองคำสุก, 2547 : 28-29)

ปัจจุบันได้มีการปรับเปลี่ยนหลักสูตรการรำลงสรงโทนจากเดิมเป็นหลักสูตรระดับนาฏศิลป์ชั้นสูงของวิทยาลัยนาฏศิลป มาอยู่ในหลักสูตรระดับปริญญาตรีของสถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ ทั้งคณะศิลปศึกษาและคณะศิลปนาฏดุริยางค์ มีทั้งการรำลงสรงของตัวโขนพระ โขนยักษ์ โขนลิง ละครพระ และละครนาง ดังนี้

ตารางที่ 1 หลักสูตรการรำลงสรงของคณะศิลปศึกษาและคณะศิลปนาฏดุริยางค์ สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์

คณะ	วิชาเอก	รายวิชา	ชุดการแสดง	ระดับชั้น
ศิลปศึกษา	โขนพระ	การฝึกประสบการณ์การแสดง 1	ลงสรงโทน (อิเหนา)	ปริญญาตรีปีที่ 3
	โขนยักษ์	การฝึกประสบการณ์การแสดง 1	ลงสรงเพลงชมตลาด (ทศกัณฐ์)	ปริญญาตรีปีที่ 3
	โขนลิง	ทักษะนาฏศิลป์ 3	ลงสรงเพลงชมตลาด (หนุมานทรงเครื่อง)	ปริญญาตรีปีที่ 2
		การฝึกประสบการณ์การแสดง 1	ลงสรงโทน (หนุมานทรงเครื่อง)	ปริญญาตรีปีที่ 3
	ละครพระ-ละครนาง	ทักษะนาฏศิลป์ 1	วันทองแต่ตัวออกฉุยฉาย	ปริญญาตรีปีที่ 1
		ทักษะนาฏศิลป์ 3	ดรสาทรงเครื่อง	ปริญญาตรีปีที่ 2 (ภาคการศึกษาที่1)
		ทักษะนาฏศิลป์ 4	วิยะดาทรงเครื่อง	ปริญญาตรีปีที่ 2 (ภาคการศึกษาที่2)
		การฝึกประสบการณ์การแสดง 1	ลงสรงโทน (อิเหนา)	ปริญญาตรีปีที่ 3

ตารางที่ 1 หลักสูตรการรำลงสรงของคณะศิลปศึกษาและคณะศิลปนาฏดุริยางค์ สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ (ต่อ)

คณะ	วิชาเอก	รายวิชา	ชุดการแสดง	ระดับชั้น
ศิลปนาฏดุริยางค์	โขนพระ	ทักษะนาฏศิลป์ 5	ลงสรงโทน (อิเหนา)	ปริญญาตรีปีที่ 3
		ทักษะนาฏศิลป์ 7	ลงสรงมอญ	ปริญญาตรีปีที่ 4
	โขนยักษ์	ทักษะนาฏศิลป์ 6	ทศกัณฐ์ทรงเครื่อง (เพลงชมตลาด)	ปริญญาตรีปีที่ 3
		ทักษะนาฏศิลป์ 7	ทศกัณฐ์ทรงเครื่อง (เพลงลงสรงโทน)	ปริญญาตรีปีที่ 4
	โขนลิง	ทักษะนาฏศิลป์ 3	เพลงชมตลาด (หนุมานทรงเครื่อง)	ปริญญาตรีปีที่ 2
		ทักษะนาฏศิลป์ 3	เพลงลงสรงโทน (หนุมานทรงเครื่อง)	ปริญญาตรีปีที่ 3
	ละครพระ-ละครนาง	ทักษะนาฏศิลป์ 1	วันทองแต่งตัวออกฉุยฉาย	ปริญญาตรีปีที่ 1
		ทักษะนาฏศิลป์ 3	ดรสาทรงเครื่อง	ปริญญาตรีปีที่ 2 (ภาคการศึกษาที่1)
		ทักษะนาฏศิลป์ 4	วิยะดาทรงเครื่อง	ปริญญาตรีปีที่ 2 (ภาคการศึกษาที่2)
		ทักษะนาฏศิลป์ 5	ลงสรงโทน (อิเหนา)	ปริญญาตรีปีที่ 3 (ภาคการศึกษาที่1)
		ทักษะนาฏศิลป์ 6	ลำหับแต่งตัว	ปริญญาตรีปีที่ 3 (ภาคการศึกษาที่2)

ที่มา : ข้อมูลผู้วิจัย

จากตารางดังกล่าวจะเห็นว่า กระบวนการรำลงสรง จะถูกบรรจุไว้ในระดับปริญญาตรี เนื่องจากกระบวนท่ารำลงสรงนั้น เป็นการรำอวดฝีมือ ต้องใช้ทักษะการรำขั้นสูงจึงจะสามารถรำได้อย่างงดงาม ดังนั้นผู้ที่เหมาะสมที่จะได้รับการถ่ายทอดกระบวนท่ารำลงสรงนั้น จะต้องเป็นผู้ที่ผ่านการเรียนนาฏยศิลป์มาเป็นเวลานาน มีฝีมือการรำในระดับสูง จึงจะสามารถร่ายรำได้อย่างสวยงาม

สมัยรัชกาลที่ 9 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช หลังจากที่มีการจัดตั้งโรงเรียนนาฏดุริยางคศิลป์ซึ่งต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นวิทยาลัยนาฏศิลป ในปัจจุบันมีอยู่ 12 แห่ง กระจายอยู่ทั่วทุกภูมิภาคของประเทศไทย มีหน้าที่เกี่ยวกับการเรียนการสอนด้านนาฏยศิลป์ดนตรี และมีสำนักการสังคีต กรมศิลปากร มีหน้าที่อนุรักษ์ สืบสาน และเผยแพร่ทางด้านนาฏยศิลป์ดนตรี อีกทั้งสถาบันระดับอุดมศึกษาต่าง ๆ ที่มีคณะที่เปิดสอนด้านนาฏยศิลป์และดนตรี ก็มีบทบาทในการสืบสานกระบวนท่ารำลงสรงอยู่บ่อยครั้ง ดังจะเห็นได้จากการที่นักศึกษาเลือกชุดการแสดงรำลงสรงของตัวละครต่าง ๆ เช่น พระรามลงสรง ทศกัณฐ์ลงสรง หนุมานลงสรง ลงสรงโทนอิเหนา ดรสาทรงเครื่อง วิยะดาทรงเครื่อง ฯลฯ มาเป็นชุดการแสดงนำเสนอการสอบผลสัมฤทธิ์ทางการศึกษา ซึ่งอาจมีชื่อเรียกการสอบแตกต่างกันออกไปตามหลักสูตรของสถานศึกษานั้น ๆ

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังทรงเห็นความสำคัญของวรรณศิลป์ไทย โดยพระองค์ทรงพระราชนิพนธ์บทวรรณกรรมเรื่องพระมหาชนกขึ้นในปี พ.ศ. 2536 โดยมีวัตถุประสงค์แฝงไว้ปริศนาธรรมไว้เพื่อใช้สอนประชาชนของพระองค์ ซึ่งในบทพระราชนิพนธ์นั้นปรากฏบทที่กล่าวถึงการอาบน้ำของตัวละครแทรกอยู่หลายช่วง ตัวอย่างเช่น *"แม่จงลงมาจากเกวียนนี้ อาบน้ำในแม่น้ำ จงนุ่งห่มผ้าคู่หนึ่งที่วางอยู่เหนือศีรษะนั้น จงหยิบของกินที่มีอยู่ภายในเกวียนนั้นมากินเถิด"* (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช, 2540 : 26อ้างถึงในวรรณพินี สุขสม, 2545 : 59)

จากการศึกษาประวัติความเป็นมาของการรำลงสรงทำให้เห็นว่า การรำลงสรงนั้นมีประวัติความเป็นมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจากหลักฐานที่พบจากบทละคร และได้รับการถ่ายทอดสืบต่อกันมาจากรุ่นสู่รุ่น ปัจจุบันนี้ก็ยังปรากฏการรำลงสรงอยู่ โดยนิยมแสดงเป็นชุดรำเดี่ยวอวดฝีมือ การรำลงสรงใน การแสดงเป็นเรื่องราวมีปรากฏน้อยครั้งมาก เนื่องจากปัจจุบันการแสดงถูกข้อจำกัดในเรื่องของเวลาที่ต้องกระชับ รวดเร็ว มุ่งเน้นการดำเนินเนื้อเรื่องเป็นหลัก

กระบวนการรำลงสรงที่มีเวลานานจึงถูกตัดทอนลงไป เหลือแต่เพียงบทบรรยายถึงตัวละครได้ทำการลงสรงแล้วเพียงเท่านั้น

จากการสืบค้นประวัติการรำลงสรงเท่าที่มีหลักฐาน พบว่าเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเจ้าของคณะละครผู้ชายเป็นผู้คิดประดิษฐ์ท่ารำร่วมกับครูทองอยู่ (ตัวพระ) และครูรุ่ง (ตัวนาง) ตัวละครของเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ต่อมาได้เป็นครูละครในในสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 ในการประดิษฐ์ท่ารำมีเจ้าจอมมารดาแย้มเป็นผู้รำ และต่อมาได้ถ่ายทอดให้กับเจ้าจอมมารดาวาดและหม่อมแย้ม จนมาถึงครูลมุล ยมะคุปต์และท่านผู้หญิงแผ้ว สนิทวงศ์เสนี ซึ่งต่อมาท่านทั้งสองได้เข้ามารับราชการในกรมศิลปากร จึงได้ถ่ายทอดกระบวนท่ารำลงสรงให้กับศิลปินของ กรมศิลปากร และอาจารย์ในวิทยาลัยนาฏศิลป สืบทอดกระบวนท่ารำสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน

แผนภูมิที่ 1 แสดงลำดับการถ่ายทอดกระบวนท่ารำลงสรงของเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี

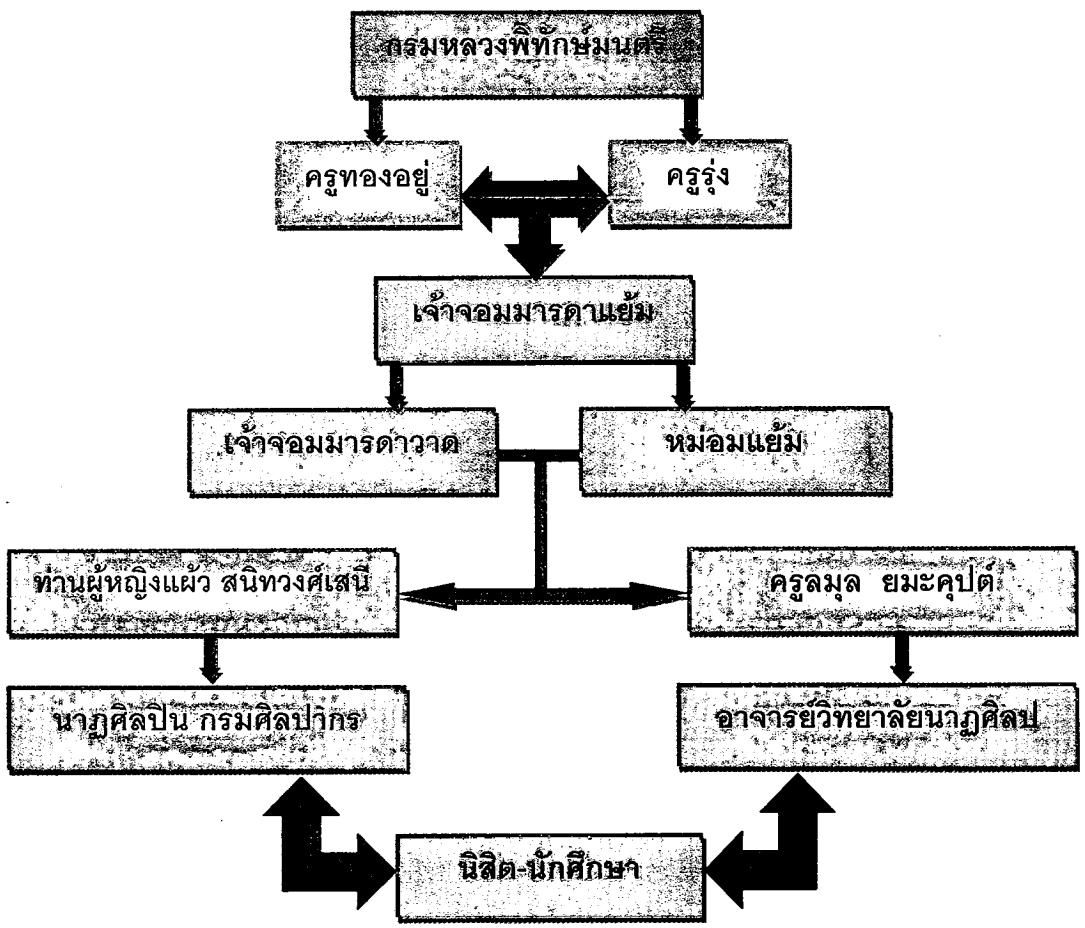

ที่มา : ข้อมูลผู้วิจัย

การรำลงสรง เป็นกระบวนการรำที่สื่อให้เห็นถึงภูมิปัญญา ความรู้ความสามารถของบรมครูทางด้านนาฏยศิลป์ไทยในการนำเสนอวัฒนธรรมการอาบน้ำของไทยผ่านกระบวนท่ารำที่รังสรรค์ขึ้นด้วยความประณีตงดงาม โดยมีองค์ประกอบต่าง ๆ เช่น เครื่องแต่งกาย เพลงร้องและทำนองดนตรี รวมถึงผู้แสดงที่ต้องใช้ฝีมือในการร่ายรำ เพื่อถ่ายทอดสุนทรียะสู่สายตาผู้ชม

จากการศึกษาพบว่าการรำลงสรงที่ปรากฏในการแสดง มีอยู่ทั้งหมด 7 ประเภทด้วยกัน ได้แก่ ลงสรงปี่พาทย์ ลงสรงสุหร่าย ลงสรงโทน ลงสรงมอญ ลงสรงลาว ลงสรงแขก และรำชมตลาด

1. ลงสรงปี่พาทย์ เป็นการรำแสดงท่าทางการอาบน้ำของตัวละคร ไม่มีบทร้อง มีแต่ทำนองดนตรี ใช้ในการแสดงโขนละคร เช่น การรำลงสรงปี่พาทย์ของพระรามในการแสดงโขนตอนสำมนักขาก่อศึก

ภาพที่ 35 การรำลงสรงปี่พาทย์ในการแสดงโขนเรื่องรามเกียรติ์ ตอนสำมนักขาก่อศึก
ที่มา : Chaiyapawan, สื่อวีดีทัศน์การแสดงโขนเรื่องรามเกียรติ์ ตอน "สำมนักขาก่อศึก", 2555 : Online

2. รำลงสรงสุหร่าย เป็นการรำที่แสดงท่าทางการอาบน้ำและการแต่งกายของตัวละคร ประกอบบทร้องที่มีการบรรยายลักษณะการอาบน้ำ การประพรมเครื่องหอม และเครื่องแต่งกายของตัวละคร ปรากฏในการแสดงละครใน และใช้กับตัวละครเอกของเรื่อง เช่น การรำลงสรงสุหร่ายของพระอุณรุท จากการแสดงละครในเรื่องอุณรุท

ภาพที่ 36 ลักษณะการแต่งกายพระอุณรุทลงสรง
ที่มา : ภาพถ่ายส่วนตัวนางสาวบวรนรรฏ เกตุสุวรรณ์

3. รำลงสรงโทน เป็นการรำที่แสดงท่าทางการอาบน้ำและการแต่งกายของตัวละคร ประกอบบทร้องที่มีการบรรยายลักษณะการอาบน้ำ การประพรมเครื่องหอม และเครื่องแต่งกายของตัวละคร ปรากฏในการแสดงโขนและละคร ใช้กับตัวละครเอกของเรื่อง เช่น การรำลงสรงโทนของอิเหนา จากการแสดงละครในเรื่องอิเหนา

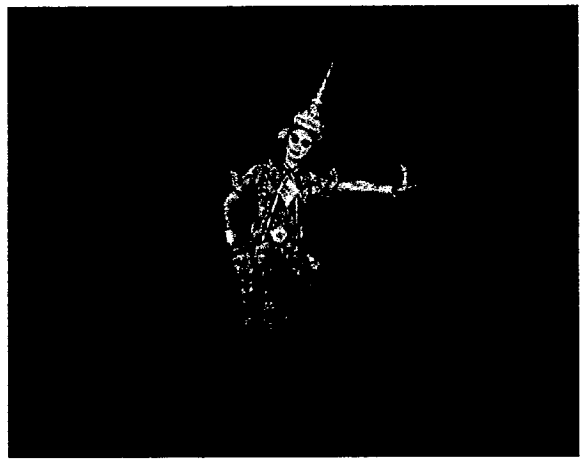

ภาพที่ 37 การแสดงชุดลงสรงโทน (อิเหนา)
ที่มา : Panghoom ngamprom, สื่อวีดีทัศน์การแสดงชุด "ลงสรงโทน (อิเหนา)", 2555 : Online

4. รำลงสรงมอญ เป็นการรำที่แสดงท่าทางการอาบน้ำและการแต่งกายของตัวละคร ประกอบบทร้องที่มีการบรรยายลักษณะการอาบน้ำ การประพรมเครื่องหอม และเครื่องแต่งกายของตัวละคร หรือบรรยายความงดงามของธรรมชาติรายรอบตัวละครขณะอาบน้ำ ใช้ได้ทั้งในการแสดงโขน ละครชาตรี ละครนอก ละครใน หรือละครพันทาง เช่น การรำลงสรงมอญของนางกินรีทั้งเจ็ดในการลงเล่นน้ำจากการแสดงละครชาตรีเรื่องมโนห์รา ซึ่งเป็นบทบรรยายถึงการอาบน้ำรวมกันของนางกินรี โดยมิได้กล่าวถึงการแต่งกายแต่อย่างใด และการรำลงสรงมอญของพระยาน้อยจากการแสดงละครพันทางเรื่องราชาธิราช ตอนพระยาน้อยชมตลาด

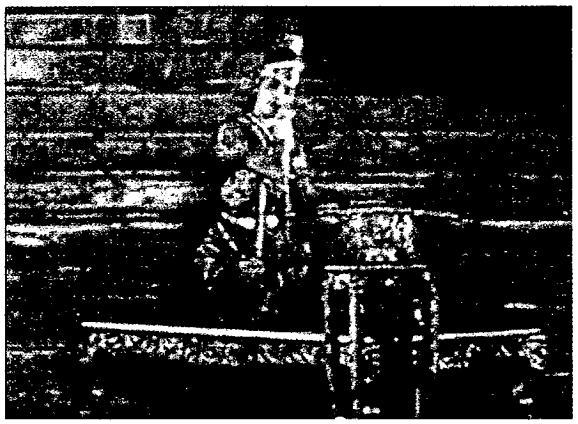

ภาพที่ 38 การแสดงชุดลงสรงมอญ (พระยาน้อย)

ที่มา : นาย ภ. ภู่ภมร, สื่อวีดีทัศน์การแสดง ชุด "ลงสรงมอญ (พระยาน้อย)", 2555 : Online

5. รำลงสรงลาว เป็นการรำที่แสดงท่าทางการอาบน้ำและการแต่งกายของตัวละคร ประกอบบทร้องที่มีการบรรยายลักษณะการอาบน้ำ การประพรมเครื่องหอม และเครื่องแต่งกายของตัวละคร ปรากฏในการแสดงละครพันทางหรือละครที่บ่งบอกเชื้อชาติของตัวละคร ใช้กับตัวละครเอกของเรื่องทั้งตัวพระและตัวนางที่มีเชื้อลาว เช่น รำพระลอลงสรงในละครพันทางเรื่องพระลอ และรำสาวเครือฟ้าแต่งตัวในละครร้องเรื่องสาวเครือฟ้า

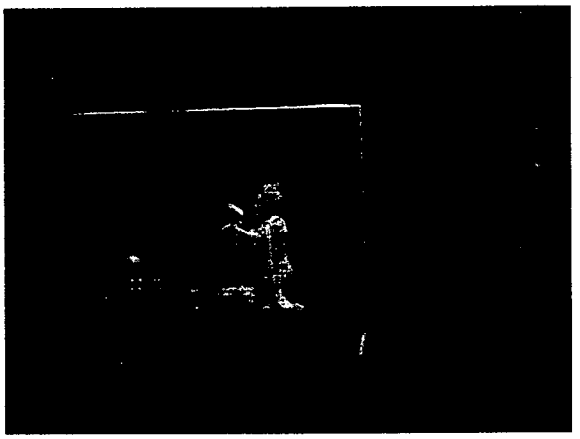

ภาพที่ 39 การแสดงชุดสาวเครือฟ้าแต่งตัว

ที่มา : ภาพถ่ายส่วนตัวนางสาวปทิตตา ตันติเวชกุล

6. รำลงสรงแขก เป็นการรำที่แสดงท่าทางการอาบน้ำและการแต่งกายของตัวละคร ประกอบบทร้องที่มีการบรรยายลักษณะการอาบน้ำ การประพรมเครื่องหอม และเครื่องแต่งกายของตัวละคร ปรากฏในการแสดงละครพันทางหรือละครที่บ่งบอกเชื้อชาติของตัวละคร ใช้กับตัวละครเอกของเรื่องทั้งตัวพระและตัวนางที่มีเชื้อแขก เช่น รำลงสรงแขกของพระยาแกรกในละครพันทางเรื่องพระยาแกรก และรำลงสรงแขกของอิเหนาในการแสดงละครเรื่องอิเหนา (แต่งกายแบบชวา)

ภาพที่ 40 การแสดงชุดลงสรงแขก

ที่มา : netnaiza, สื่อวีดีทัศน์การแสดงชุด “ลงสรงแขก”, 2555 : Online

7. ชมตลาด เป็นการรำที่แสดงท่าทางการอาบน้ำและการแต่งกายของตัวละครประกอบบทร้องที่มีการบรรยายลักษณะการอาบน้ำ การประพรมเครื่องหอม และเครื่องแต่งกายของตัวละคร ปรากฏในการแสดงทั้งโขนและละคร แต่นิยมใช้ในการอาบน้ำแต่ตัวของตัวนางเป็น

ส่วนใหญ่ และจะการแสดงการร่ายรำการอาบน้ำของตัวนางว่า "ทรงเครื่อง" หรือ "แต่งตัว" เช่น รำดรสาทรงเครื่องในละครในเรื่องอิเหนา และรำวันทองแต่งตัวในละครเรื่องขุนช้างขุนแผน

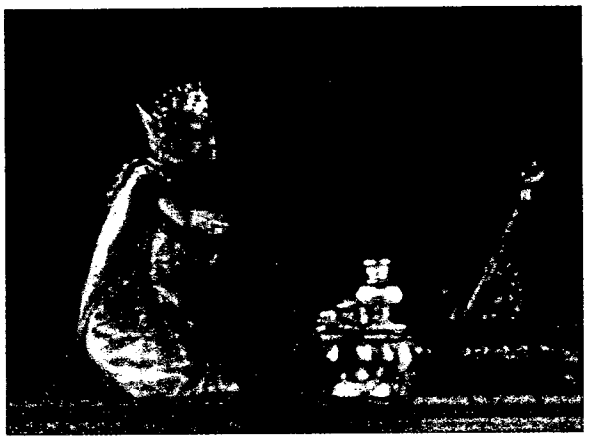

ภาพที่ 41 การแสดงชุดดรสาทรงเครื่อง

ที่มา : Jazzfda, สื่อวีดีทัศน์การแสดงชุด "ดรสาทรงเครื่อง", 2555 : Online

การรำลงสรงทั้งหมดที่กล่าวมาเป็นการรำที่เกี่ยวกับการแสดงท่าทางการอาบน้ำแต่งตัวทั้งสิ้น และมีการนำไปใช้ที่แตกต่างกันโดยคำนึงถึงความเหมาะสมในการแสดงโขน ละครแต่ละชนิด และได้รับความนิยมอย่างมาก แต่เดิมเป็นการรำอยู่ในการแสดงเป็นเรื่องราว แต่ปัจจุบันวิถีการแสดงเปลี่ยนแปลงไปเนื่องจากปัจจัยหลาย ๆ อย่าง ทำให้การแสดงจำเป็นต้องตัดทอนรายและเอียดบางอย่างในการแสดงออกไปเพื่อให้เหมาะสม และสามารถดึงดูดผู้ชมละครได้มากขึ้น ดังนั้นการรำลงสรงในการแสดงจึงปรากฏว่ามีน้อยลง แต่เปลี่ยนมาเป็นการแสดงรำเดี่ยวเพื่อใช้อวดฝีมือของผู้แสดงมากกว่า ส่วนบทที่ใช้นำมาประกอบการรำลงสรง ส่วนใหญ่เป็นบทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

> *"ด้วยเป็นที่ประจักษ์ว่า พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นบทกลอนที่ไพเราะสละสลวย เนื้อความของคำกลอนและลีลาของกลอน เหมาะแก่การที่จะใช้เป็นบทแสดงออกซึ่งศิลปทางนาฏกรรมได้เป็นอย่างดีเพราะเสริมส่งท่าทีทางนาฏศิลป์ให้งดงาม สามารถแสดงความหมายและส่งเสริมความรู้สึกออกมาให้เห็นเด่นชัด*
>
> (ธนิต อยู่โพธิ์, 2498 : คำนำ)

จากการศึกษาการรำลงสรงพบว่า ปรากฏการรำลงในการแสดงทั้งโขนและละครอยู่ 7 ประเภท ได้แก่

1. ลงสรงปี่พาทย์
2. ลงสรงโทน
3. ลงสรงสุหร่าย
4. ลงสรงมอญ
5. ลงสรงลาว
6. ลงสรงแขก
7. ลงสรงทรงเครื่อง (เพลงชมตลาด)

ผู้วิจัยจะขอนำเสนอประเภทของการรำลงสรงที่ใช้กับการแสดงโขนและละครดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 2 จำแนกประเภทการรำลงสรงที่ใช้ในการแสดงโขน ละคร

ลำดับที่	ประเภทของการรำลงสรง	ประเภทของการแสดง		หมายเหตุ
		โขน	ละคร	
1	ลงสรงปี่พาทย์	✓	✓	
2	ลงสรงโทน	✓	✓	
3	ลงสรงสุหร่าย	-	✓	
4	ลงสรงมอญ	✓	✓	
5	ลงสรงลาว	-	✓	
6	ลงสรงแขก	-	✓	
7	ลงสรงทรงเครื่อง (เพลงชมตลาด)	✓	✓	
รวมทั้งสิ้น		4	7	

ที่มา : ข้อมูลผู้วิจัย

จากตารางข้างต้น สามารถสรุปประเภทของการแสดงลงสรงทั้ง 7 ประเภทที่ใช้กับการแสดงคือ การแสดงโขนปรากฏการรำลงสรง 4 ประเภท และการแสดงละครปรากฏการรำลงสรง 7 ประเภท ดังนี้

1. ลงสรงปี่พาทย์	ใช้ได้กับการแสดงทั้งโขนและละคร
2. ลงสรงโทน	ใช้ได้กับการแสดงทั้งโขนและละคร
3. ลงสรงสุหร่าย	ใช้เฉพาะการแสดงละคร
4. ลงสรงมอญ	ใช้ได้กับการแสดงทั้งโขนและละคร
5. ลงสรงลาว	ใช้เฉพาะการแสดงละคร
6. ลงสรงแขก	ใช้เฉพาะการแสดงละคร
7. ลงสรงทรงเครื่อง (เพลงชมตลาด)	ใช้ได้กับการแสดงทั้งโขนและละคร

2.2.3 ความสำคัญและวัตถุประสงค์ของการรำลงสรง

การรำลงสรง นับว่าเป็นกระบวนการรำชั้นสูงในการแสดงโขนและละคร กระบวนท่ารำลงสรงถูกรังสรรค์ขึ้นจากภูมิปัญญา ความรู้ ทักษะ และประสบการณ์ในการแสดงของบรมครูทางด้านนาฏยศิลป์ ตกผลึกเป็นกระบวนท่ารำลงสรงที่งดงาม มีลีลาท่ารำที่สลับซับซ้อน กอปรกับบทที่ใช้ประกอบการแสดงมีความยาว ผู้แสดงจะต้องมีความจำที่ดีสามารถจำบทได้ครบถ้วนและถูกต้อง เพลงร้องมีทำนองที่ช้าและมีลูกเอื้อนอยู่มาก ทำนองเพลงดนตรีมีเฉพาะจังหวะหน้าทับ ดังนั้นผู้แสดงจะต้องสามารถร้องเพลงลงสรงให้ถูกต้องจึงจะสามารถร่ายรำได้ตรงตามคำร้อง ทำนอง และจังหวะหน้าทับ

ความงดงามของการแสดงรำลงสรงอยู่ที่ฝีมือของผู้แสดงที่ต้องใช้ทักษะความสามารถในการรำขั้นสูง กอปรกับเครื่องแต่งกายที่งดงามและการขับร้องเพลงลงสรงที่ไพเราะ จึงจะสามารถสร้างสุนทรียะในการแสดงได้ และสามารถดึงดูดผู้ชมให้อยู่ในภวังค์ความงาม สามารถติดตามชมการรำลงสรงได้ตั้งแต่ต้นจนจบและไม่เกิดความรู้สึกเบื่อหน่าย

วัตถุประสงค์ของการรำลงสรงในการแสดง เป็นการแสดงอาบน้ำแต่งกายตามปกติวิสัยของมนุษย์ประจำวันก่อนจะเดินทางไปทำธุระตามจุดมุ่งหมายของตน เช่น การอาบน้ำตามปกติในชีวิตประจำวัน(เช้าและเย็น) การอาบน้ำก่อนออกเดินทาง การอาบน้ำก่อนขึ้นเฝ้ากษัตริย์ การอาบน้ำเพื่อเข้าประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ การอาบน้ำก่อนเข้าหานางอันเป็นที่รัก และการอาบน้ำก่อนไปทำศึกสงคราม

ผู้วิจัยขอยกตัวอย่างบทละครที่กล่าวถึงการอาบน้ำแต่งกายของตัวละครดังต่อไปนี้

1. การอาบน้ำตามปกติในชีวิตประจำวัน (พระรามอาบน้ำยามเช้าออกพลับพลาว่าราชการ)

ร่าย⊙ *จึ่งชำระสระสรงทรงเครื่อง รุ่งเรืองจำรัสประภัสสร*
จับพระแสงพรหมาสตร์นาดกร บทจรออกหน้าพลับพลาชัย

ฯ ๒ คำ ฯ เสมอ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2498 : 1)

2. การอาบน้ำก่อนออกเดินทาง (มัยราพณ์อาบน้ำแต่งกายไปเที่ยวป่าพบมัจฉานุ)

โทน⊙ *สำอางค์ทรงเครื่องพระสุคนธ์ ปรุงปนอำพันกลั่นเกสร*
สอดใส่สนับเพลาเชิงงอน ภูษายกแย่งกินนรรำราย
ผ้าทิพย์ขลิบทองชายแครง เกราะเกร็ดเพชรแดงแสงฉาย
เกี้ยวกระหวัดรัดอกกระหนกราย เฟื่องห้อยสร้อยสายทับทรวง
ตาบทิศติดทับสังวาลวรรณ สอดสนับปั้นเหน่งแน่นหน่วง
ทองกรประดับทับทิมรวง ธรรมรงค์เรือนควงดวงมณี
ทรงมงกุฎเกร็ดเพชรรัตน์ กรรเจียกจรจำรัสรัศมี
ขัดคทาอาวุธอสุรี จรลีออกมาหน้าพระลาน

ฯ ๘ คำ ฯ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2498 : 120)

3. การอาบน้ำก่อนขึ้นเฝ้า (นางสุวรรณกันยุมาอาบน้ำแต่งกายเข้าเฝ้าหนุมาน)

ชมตลาด⊙ *ทรงสุคนธารใส่พานรอง ผัดหน้านวลละอองผ่องใส*
ภูษาแย่งยกกระหนกใน ห่มสไบริ้วทองรองซับ
สร้อยนวมสวมใส่สังวาลวรรณ ตาบกุดั่นดวงมณีสีสลับ
คาดเข็มขัดเพชรแพรวแวววับ ทองกรแก้วประดับระยับตา
ใส่รัดเกล้าสุวรรณพรรณราย ธำมรงค์เพชรพรายทั้งซ้ายขวา
ครั้นเสร็จยุรยาตรคลาดคลา ลีลามาเฝ้าหนุมาน

ฯ ๖ คำ ฯ เพลงช้า

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2, 2498 : 196)

4. การอาบน้ำเพื่อเข้าประกอบพิธีกรรม (นางมณโฑอาบน้ำแต่งกายเข้าประกอบพิธีหุงน้ำทิพย์)

ชมดลาด⊙ *นั่งเหนือเตียงสุวรรณขันผนอง* *อาบละอองสุหร่ายสายสินธุ์*
ชำระรดหมดหมองมลทิน *สุคนธารประทิ่นกลิ่นเกลา*
ทรงภูษาเนื้อดีสีเศวต *เขียนลายทองเทศฉลุเฉลา*
สไบหน้าเจียรบาดตาดเงินเงา *ผูกชฎาห่อเกล้าเมาฬี*
ห้อยห่วงกุณฑาลสังวาลถัก *จุณเจิมเฉลิมพักตร์ผ่องศรี*
ถือประคำสำรวมอินทรีย์ *ดังนางดาบสินีลีลา*

ฯ ๖ คำ ฯ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2, 2498 : 136)

5. การอาบน้ำก่อนเข้าหานางอันเป็นที่รัก (ทศกัณฐ์อาบน้ำแต่งกายไปหานางสีดาในสวนขวัญ)

ชมดลาด⊙ *สถิตแท่นแผ่นผาศิลาทอง* *อาบละอองสุหร่ายสายสินธุ์*
ขัดสีวารีรดหมดมลทิน *ทรงสุคนธารประทิ่นกลิ่นเกลา*
น้ำดอกไม้เทศทาอ่าองค์ *บรรจงทรงพระสางเศียรเกล้า*
พระฉายตั้งคันฉ่องส่องเงา *เวียนแต่เฝ้ากรีดพระหัตถ์ผัดพักตรา*
ทรงภูษาผ้าต้นพื้นตอง *เขียนทองเรืองอร่ามงามหนักหนา*
คาเข็มขัดรัดองค์อลงการ์ *ประดับพลอยถมยาราชาวดี*
คล้องพระศอสีดอกคำร่ำอบ *หอมตระหลบอบองค์ยักษี*
ใส่แหวนเพชรเม็ดแตงแต่งเต็มที่ *จะไปอวดมั่งมีนางสีดา*

ฯ ๘ คำ ฯ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2498 : 32)

6. การอาบน้ำก่อนไปทำสงคราม(พระรามพระลักษณ์อาบน้ำแต่งกายก่อนไปทำศึกกับแสงอาทิตย์)

โทน⊙ *ไขสุหร่ายวารินกลิ่นกุหลาบ* *กระเซ็นซาบอาบองค์เย็นใส*
พระสุคนธ์ปนปรุงทองอุไร *ต่างสอดใส่สนับเพลาพลาง*
ทรงภูษายกทองท้องแย่ง *ชายแครงเครือปักหักทองขวาง*
ห้อยหน้าผ้าตาดริ้วมะปราง *ฉลององค์งามละอย่างต่างพับ*
คาดปั้นเหน่งเบญจมาศแน่นหน่วง *ทับทรวงสังวาลสร้อยพลอยสลับ*

ทองกรเก็จเพชรฑูรย์หนุนซับ *ธำมรงค์ทรงสำหรับการณรงค์*
มงกุฎแก้วรจนาชฎาจร *จับพระขรรค์ศิลป์ศรสูงส่ง*
แล้วสั่งให้ไชยามโบกธง *ยกตรงไปสมรภูมิพลัน*

ฯ ๘ คำ ฯ กราวนอก

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2498 : 258)

2.2.4 องค์ประกอบและลำดับขั้นตอนที่สำคัญในการรำลงสรง

การแสดงรำลงสรงนั้น จะมีความสวยงามเพียงไรขึ้นอยู่กับองค์ประกอบโดยรวมของการแสดง ซึ่งประกอบไปด้วย

1. ผู้แสดง
2. เพลงร้องและทำนองดนตรี
3. เครื่องดนตรี
4. เครื่องแต่งกาย
5. อุปกรณ์การแสดง
6. ฉาก

1. ผู้แสดง

การคัดเลือกผู้แสดงในการรำลงสรงนั้น จะต้องคัดเลือกพิจารณาจากองค์ประกอบหลายอย่างร่วมกัน คือ

1.1 รูปร่างของผู้แสดง จะต้องพิจารณาจากบทลงสรงก่อนว่าเป็นการลงสรงของตัวละครใด และตัวละครนั้นมีบุคลิกและรูปร่างเป็นอย่างไร จึงจะสามารถคัดเลือกนักแสดงได้เหมาะสมกับบุคลิกลักษณะของตัวละคร โดยส่วนใหญ่แล้วการรำลงสรงจะเป็นการรำของตัวพระเอก หรือตัวละครเอกของเรื่อง ดังนั้นจึงควรคัดเลือกผู้แสดงที่มีรูปร่างสะโอดสะอง สวยงามสมสัดส่วน ความยาวของมือและเท้าสมส่วนกับช่วงตัว และมีบุคลิกที่แสดงออกถึงความกระฉับกระเฉง และความกระตือรือร้นในการแสดง

1.2 เป็นผู้ที่มีฝีมือในการรำ เนื่องจากเพลงลงสรงเป็นเพลงที่มีกระบวนท่ารำที่ค่อนข้างจะสลับซับซ้อน ผู้ที่จะรำจะต้องใช้ทักษะการรำขั้นสูง มีฝีมือในการรำที่งดงาม จึงจะสามารถถ่ายทอดความงดงามของกระบวนท่ารำลงสรงที่บรมครูได้ประดิษฐ์ขึ้นมาได้

1.3 ปฏิภาณไหวพริบของผู้แสดง ผู้แสดงจะต้องเป็นผู้ที่มีความฉลาดและความจำดี สามารถจำบทที่ใช้ในการแสดงลงสรงได้ อีกทั้งยังต้องมีความสามารถในการร้องเพลงและฟังหน้าทับจังหวะเพลงลงสรงได้อย่างถูกต้องอีกด้วย

1.4 เป็นผู้ที่มีความขยันและอดทน เพราะการที่จะรำลงสรงให้มีความงดงามได้นั้น ผู้ฝึกจะต้องมีความขยันหมั่นเพียรในการฝึกฝน ปฏิบัติซ้ำๆ รำหลายๆ รอบ เพื่อให้เกิดความชำนาญในการรำลงสรงได้อย่างถูกต้องทุกกระบวนท่า หลังจากนั้นครูจะเสริมเทคนิคลีลาในการแสดงที่เหมาะสมเฉพาะบุคคลในการที่จะรำให้งดงาม

2. เพลงร้องและทำนองดนตรี

สำหรับเพลงและดนตรีที่ใช้ประกอบการแสดงการรำลงสรงนั้น สามารถแบ่งได้เป็น 3 ลักษณะ คือ

1. เพลงลงสรงที่มีเฉพาะทางเครื่อง ไม่มีทางขับร้อง ได้แก่ ลงสรงโทน (ในเพลงเรื่องลงสรง) ลงสรงปี่พาทย์ ลงสรงนกกระจอก
2. เพลงลงสรงที่มีเฉพาะทางขับร้อง ไม่มีทางเครื่อง ได้แก่ ลงสรงโทน (ใช้ในโขน ละคร) ลงสรงแขก
3. เพลงลงสรงที่ทีทั้งทางขับร้อง และทางเครื่อง ได้แก่ ลงสรงสุหร่าย ลงสรงลาว ลงสรงมอญ

(ดุษฎี มีป้อม, **สัมภาษณ์**, 14 พฤศจิกายน 2555)

จากการสัมภาษณ์อาจารย์สหวัฒน์ ปลื้มปรีชา รองคณบดีคณะศิลปศึกษา สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ กระทรวงวัฒนธรรม กล่าวว่า

> *"แรกเริ่มเดิมทีนั้น เพลงลงสรงเป็นเพลง ๆ หนึ่งอยู่ในเพลงเรื่องลงสรง ซึ่งในเพลงเรื่องลงสรงนั้นมีอยู่ด้วยกันหลายเพลง ต่อมาได้หยิบเอาเฉพาะเพลงลงสรงมาประกอบพิธีที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เช่น การสรงน้ำพระ ต่อมาได้นำเพลงลงสรงมาใช้ประกอบในพิธีกรรมทั้งพิธีราษฎร์และพิธีหลวงที่เกี่ยวกับการอาบน้ำ เช่น พระราชพิธีลงสรงลงท่า พระราชพิธีโสกันต์ พระราชพิธีบรมราชภิเษก พิธีโกนจุก พิธีอาบน้ำนาค เป็นต้น ต่อมาการแสดงละครได้นำเพลงลงสรงมาใช้ในตอนที่ตัวละครอาบน้ำ*

ต่อมาการแสดงละครได้นำเพลงลงสรงมาใช้ในตอนที่ตัวละครอาบน้ำแต่งกาย แต่เดิมมีแค่ลงสรงโทน และสรงสรงสุหร่ายเท่านั้น ต่อมามีการแต่งเพิ่มเพื่อใช้กับการอาบน้ำของตัวละครที่มีเชื้อชาติต่าง ๆ เช่น มอญ ลาว แขก จึงเกิดมีเพลงลงสรงมอญ ลงสรงลาว และลงสรงแขกขึ้น

(สหวัฒน์ ปลื้มปรีชา. **สัมภาษณ์**, 28 มกราคม 2552)

จากการสัมภาษณ์อาจารย์บุญช่วย แสงอนันต์ ผู้เชี่ยวชาญด้านดุริยางค์ไทย สำนักการสังคีต กรมศิลปากร ท่านกล่าวว่า

"เพลงลงสรงเดิมเป็นเพลงที่ใช้ประกอบพิธี ใช้ตะโพนตีหน้าทับลงสรง แต่พอนำเพลงลงสรงมาใช้กับการแสดงจึงเปลี่ยนจากการใช้ตะโพนเป็นใช้กลองแขกตีหน้าทับลงสรงแทนตะโพน"

(บุญช่วย แสงอนุนต์. **สัมภาษณ์**, 22 กรกฎาคม 2555)

สอดคล้องกับคำให้สัมภาษณ์ของอาจารย์สหวัฒน์ ปลื้มปรีชาว่า

"เพลงลงสรงแต่เดิมใช้บรรเลงประกอบพิธีกรรม ใช้ตะโพนตีหน้าทับลงสรง แต่เพลงลงสรงได้นำมาใช้ในการแสดง มีการปรับเปลี่ยนวิธีการบรรเลง มีเพียงการขับร้องประกอบการตีหน้าทับเพลงลงสรงโดยใช้กลองแขกแทนตะโพน"

(สหวัฒน์ ปลื้มปรีชา. **สัมภาษณ์**, 28 มกราคม 2552)

สำหรับทางขับร้องนั้น จากการสัมภาษณ์อาจารย์ทัศนีย์ขุนทอง ผู้เชี่ยวชาญด้านคีตศิลป์ไทย สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ กระทรวงวัฒนธรรม กล่าวว่า

"เพลงลงสรงโทนและลงสรงสุหร่าย จะใช้กับการแสดงละครในส่วนเพลงลงสรงมอญ จะให้กับการแสดงทั่ว ๆ ไป เช่น ละครชาตรี ละครนอก ละครพันทาง" ส่วนเพลงลงสรงแขกใช้กับตัวละครที่มีเชื้อสาย และเพลงลงสรงลาวจะใช้เพลงลงสรงลาว ทำนองเพลงขับร้องจะเป็นอัตราจังหวะ 2 ชั้น *นอกจากนี้ ยังมีเพลงโทนรถและโทนม้าอีกด้วย"*

(ทัศนีย์ ขุนทอง, **สัมภาษณ์**, 20 กันยายน 2555)

เพลงลงสรงที่ใช้ประกอบการแสดงนั้น ส่วนใหญ่เป็นเพลงร้องที่มีลักษณะคำประพันธ์เป็นกลอนสุภาพ ซึ่งมีความไพเราะของบทกลอนทั้งสัมผัสในและสัมผัสนอก อาจารย์ธนิต อยู่โพธิ์ ได้อธิบายถึงการร้องประกอบการแสดงละครในไว้ว่า

> *"ในบทละครโบราณนั้น บางทีก็เขียนบอกชื่อเพลงไว้เพียงย่อ ๆ ซึ่งหมายความไปได้หลายอย่าง เช่น เขียนบอกไว้หน้าบทร้องเพียงว่า "โทน" เท่านั้น ผู้ร้องจะต้องดูใจความในบทร้องนั้นเอาเองว่าหมายถึงเพลงอะไร ถ้าเป็นบทลงสรงแต่งตัว เช่น "ต่างองค์ชำระสระสนาน สุคนธ์ธารปนทองผ่องใส" ก็ต้องร้องเพลง "ลงสรงโทน" ถ้าเป็นบทชมม้าและชมม้าพระที่นั่ง เช่น บทร้องขึ้นต้นว่า "ม้าเอยม้าต้น ผ่านดำขำขนสลับสี" ก็ต้องร้องเพลง "โทนม้า" เพลงโทนม้าหรือโทนรถนี้มีทำนองเหมือนกัน แล้วแต่บทชมรถหรือชมม้าก็เรียกชื่อตามพาหนะนั้น"*
>
> (ธนิต อยู่โพธิ์, 2531 : 311 อ้างถึงใน วรรณพินี สุขสม, 2545 : 115)

สรุปได้ว่า เพลงลงสรงเป็นเพลงที่มาจากเพลงเรื่องลงสรง แล้วได้นำเฉพาะเพลงลงสรงมาใช้บรรเลงประกอบพิธีกรรมที่เกี่ยวกับการสรงน้ำ หรือการอาบน้ำ ต่อมาได้ถูกนำมาใช้กับการแสดงโขน ละคร โดยมีการปรับเปลี่ยนวิธีการบรรเลงเพลงลงสรงไปจากเดิมเป็นเพลงบรรเลงอย่างเดียวก็ประดิษฐ์ทางร้องขึ้น จึงเกิดเพลงลงสรงที่ใช้ขับร้องประกอบการแสดงขึ้นมา มีทั้งเพลงลงสรงโทน ลงสรงสุหร่าย ลงสรงมอญ ลงสรงลาว และลงสรงแขก และมีการปรับเปลี่ยนจากการใช้ตะโพนเป็นกลองแขกตีประกอบการแสดงแทน เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ง่ายขึ้น ผู้วิจัยขอนำเสนอการจำแนกประเภทของเพลงลงสรงเป็นตารางดังนี้

ตารางที่ 3 จำแนกประเภทของเพลงลงสรง

ลำดับที่	ประเภทของเพลงลงสรง	มีเฉพาะทางเครื่อง	มีเฉพาะทางขับร้อง	มีทั้งทางขับร้องและทางเครื่อง	หน้าทับ
1	ลงสรงโทน (ในเพลงเรื่อง)	✓	-	-	ลงสรง
2	ลงสรงปี่พาทย์	✓	-	-	ลงสรง
3	ลงสรงนกกระจอก	✓	-	-	ลงสรง
4	ลงสรงโทน (ในละคร)	-	✓	-	ลงสรง

ตารางที่ 3 จำแนกประเภทของเพลงลงสรง (ต่อ)

ลำดับที่	ประเภทของเพลงลงสรง	มีเฉพาะทางเครื่อง	มีเฉพาะทางขับร้อง	มีทั้งทางขับร้องและทางเครื่อง	หน้าทับ
5	ลงสรงสุหร่าย	-	-	✓	ลงสรง
6	ลงสรงมอญ	-	-	✓	สมิงทอง
7	ลงสรงลาว	-	-	✓	ลาว
8	ลงสรงแขก	-	✓	-	แขกชั้นเดียว
รวม		3	2	3	

สรุปได้ว่า เพลงลงสรงมี 3 ประเภท คือ

1. ประเภทที่มีเฉพาะทางเครื่อง มี 3 เพลง
2. ประเภทที่มีเฉพาะทางขับร้อง มี 2 เพลง
3. ประเภทที่มีทั้งทางเครื่องและทางขับร้องมี 3 เพลง

3. เครื่องดนตรี

โดยปกติแล้วการแสดงโขน ละคร จะใช้วงปี่พาทย์เครื่องห้า เครื่องคู่ หรือเครื่องใหญ่ บรรเลงประกอบการแสดง ดังนั้นการรำลงสรงจึงใช้วงดนตรีเหล่านี้ประกอบการแสดงขึ้นอยู่กับโอกาสว่าจะใช้วงดนตรีประเภทใดประกอบการแสดง แต่อาจมีการเพิ่มเครื่องดนตรีบางชิ้น เข้าไปเพื่อให้ทำนองดนตรีเกิดสำเนียงตามเชื้อชาติของตัวละครในการแสดงลงสรงลาว ลงสรงมอญ เป็นต้น ยกเว้นการรำลงสรงโทน และลงสรงแขก จะเป็นการรำประกอบการขับร้องและจังหวะหน้าทับเท่านั้น ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวไว้ในหนังสือตำนานละครอิเหนาว่า *"แต่เดิมเป็นแต่การขับร้องเข้ากับปี่หรือเข้ากับโทนดังบอกไว้ข้างหน้าบท หาได้รับปี่พาทย์ทั้งวงไม่"* (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2508 : 46-47)

4. เครื่องแต่งกาย

การแต่งกายในการแสดงรำลงสรง จะมีลักษณะที่แตกต่างกันออกไปดังนี้

- รำลงสรงโทนและลงสรงสุหร่ายซึ่งเป็นการที่อยู่ในละครในจะแต่งกายยืนเครื่องอย่างกษัตริย์

- ลงสรงมอญจะมีการแต่งกายอยู่ 2 ลักษณะ คือ ลงสรงมอญในการแสดงละครนอก หรือละครชาตรี จะแต่งกายยืนเครื่องอย่างกษัตริย์ และลงสรงมอญในการแสดงละครพันทาง จะแต่งกายตามเชื้อชาติของตัวละคร

- ลงสรงลาวจะมีการแต่งกายอยู่ 2 ลักษณะเช่นกัน คือ ลงสรงลาวตอนพระลอลงสรงจะแต่งกายยืนเครื่องอย่างกษัตริย์ และลงสรงลาวในการแสดงสาวเครือฟ้าแต่งตัว จะแต่งกายตามลักษณะเชื้อชาติของตัวละคร

- ลงสรงแขกจะแต่งกายตามลักษณะเชื้อชาติของตัวละคร

5. อุปกรณ์ประกอบการแสดง

อุปกรณ์ประกอบการแสดง เป็นสิ่งจำเป็นอย่างหนึ่งที่จำทำให้การแสดงสวยงามและมีความสมจริงมากยิ่งขึ้น ซึ่งในการรำลงสรงอุปกรณ์ดังต่อไปนี้

1. เตียงใหญ่ ใช้สำหรับการแสดงในบทบาทในขั้นตอนการทรงสุคนธ์ โดยตัวละครจะนั่งทำบทบาทบนเตียงนี้

2. เตียงหรือตั่งเล็ก เป็นลักษณะตั่งเตี้ย ๆ สำหรับวางพานเครื่องพระสำอางบนเตียงใหญ่ จัดตั้งไว้ที่ริมเตียงด้านซ้ายมือ

3. โต๊ะวางคันฉ่อง เป็นโต๊ะทรงสูงสำหรับตั้งคันฉ่อง (กระจก) ตั้งชิดขอบเตียงด้านซ้ายมือ

4. พานเครื่องพระสำอาง คือ พานที่ใช้สำหรับใส่เครื่องพระสำอาง ในพานประกอบด้วยผอบใส่แป้งกระแจะจันทน์ ขวดน้ำอบน้ำปรุง อาจมีหวีหรือไม้กันไรพระเกศาในพานนั้นด้วย (สำหรับการรำทรงเครื่องของตัวนาง)

5. คันฉ่อง เป็นกระจกตั้งสำหรับใช้ส่องในการทำบททรงสุคนธ์ ตั้งอยู่บนโต๊ะวางคันฉ่องซึ่งตั้งอยู่ชิดขอบเตียงด้านซ้ายมือ

6. ฉาก

แต่เดิมการละครไทยไม่มีการเปลี่ยนฉากตามท้องเรื่อง จะใช้ผ้าม่านผืนเดียวกั้นเป็นฉากหลังตายตัว มีประตู 2 ข้าง ทางซ้ายและขวาของของเวทีสำหรับตัวละครเข้าออก มีเตียงตั้งอยู่ตรงกลางเวทีสำหรับให้ตัวละครนั่ง หรือทำบทตามท้องเรื่อง ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ได้เป็นผู้ริเริ่มการเปลี่ยนฉากตามท้องเรื่องประกอบการแสดงละครจนเป็นที่นิยมและนำไปใช้กับการแสดงละครประเภทอื่น ๆ ด้วย

ดังนั้น ในการแสดงรำลงสรงในปัจจุบัน จึงมีการจัดฉากประกอบการแสดงเพื่อให้เกิดความสวยงามและความสมจริงในการแสดง ส่วนฉากที่จัดนั้นจะจัดฉากตามท้องเรื่องที่กล่าวถึงในการแสดงละครตอนนั้น ๆ เช่น การรำลงสรงโทนของปันหยี สร้างเป็นฉากพลับพลาของปันหยี เป็นต้น

กระบวนการรำลงสรงนั้น มีรูปแบบการแสดงที่สามารถแบ่งแยกออกได้เป็น 3 ขั้นตอน ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 เป็นขั้นตอนของการลงสรง (อาบน้ำ)

ขั้นตอนที่ 2 เป็นขั้นตอนของการทรงสุคนธ์ (การประพรมด้วยเครื่องหอม)

ขั้นตอนที่ 3 เป็นขั้นตอนของการทรงเครื่อง (การแต่งกาย)

ขั้นตอนที่ 1 ขั้นตอนของการลงสรง (การอาบน้ำ)

การอาบน้ำของตัวละคร จะมีวิธีการอาบน้ำแบบต่าง ๆ ดังนี้

1. การอาบน้ำแบบสรงสนาน เป็นการอาบน้ำตามแหล่งน้ำตามธรรมชาติ เช่น แม่น้ำ ลำธาร มีลักษณะการอาบทั้งแบบนั่งรำ และยืนรำ

<u>ตัวอย่าง เช่น</u>

- ต่างผลัดผ้าภูษาชุบสรง เสด็จลงชำระสระสนาน
- จึ่งเด็จลีลาศยาตรา ไปสระสรงคงคาสาคร
- ครั้นแล้วโรงพิธีก็ปรีดา เสด็จมาโสรจสรงคงคาลัย

2. การอาบน้ำแบบตักอาบ เป็นการอาบน้ำบนพระแท่นที่สรง มีขันน้ำขนาดใหญ่สำหรับใส่น้ำไว้ใช้อาบ และจะมีขันเล็กอีกใบหนึ่งใช้สำหรับเป็นขันตักอาบ การอาบน้ำแบบนี้จะเป็นการอาบแบบนั่งรำ แสดงท่าทางการใช้ขันตักน้ำรดร่างกาย หรืออาจมีการขัดสีฉลีวรรณประกอบการอาบบ้างในบางบทที่กล่าวถึง

ตัวอย่าง เช่น

- ครั้นจัดทัพสรรพเสร็จเสด็จไป สรงน้ำในขันทองรองเรือง
- จึ่งชวนพระอนุชาคลาไคล เสด็จไปสรงชลบนเตียงทอง
- สององค์ขัดสีวารีรด น้ำดอกไม้ใสสดเกสร

3. การอาบน้ำแบบไขสุหร่าย เป็นการอาบน้ำจากท่อที่มีลักษณะเป็นฝักบัวไขให้น้ำออกมาตามช่องเป็นสายคล้ายฝน การอาบน้ำแบบนี้จะมีลักษณะการอาบแบบยืนรำ

ตัวอย่าง เช่น

- ไขสหัสธาราดังห่าฝน ซาบสกลกายายักษี
- ไขสุหร่ายซ่านเซ็นกระเด็นต้อง อาบละอองโปรยปรายดังสายฝน
- นางในไขสุหร่ายสายสินธุ์ วารินละอองอาบซาบซ่าน

วิธีการอาบน้ำแบบไขสุหร่ายนี้จะมีพนักงานทำหน้าที่ไขน้ำ (เปิดน้ำ) มีพนักงานเชิญพระภูษา (ผ้านุ่ง) ไว้สำหรับเปลี่ยนอาบน้ำ

ขั้นตอนที่ 2 ขั้นตอนของการทรงสุคนธ์ (การประพรมด้วยเครื่องหอม)

เป็นขั้นตอนหลังจากการอาบน้ำเสร็จแล้ว คือ ทรงสุคนธ์ (ทาแป้ง) และการประพรมน้ำหอม การรำทรงสุคนธ์นี้จะเป็นลักษณะการนั่งรำแสดงท่าทางการทาแป้ง และการประพรมน้ำหอมตามร่างกาย

ตัวอย่าง เช่น

- ทรงสุคนธ์ปนทองละลายทา พนักงานพานผ้าเคียงประคอง
- ทรงสุคนธ์ปนทองของพระอินทร์ หอมกลิ่นตระหลบอบองค์
- สำอางค์ทรงเครื่องพระสุคนธ์ ซาบสกนธ์กลิ่นฟุ้งจรุงใจ

ขั้นตอนที่ 3 ขั้นตอนของการทรงเครื่อง (การแต่งกาย)

เป็นขั้นตอนหลังจากการประพรมด้วยเครื่องหอมเสร็จแล้วจึงออกมาแต่งกาย การรำทรงเครื่องนี้จะเป็นลักษณะการยืนรำ แสดงท่าทางการสวมใส่เสื้อผ้าอาภรณ์และเครื่องประดับต่าง ๆ บางครั้งจะมีเจ้าพนักงานอยู่คอยถวายงานในการหยิบเครื่องแต่งกาย เครื่องประดับ และอาวุธถวาย

ตัวอย่าง เช่น

- โขมพัสตร์พื้นขาวยาวกว้าง พนักงานพานผ้าเคียงประคอง
- ทรงสุคนธ์ปนทองของพระอินทร์ หอมกลิ่นตระหลบอบองค์
- สำอางองค์ทรงเครื่องพระสุคนธ์ ซาบสกนธ์กลิ่นฟุ้งจรุงใจ

ในการแสดงรำลงสรงแต่ละครั้งอาจมีครบทั้ง 3 ขั้นตอน หรืออาจมีเฉพาะขั้นตอนทรงสุคนธ์และขั้นตอนทรงเครื่อง หรืออาจมีแต่เฉพาะขั้นตอนการทรงเครื่องเพียงขั้นตอนเดียวก็ได้ โดยปกติแล้วหากมีขั้นตอนที่หนึ่งก็จะมีครบทั้งสามขั้นตอน จะมีเพียงขั้นตอนที่หนึ่งเพียงขั้นตอนเดียว หรือมีขั้นตอนที่หนึ่งกับขั้นตอนที่สองโดยขาดขั้นตอนที่สามไม่ได้ เนื่องจากท้ายสุดของกระบวนการอาบน้ำโดยปกติแล้วจะต้องแต่งตัวจึงจะเสร็จสิ้นสมบูรณ์ของการอาบน้ำ ส่วนวิธีการรำจะเป็นไปตามรูปแบบของแต่ละขั้นตอน เป็นการรำทำบท ซึ่งขั้นตอนของการอาบน้ำจะรำได้ทั้งแบบนั่งรำและยืนรำ โดยคำนึงถึงบทที่ใช้แสดงว่าเป็นบทลักษณะไหน เช่น การอาบแบบตักอาบจะต้องนั่งรำ หรือถ้าเป็นการอาบด้วยวิธีไขสุหร่ายจะต้องยืนรำ ส่วนขั้นตอนของการทรงสุคนธ์จะต้องนั่งรำ และขั้นตอนของการทรงเครื่องจะต้องยืนรำเสมอ

หนังสือคุณานุสรณ์ครบรอบ 100 ปี ของคุณครูลมุล ยมคุปต์ ได้กล่าวถึงวิธีการรำลงสรงไว้ว่า

"การรำลงสรงมีอยู่ 2 วิธี คือ
การลงสรงแบบไขพระสุหร่าย
การลงสรงแบบทรงสุคนธ์
ลงสรงแบบไขพระสุหร่าย ผู้รำจะต้องยืนรำโดยรองน้ำจากพระสุหร่ายมาลูบหน้าลูบตัว แล้วจึงจะขึ้นเตียงไปทรงสุคนธ์

อีกแบบหนึ่งลงสรงแบบทรงสุคนธ์ ผู้รำจะต้องนั่งรำบนเตียง.....
ฉะนั้นผู้รำจะต้องรู้ว่าบทใดเป็นการลงสรงแบบไขสุหร่าย และบทใดเป็นลงสรงแบบทรงสุคนธ์ จะได้รำให้ถูกต้อง"

(อุดม อังศุธร, 2548 : 102)

ตัวอย่างบทลงสรงที่กล่าวถึงการอาบน้ำแต่งตัวที่มีขั้นตอนการลงสรง ขั้นตอนการทรงสุคนธ์ และขั้นตอนการทรงเครื่อง ครบทั้ง 3 ขั้นตอน

โทน ⊙ *ชำระสระสนานนที* *ยี่สิบหัตถ์ขัดสีมังสา*
ทรงสุคนธ์ปนทองละลายทา *พนักงานพานผ้าเคียงประคอง*
สวมสอดสนับเพลาเพรากระหนก *ภูษาแย่งยกครุฑผุดผ่อง*
ห้อยหน้าผ้าทิพย์ขลิบทอง *ใส่ฉลองพระองค์ทรงเกราะทับ*
ปั้นเหน่งเพชรพรรณรายสายกระสัน *สังวาลวรรณเฟื่องห้อยพลอยประดับ*
พาหุรัดทองกรช้อนชับ *ธำมรงค์เรืองระยับจับตา*
สิบเศียรสวมทรงมงกุฎ *ประดับบุษย์น้ำขาววาวเวหา*
ห้อยอุบะเพชรพวงดวงจินดา *จับศาสตราศรสิทธิ์ฤทธิไกร*

ฯ ๘ คำ ฯ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2, 2498 : 30-31)

ตัวอย่างบทลงสรงที่มีเฉพาะขั้นตอนการทรงสุคนธ์ และขั้นตอนการทรงเครื่อง เพียง 2 ขั้นตอน

โทน ⊙ *สำอางค์ทรงเครื่องพระสุคนธ์* *ปรุงปนอำพันกลั่นเกสร*
สอดใส่สนับเพลาเชิงงอน *ภูษายกแย่งกินนรรำ*
ผ้าทิพย์ขลิบทองชายแครง *เกราะเกร็ดเพชรแดงแสงฉาย*
เกี้ยวกระหวัดรัดอกกระหนกกราย *เฟื่องห้อยสร้อยสายทับทรวง*
ตาบทิศติดทับสังวาลวรรณ *สอดกระสันปั้นเหน่งแน่นหน่วง*

ทองกรประดับทับทิมรวง *ธำมรงค์เรือนควงดวงมณี*
ทรงมงกุฎเกล็ดเพชรรัตน์ *กรรเจียกจรจำรัสรัศมี*
ขัดคทาอาวุธอสุรี *จรลีออกมาหน้าพระลาน*

ฯ ๘ คำ ฯ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2498 : 120)

ตัวอย่างบทลงสรงที่มีเฉพาะขั้นตอนการทรงเครื่อง เพียงขั้นตอนเดียว

"อ่าองค์ทรงเครื่องพิชัยยุทธ์ *สนับเพลาเครือครุฑจำรัสศรี*
ภูษาพื้นดำเชิงนาคี *ผ้าทิพย์รูจีสังวาลวัลย์*
สร้อยสะอิ้งเนาวรัตน์รุ้งร่วง *ตาบทิศทับทรวงดวงกุดั่น*
พาหุรัดทองกรมังกรพัน *มงกุฎสุวรรณกรรเจียกจร*
ห้อยพวงมาลัยดอกไม้มาศ *องอาจดังพญาไกรสร*
จับพระขรรค์เพชรฤทธิรอน *ไปยังนิกรโยธา ฯ"*

ฯ ๖ คำ ฯ เสมอ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช , 2553 : 392)

กระบวนการรำลงสรงต่าง ๆ เท่าที่มีหลักฐานพบว่าได้รับการถ่ายทอดมาจากครูละครในที่มีชื่อเสียงในสมัยรัชกาลที่ 2 และได้รับการถ่ายทอดมาจนถึงปัจจุบัน (ดูแผนภูมิการถ่ายทอดกระบวนท่ารำลงสรงหน้า 105) ซึ่งกระบวนการรำลงสรงส่วนใหญ่ปรากฏอยู่ในการแสดงละครในซึ่งเป็นเครื่องราชูปโภคของพระมหากษัตริย์ ดังนั้นกระบวนท่ารำ เพลงขับร้อง และทำนองดนตรีจึงมีความประณีตและไพเราะ ต่อมาการแสดงละครได้เผยแพร่ออกมาสู่นอกเขตพระราชฐานและมามีอิทธิพลต่อรูปแบบการแสดงโขน จนเกิดเป็นโขนโรงในขึ้น ซึ่งเป็นการผสมผสานรูปแบบการแสดงโขนและละครในเข้าด้วยกัน ดังนั้นจารีตการรำลงสรงจึงได้เข้ามาสู่การแสดงโขนด้วยเช่นกัน

2.3 การรำลงสรงในการแสดงโขน

การรำลงสรงที่ปรากฏในการแสดงโขน เป็นการแสดงที่รับเอารูปแบบการรำลงสรงอย่างละครในเข้ามาปรับใช้ในการแสดง เพื่อให้เกิดความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นมาของการรำลงสรงในนาฏยศิลป์โขน ผู้วิจัยใคร่ขอกล่าวถึงประวัติความเป็นมาของโขนโดยสังเขปดังนี้

โขน เป็นนาฏยศิลป์ชั้นสูงของไทย มีความสง่างาม อ่อนช้อยสวยงาม ประกอบด้วยความงดงามของศิลปะหลายแขนง เช่น วรรณกรรม นาฏยศิลป์ คีตศิลป์ และหัตถศิลป์ มีประวัติความเป็นมาจากการละเล่น 3 ประเภทด้วยกันคือ

1. นำเอาวิธีการแสดงและการแต่งกายมาจากการเล่นชักนาคดึกดำบรรพ์
2. นำเอาท่าทางการต่อสู้มาจากการเล่นกระบี่กระบอง
3. นำเอาวิธีการพากย์ การเจรจา เพลงหน้าพาทย์ และเพลงดนตรี มาจากการแสดงหนังใหญ่

ส่วนเรื่องที่ใช้การแสดงโขน คือ เรื่องรามเกียรติ์ ซึ่งมีเค้าโครงเรื่องมาจากรามายณะของอินเดีย สันนิษฐานว่าวรรณกรรมเรื่องรามายณะของอินเดีย น่าจะเข้ามาสู่ดินแดนสุวรรณภูมิในสมัยที่ยังปกครองเป็นอาณาจักรในยุคที่ขอมเรืองอำนาจ ราวพุทธศตวรรษ 12-18 เนื่องจากขอมจะนับถือศาสนาฮินดูซึ่งนับถือเทพเจ้า โดยหลักฐานการเข้ามาของวรรณกรรมเรื่องรามายณะในยุคนี้ คือ ภาพจำหลักเรื่องรามยณะจากปราสาทหินต่าง ๆ ในประเทศไทย เช่น

<u>ปราสาทเขาพระวิหาร</u> ตั้งอยู่บนเทือกเขาพนมดงรัก ตำบลเสาธงชัย อำเภอกันทรลักษ์ จังหวัดศรีสะเกษ สันนิษฐานว่าสร้างราวพุทธศตวรรษที่ 15 พบหลักฐานปรากฏเป็นภาพสลักในเรื่องรามายณะ เป็นรูปพระราม พระลักษณ์ และนางสีดา ประทับบนบุษบกวิมาน สันนิษฐานว่าเป็นตอนพระรามเสด็จกลับกรุงอโยธยา

ภาพที่ 42 ภาพสลักในเรื่องรามายณะ ตอนพระรามเสด็จกลับกรุงอโยธยา
ที่ปราสาทเขาพระวิหาร
ที่มา : naitredtrei, ม.ป.ท. : Online

ปราสาทหินพิมาย ตั้งอยู่ที่อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา เป็นปราสาทหินตามแบบเขมรที่ใหญ่ที่สุดในประเทศไทย "พิมาย" เป็นชื่อเมืองโบราณที่ปรากฏในหลักศิลาจารึกตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 พบหลักฐานปรากฏเป็นภาพในเรื่องรามายณะบนหน้าบันและทับหลังต่าง ๆ เช่น หน้าบันทิศตะวันตกสลักเป็นภาพพระยาครุฑกำลังเหาะลงมาช่วยพระลักษณ์ซึ่งกำลังถูกศรนาคบาศรัดอยู่ มุขทิศเหนือเป็นภาพการรบระหว่างยักษ์และลิง มุขทิศตะวันออก เป็นภาพท้าวมาลีวราชกำลังว่าความระหว่างพระรามกับทศกัณฐ์ ทับหลังเป็นภาพตอนพระลักษณ์กำลังตัดหูนางสำมนักขา

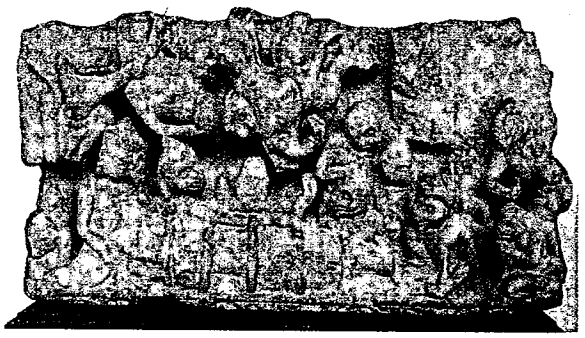

ภาพที่ 43 ภาพสลักในเรื่องรามายณะ ตอนพระลักษณ์ต้องศรนาคบาศ ชิ้นส่วนจากปราสาทหินพิมายเก็บรักษาไว้ ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร กรุงเทพฯ
ที่มา : ภาพถ่ายส่วนตัวผู้วิจัย

ปราสาทสระกำแพงใหญ่ ตั้งอยู่ที่อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ เป็นปราสาทหินขนาดใหญ่ที่สุดในจังหวัด มีลักษณะเป็นปราสาทสามหลังอยู่บนฐานเดียวกัน มีอายุในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ลวดลายหน้าบันและทับหลังเป็นศิลปะขอมแบบคลัง-บาปวน พบหลักฐานเป็นทับหลังเหนือประตูหลอกทิศตะวันตก สลักภาพในเรื่องรามายณะ ตอนหนุมานถวายแหวนและทับหลังเหนือประตูหลอกทางด้านทิศเหนือ สลักภาพพาลีรบสุครีพ

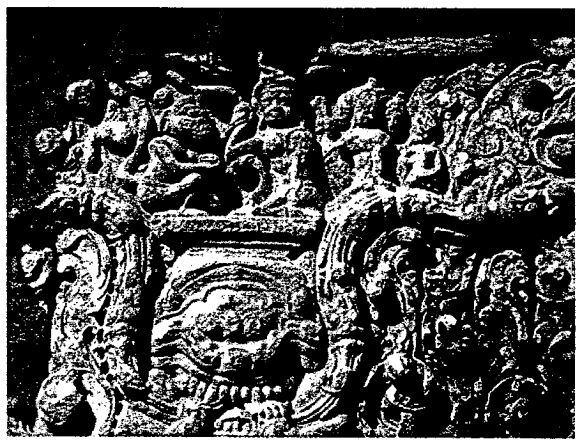

ภาพที่ 44 ภาพสลักในเรื่องรามายณะ ตอนหนุมานถวายแหวน
จากปราสาทสระกำแพงใหญ่
ที่มา : บ่าวเมืองดอกลำดวน, 2553 : Online

กู่กระโดน เป็นโบราณสถานที่สร้างด้วยศิลาแลง ตั้งอยู่ที่วัดมหาธาตุ ตำบลเกษตรวิสัย อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด สันนิษฐานว่าสร้างราวพุทธศตวรรษที่ 17 เป็นลักษณะธรรมศาลา พบหลักฐานเป็นทับหลังสลักเป็นภาพในเรื่องรามายณะ ตอนหนุมานถวายแหวน พบว่ามีความชำรุด วางอยู่บนพื้น

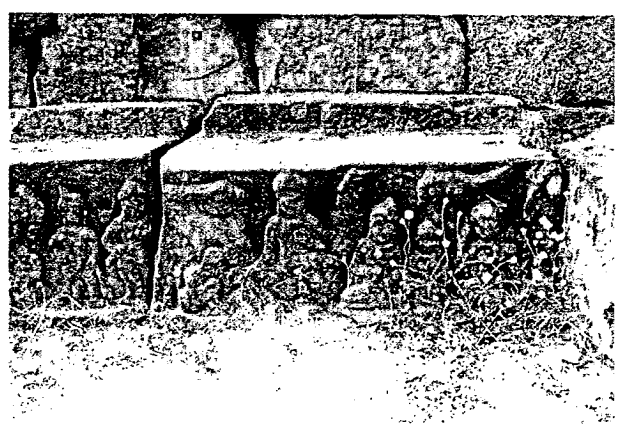

ภาพที่ 45 ทับหลังสลักภาพในเรื่องรามายณะ ตอนหนุมานถวายแหวน พบที่ปรางค์กู่กระโดน
ที่มา : มะอึก, 2555 : Online

ปราสาทพนมรุ้ง ตั้งอยู่ที่ตำบลตาเป็ก อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดบุรีรัมย์ สร้างขึ้นจากหินทรายสีชมพู ตัวปราสาทตั้งอยู่บนภูเขาไฟที่ดับสนิทแล้ว สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นโดยนเรนทราทิตย์ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 พบหลักฐานปรากฏเป็นภาพในเรื่องรามายณะ ตอนพระรามเดินดง วิราธลักนางสีดา ศึกนาคบาศ ท้าวมาลีวราชว่าความ และพระรามเสด็จกลับกรุงอโยธยา เป็นต้น

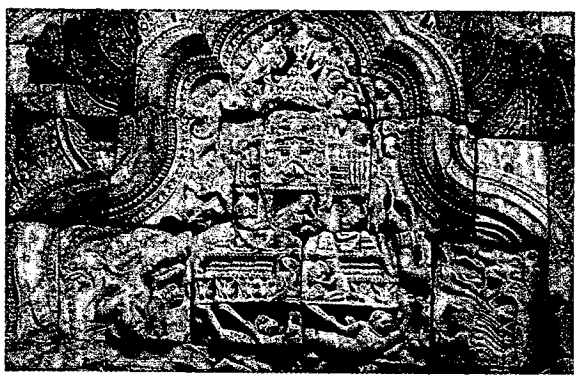

ภาพที่ 46 ภาพสลักในเรื่องรามายณะ แสดงการต่อสู้ระหว่างกองทัพพระรามและกองทัพทศกัณฐ์ จากปราสาทพนมรุ้ง

ที่มา : หนังสือ "ปราสาทพนมรุ้ง" หน้า 52

ปราสาทศีขรภูมิ ตั้งอยู่ที่บ้านปราสาท ตำบลระแงง อำเภอศีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์ สันนิษฐานว่าสร้างราวพุทธศตวรรษที่ 17 มีลักษณะเป็นปรางค์ 5 องค์ เป็นลักษณะก่ออิฐไม่สอปูน ตั้งอยู่บนฐานศิลาแรงเดียวกัน มีคูน้ำล้อมรอบ 3 ด้าน พบหลักฐานปรากฏภาพในเรื่องรามายณะแสดงการต่อสู้ระหว่างกองทัพยักษ์และกองทัพลิง

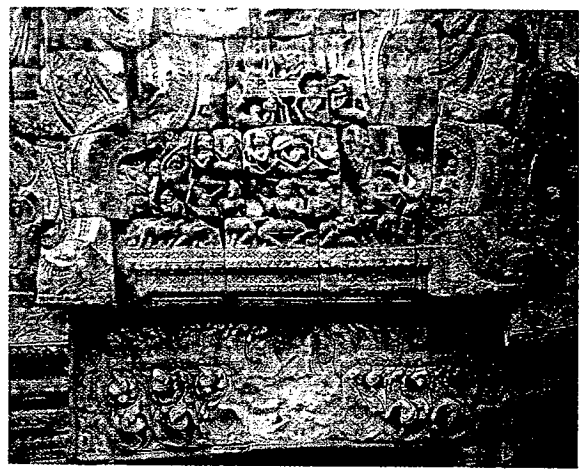

ภาพที่ 47 ภาพสลักในเรื่องรามายณะ แสดงการต่อสู้ระหว่างกองทัพยักษ์และกองทัพลิง
จากปราสาทศีขรภูมิ
ที่มา : หนังสือ "ปราสาทหินและทับหลัง" หน้า 310

ปราสาทปรางค์กู่ ตั้งอยู่ที่บ้านกู่ ตำบลกู่ อำเภอปรางค์กู่ จังหวัดศรีสะเกษ สันนิษฐานว่าสร้างราวพุทธศตวรรษที่ 18 มีลักษณะเป็นปราสาทสามองค์ ก่อด้วยอิฐขัดเรียบ และศิลาแลง พบหลักฐานปรากฏเป็นภาพในเรื่องรามายณะที่ปราสาทหลังที่สาม บนทับหลังเหนือกรอบแผ่นปรางค์ทางประตูทิศเหนือสลักเป็นรูปพระลักษณ์ถูกศรนาคบาศ

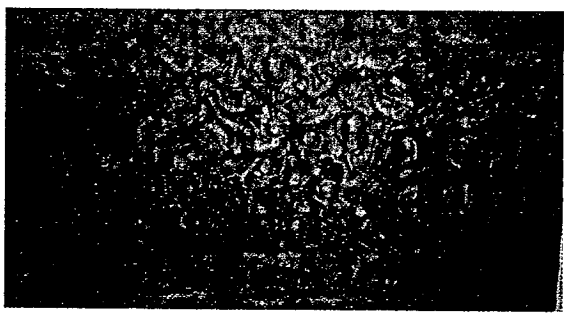

ภาพที่ 48 ภาพสลักเรื่องรามายณะ ตอนพระลักษณ์ต้องศรนาคบาศ
จากทับหลังปราสาทปรางค์กู่
ที่มา : หนังสือ "ปราสาทหินและทับหลัง" หน้า 377

จากหลักฐานการสลักภาพจำหลักที่หน้าบัน และทับหลังตามปราสาทหินต่าง ๆ จึงกล่าวได้ว่า มหากาพย์เรื่องรามายณะซึ่งเป็นต้นเค้าของวรรณกรรมเรื่องรามเกียรติ์ ได้เผยแพร่และมีอิทธิพลในยุคที่ขอมเรืองอำนาจ และคงจะมีความสำคัญมากจนนำมาสลักไว้ตามปราสาทหินต่าง ๆ ตามที่ปรากฏให้เห็นอยู่ทุกวันนี้

เมื่อคนไทยสามารถยึดดินแดนจากขอม และกลุ่มชนต่าง ๆ ที่เคยปกครองดินแดนแห่งนี้ได้ จึงก่อตั้งเป็นอาณาจักรของตนเอง เรียกว่า "สยามประเทศ" โดยเริ่มต้นยุคแรก คือ สมัยกรุงสุโขทัยและสืบต่อการปกครองดินแดนแห่งนี้จนมาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในปัจจุบัน

วรรณกรรมเรื่องรามเกียรติ์ที่มีหลักฐานปรากฏมีด้วยกันหลายสำนวน ได้แก่

1. สมัยกรุงศรีอยุธยา

1.1 รามเกียรติ์คำพากย์

รามเกียรติ์คำพากย์นี้ ปรากฏว่าหอสมุดแห่งชาติได้เคยพิมพ์ลงในหนังสือวชิรญาณและแบ่งพิมพ์เป็นภาค ๆ ตั้งแต่ภาค 2 ถึง ภาค 9 ได้แก่

ภาค 2	ตอนสีดาหาย
ภาค 3	ตอนพระรามได้ขีดขิน
ภาค 4	ตอนหนุมานถวายแหวน
ภาค 5	ตอนหนุมานเผาลงกา
ภาค 6	ตอนพระรามประชุมพล
ภาค 7	ตอนพระรามประชิดลงกา
ภาค 8	ตอนศึกไมยราพณ์
ภาค 9	ตอนกุมภกรรณล้ม

(กรมศิลปากร, 2546)

ลักษณะคำประพันธ์มีโครงสร้างตามฉันทลักษณ์คล้ายกับคำประพันธ์ประเภท "กาพย์" มีลักษณะเหมือนกาพย์อยู่ 3 ชนิด คือ กาพย์ฉบัง กาพย์ยานี และกาพย์สุรางคนางค์

1.2 รามเกียรติ์คำฉันท์

รามเกียรติ์คำฉันท์ เป็นสำนวนที่ปรากฏในหนังสือจินดามณีของพระโหราธิบดี ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เข้าใจว่าพระโหราธิบดีนำสำนวนคำพากย์มามาแต่งเป็นคำ

ฉันท์ไว้สำหรับเล่นหนังเป็นเรื่อง ต้นฉบับได้สูญหายไปแล้ว คงเหลืออยู่ในหนังสือจินดามณีเพียง 4 ตอน เท่านั้น คือ

1. *ตอนพระอินทร์ใช้ให้พระมาตุลีนำรถมาถวายพระรามในสนามรบ*
2. *ตอนพระรามกับพระลักษณ์คร่ำครวญติดตามหานางสีดาเมื่อแรกหาย*
3. *ตอนพรรณนาถึงมหาบาศ ลูกทศกัณฐ์*
4. *ตอนพิเภกครวญถึงทศกัณฐ์ เมื่อทศกัณฐ์ล้ม*

(กรมศิลปากร, 2485 : 57-61 อ้างถึงใน วิโรจน์ อยู่สวัสดิ์, 2554 : 55)

นอกจากนี้ยังมีวรรณกรรมอื่นที่เป็นต้นแบบในการแต่งคำฉันท์ เช่น นิราศสีดา และราชาภิลาป

1.3 รามเกียรติ์บทละครครั้งกรุงเก่า

รามเกียรติ์บทละครครั้งกรุงเก่า กล่าวถึงตอน "พระรามประชุมพล" จนถึง "องคตสื่อสาร"

2. สมัยกรุงธนบุรี

2.1 รามเกียรติ์บทละคร พระราชนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

พระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ปรากฏว่ามี 4 ตอน คือ

1. *ตอนพระมงกุฎประลองศร*
2. *ตอนหนุมานเกี้ยวนางวานริน*
3. *ตอนท้าวมาลีวราชว่าความ*
4. *ตอนทศกัณฐ์ตั้งพิธีทรายกลด*

(เอกรัตน์ อุดมพร, 2544 : 9)

3. สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

3.1 รามเกียรติ์บทละคร พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1

พระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เป็นฉบับที่มีเนื้อเรื่องสมบูรณ์ที่สุด ตั้งแต่ต้นเรื่องจนจบเรื่อง มีวัตถุประสงค์เพื่อรวบรวม

เรื่องรามเกียรติ์เข้าไว้เป็นแบบฉบับสำหรับเป็นบทละครใน เป็นบทละครที่มีเนื้อหายาวกว่าบรรดารามเกียรติ์ทุกสำนวนที่มีในภาษาไทย

3.2 รามเกียรติ์บทละคร พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2

พระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นบทละครที่เหมาะสำหรับการแสดง แต่มีไม่ตลอดเรื่อง ปรากฏว่ามีแบ่งความเป็น 2 ช่วง คือ ช่วงที่ 1 ตั้งแต่ตอนหนุมานถวายแหวนไปจนถึงพระรามครองเมือง และช่วงที่ 2 ตั้งแต่ตอนพระรามประพาสป่าไปจนถึงอภิเษกพระรามกับนางสีดาที่เขาไกรลาส

3.3 รามเกียรติ์บทละคร พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4

พระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่าพระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ไว้เพียง 1 ตอน คือ ตอนพระรามเดินดง นอกจากนี้ยังมีบทเบิกโรง คือ เรื่องนารายณ์ปราบนนทุก และพระรามเข้าสวนพิราพ

3.4 โคลงอธิบายภาพเรื่องรามเกียรติ์ ในสมัยรัชกาลที่ 5

โคลงอธิบายภาพเรื่องรามเกียรติ์ เป็นพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงโปรดให้บูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามรวมทั้งพระอารามหลวง โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระภาณุพันธุวงศวรเดช เป็นแม่กองจัดการเขียนภาพเรื่องรามเกียรติ์ที่ระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดารามขึ้นใหม่อีกครั้ง และทรงชักชวนพระบรมวงศานุวงศ์ นักปราชญ์ราชบัณฑิตตลอดจนข้าราชการที่สนใจในกวีนิพนธ์ให้ช่วยกันแต่งอธิบายภาพรามเกียรติ์เป็นโคลงรวมทั้งสิ้น 4,984 บท ส่วนพระองค์ได้ทรงพระราชนิพนธ์ 8 ห้อง เป็นโคลง 224 บท

3.5 รามเกียรติ์บทร้องและบทพากย์ในรัชกาลที่ 6

รามเกียรติ์บทร้องและบทพากย์ในรัชกาลที่ 6 เป็นบทที่แต่งขึ้นสำหรับเล่นโขนโดยเฉพาะ เนื้อหาจะมีความแตกต่างจากรามเกียรติ์ของรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 เนื่องจากพระองค์ทรงดำเนินเรื่องตามคัมภีร์รามายณะของฤษีวาลมิกิ ปรากฏมี 6 ชุด คือ

1. ชุดสีดาหาย
2. ชุดเผาลงกา
3. ชุดพิเภกถูกขับ
4. ชุดจองถนน
5. ชุดประเดิมศึกลงกา
6. ชุดศึกนาคบาศ

3.6 บทโขน กรมศิลปากรปรับปรุงใหม่

บทโขน กรมศิลปากร เป็นบทที่ได้ปรับปรุงในยุคหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ได้ปรับปรุงขึ้นโดยเรียบเรียงให้มีทั้งบทขับร้องตามแบบละครในและมีทั้งบทพากย์กับคำเจรจาตามแบบแผนการแสดงโขนแต่โบราณ แต่ยังคงดำเนินเนื้อเรื่องไปตามบทพระราชนิพนธ์บทละครในรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 ตัดตอนเอาเฉพาะตอนสำคัญ ๆ มาแสดงให้จบในการแสดงครั้งเดียว

จากความเป็นมาของวรรณกรรมเรื่องรามเกียติ์ จนเป็นบทที่ใช้แสดงโขนในปัจจุบัน จะเห็นได้ว่ามีความเป็นมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา มีรูปแบบสำนวนคำประพันธ์ในลักษณะต่าง ๆ ซึ่งคำประพันธ์ที่เหมาะสำหรับการแสดงโขน คือ คำประพันธ์ประเภทคำกลอน ซึ่งปรากฏบทที่ใช้ต้นฉบับสำหรับปรับปรุงบทที่ใช้ในการแสดงโขนของกรมศิลปากรในปัจจุบัน คือ บทพระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์จำนวน 2 สำนวน ได้แก่ บทพระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และบทพระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย นอกจากนี้ในการแสดงรำเดี่ยวอวดฝีมือของตัวโขนในเรื่องรามเกียรติ์ ยังนิยมใช้บทพระราชนิพนธ์ของทั้งสองพระองค์ นำมาใช้เป็นบทขับร้องในการแสดงอีกด้วย โดยเฉพาะการแสดงชุดลงสรงของตัวโขนพระ ตัวโขนยักษ์ ตัวโขนลิง และตัวโขนนาง

2.3.1 การรำลงสรงของตัวโขนพระ

ในกระบวนการรำลงสรงของตัวโขนพระ ปรากฏมีการรำลงสรงอยู่ 2 ชุดด้วยกันคือ

1. การแสดงชุดลงสรงท้าวมาลีวราช
2. การแสดงชุดพระรามลงสรง

1. การแสดงชุดลงสรงท้าวมาลีวราช

เป็นการแสดงบทบาทการลงสรงทรงเครื่องของท้าวมาลีวราช กล่าวถึงการอาบน้ำแต่งกายเพื่อจะไปพิพากษาความระหว่างพระรามกับทศกัณฐ์ อยู่ในการแสดงโขนเรื่องรามเกียรติ์ ตอนท้าวมาลีวราชว่าความ

บทที่ใช้สำหรับการแสดงแต่เดิมเป็นบทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ตอนท้าวมาลีวราชเสด็จมายังที่รบ มี 8 คำ กลอน บรรจุเพลงขับร้องด้วยเพลงลงสรงโทน ทั้ง 8 คำกลอน ต่อมาในปี พ.ศ. 2528 อาจารย์เสรี หวังในธรรม

ได้ปรับปรุงเพลงขับร้องใหม่ โดยแบ่งคำกลอนออกเป็น 2 ท่อน ท่อนละ 4 คำกลอน ท่อนแรก บรรจุเพลงลงสรงโทน ท่อนที่ 2 บรรจุเพลงชมตลาด แต่ยังคงบทกลอนเดิมไว้ นำมาจัดแสดงโขนเรื่องรามเกียรติ์ ตอนท้าวมาลีวราชว่าความ ณ โรงละครแห่งชาติ

ลักษณะการแต่งกาย จะแต่งกายด้วยชุดยืนเครื่องพระสีขาวแขนยาว สวมชฎายอดชัย หรือยอดน้ำเต้า บ้างสวมชฎายอดพรหม เนื่องจากท้าวมาลีวราชจัดอยู่ในบรมพรหมพงศ์

ปี่พาทย์ทำเพลงเสมอ

-ร้องเพลงลงสรงโทน-

ให้ไขท่อทิพย์อโนดาต สุหร่ายมาตรโปรยปรายดังสายฝน
ทรงสุคนธารสเสาวคนธ์ ปรุงปนเรณูสุมาลี
สนับเพลารายพลอยแวววาว ภูษาขาวเชิงรูปราชสีห์
ชายไหวชายแครงเครือมณี ฉลององค์ขาวขจีฉลุลาย

-ร้องเพลงชมตลาด-

ตาบทิศทับทรวงดวงกุดั่น สังวาลวัลย์มรกตสามสาย
พาหุรัดทองกรมังกรกลาย ธำมรงค์เพชรพรายอรชร
ทรงมหามงกุฎเนาวรัตน์ กรรเจียกจรจำรัสประภัสสร
จับพระขรรค์แก้วฤทธิรอน กรายกรมาขึ้นรถพิชัย

-ปี่พาทย์ทำเพลงเสมอสามลา-

ภาพที่ 49 ลักษณะการแต่งกายการแสดงชุด "ลงสรงท้าวมาลีวราช"

ที่มา : ศิลปนิพนธ์ "ลงสรงท้าวมาลีวราช", หน้า 27 ของนายนิติพงษ์ ทับทิมหิน

2. **การแสดงชุดพระรามลงสรง**

เป็นการแสดงบทบาทการลงสรงทรงเครื่องของพระราม กล่าวถึงการอาบน้ำแต่งกายเพื่อจะไปสมทบกับทัพพระลักษณ์เพื่อจะทำศึกครั้งสุดท้ายกับทศกัณฐ์ อยู่ในการแสดงโขนเรื่องรามเกียรติ์ ตอนหนุมานชูกล่องดวงใจ

บทที่ใช้สำหรับการแสดงเป็นบทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ตอนพระรามสั่งเตรียมทัพ

ลักษณะการแต่งกาย จะแต่งกายด้วยชุดยืนเครื่องพระสีเขียวแขนยาว สวมชฎายอดชัย

ปี่พาทย์ทำเพลงสร้อยเพลง

-ร้องเพลงขึ้นพลับพลา-

เมื่อนั้น พระสุริวงศ์องค์นารายณ์เรืองศรี

ครั้นเสร็จซึ่งจัดโยธี เสด็จเข้าที่สนานกาย

-ร้องเพลงลงสรงโทน-

น้ำทิพย์ไขจากสุหร่ายรัตน์ ดังฝนโบกขรพรรษกระแสสาย
ทรงสุคนธ์ปนปรุงสุพรรณพราย กลิ่นขจายขจรวิญญาณ์
สอดใส่สนับเพลากระหนกหงศ์ แล้วทรงโขมพัตถ์ภูษา
ชายแครงชายไหวอลงการ์ ฉลององค์อินทราเครือสุวรรณ
ตาบทิศทับทรวงมุกดาหาร สังวาลมรกตทับทิมคั่น
ทองกรพาหุรัดนาคพัน ธำมรงค์เครือสุบรรณกางกร
ทรงมหามงกุฎกรรเจียกเพชร กุณฑลแก้วเก็จประภัสสร
จับพระแสงพรหมาสตร์ฤทธิรอน บทจรมาขึ้นรถทรง

-ปี่พาทย์ทำเพลงบาทสกุณี-

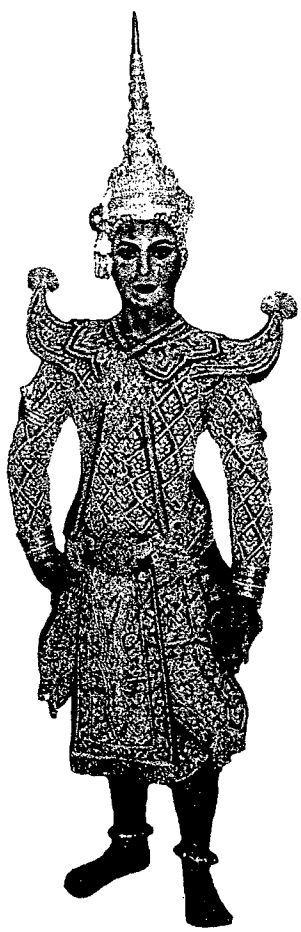

ภาพที่ 50 ลักษณะการแต่งกายการแสดงชุด "พระรามลงสรง"
ที่มา : ภาพถ่ายส่วนตัวนายวิศรุต อาษาศรี

2.3.2 การรำลงสรงของตัวโขนยักษ์

ในกระบวนการรำลงสรงของตัวโขนยักษ์ ปรากฏมีการรำลงสรงอยู่ 3 ชุดด้วยกันคือ

1. การแสดงชุดทศกัณฐ์ทรงเครื่อง (เพลงชมตลาด)
2. การแสดงชุดทศกัณฐ์ลงสรง
3. การแสดงชุดลงสรงเจ้าลงกา เชษฐ์ อนุชาเจ้าปางตาล
4. การแสดงชุดสุริยาภพทรงเครื่อง (เพลงชมตลาด)

1. การแสดงชุดทศกัณฐ์ทรงเครื่อง (เพลงชมตลาด)

เป็นการแสดงบทการลงสรงทรงเครื่องของทศกัณฐ์ กล่าวถึงการอาบน้ำแต่งกายเพื่อจะลงไปหานางสีดาในสวนขวัญ อยู่ในการแสดงโขนเรื่องรามเกียรติ์ ตอนหนุมานถวายแหวน

บทที่ใช้สำหรับการแสดงเป็นบทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ตอนทศกัณฐ์ลงสวน

ลักษณะการแต่งกาย จะแต่งกายด้วยชุดยืนเครื่องยักษ์สีเขียว พาดบ่าสองชายด้วยผ้าสไบสีแดง ถือพัดด้ามจิ้ว สวมศีรษะทศกัณฐ์ บางครั้งอาจสวมศีรษะทศกัณฐ์หน้าสีทองเพื่อบ่งบอกอารมณ์เบิกบานสำราญใจที่จะไปหาผู้หญิง

ปี่พาทย์ทำเพลงเสมอ

-ร้องเพลงชมตลาด-

สถิตแท่นแผ่นผาศิลาทอง อาบละอองสุหร่ายสายสินธุ์
ขัดสีวารีรดหมดมลทิน ทรงสุคนธารประทิ่นกลิ่นเกลา
น้ำดอกไม้เทศทาอ่าองค์ บรรจงทรงพระสางเศียรเกล้า
พระฉายตั้งคันฉ่องส่องเงา เวียนแต่เฝ้ากรีดพระหัตถ์ผัดพักตรา
ทรงภูษาผ้าต้นพื้นตอง เขียนทองเรืองอร่ามงามหนักหนา
คาดเข็มขัดรัดองค์อลงการ์ ประดับพลอยถมยาราชวดี
คล้องพระศอสีดอกคำร่ำอบ หอมตระหลบอบองค์ยักษี
ใส่แหวนเพชรเม็ดแตงแต่งเต็มที่ จะไปอวดมั่งมีนางสีดา

-ร้องรื้อร่าย-

ถือพัดด้ามจิ้วจันทน์บรรจง พวงมาลัยใส่ทรงพระกรขวา
แล้วลงจากปราสาทยาตรา ขึ้นทรงรถาคลาไคล

-ปี่พาทย์ทำเพลงกลองโยน-เชิด-

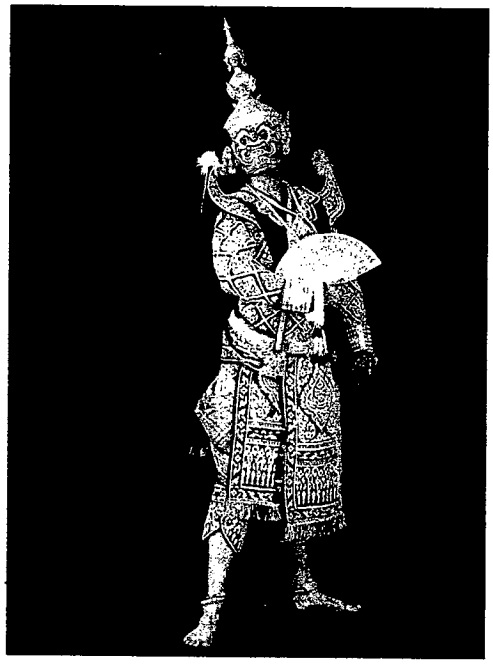

ภาพที่ 51 ลักษณะการแต่งกายการแสดงชุด "ทศกัณฐ์ทรงเครื่อง" (เพลงชมตลาด)
ที่มา : หนังสือ "โขน อัจฉริยลักษณ์แห่งนาฏศิลป์ไทย", หน้า 75

2. **การแสดงชุดทศกัณฐ์ลงสรง**

เป็นการแสดงบทการลงสรงทรงเครื่องของทศกัณฐ์ กล่าวถึงการอาบน้ำแต่งกายเพื่อจะไปทำสงครามกับพระราม อยู่ในการแสดงโขนเรื่องรามเกียรติ์ ตอนศึกทศกัณฐ์ครั้งที่ 4 เป็นผลงานการสร้างสรรค์ของอาจารย์สมศักดิ์ ทัดติ ผู้เชี่ยวชาญการสอนนาฏศิลป์โขนยักษ์ สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ เมื่อปี พ.ศ. 2542

บทที่ใช้สำหรับการแสดงเป็นบทที่อาจารย์ปราณี สำราญวงศ์ ผู้เชี่ยวชาญการสอนนาฏศิลป์ละคร ท่านได้ปรับปรุงมาจากบทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ให้เหมาะสำหรับแสดง แต่ยังคงเนื้อความในบทพระราชนิพนธ์เดิมไว้ให้มากที่สุด

ลักษณะการแต่งกาย จะแต่งกายด้วยชุดยืนเครื่องยักษ์สีเขียว สวมศีรษะทศกัณฐ์

-ร้องเพลงลงสรงโทน-

ทรงสุคนธารรดรวยริน หอมตลบอบกลิ่นเกสร
สอดใส่สนับเพลาเชิงงอน อุทุมพรภูษาทองพัน
ชายไหวปลายสบัดชายแครง ฉลององค์เครือแย่งกระหนกคั่น

เกราะแก้วสุรกานต์สังวาลวัลย์ ทับทรวงดวงกุดั่นชมพูนุช
ตาบทิศเฟื่องห้อยพลอยเพชร ทองกรกาบเก็จประดับบุษย์
ธำมรงค์เพชรเม็ดงามอร่ามรุจน์ ทรงมหามงกุฎกรรเจียกจร
ยี่สิบหัตถ์จับเทพอาวุธ ตามตำรับพิชัยยุทธ์ธนูศร
งามทรงงามองค์อลงกรณ์ บทจรมาขึ้นรถมณี

-ปี่พาทย์ทำเพลงเสมอมาร-

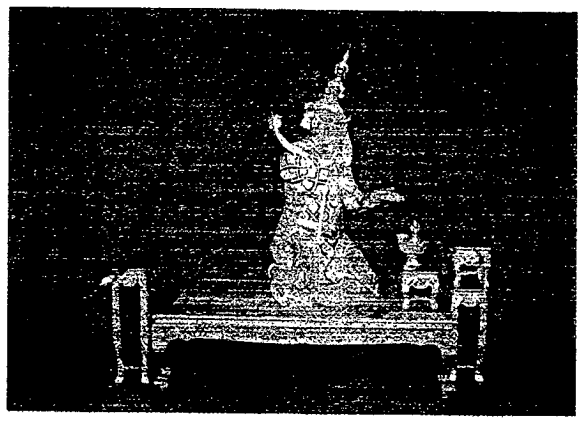

ภาพที่ 52 ลักษณะการแต่งกายการแสดงชุด "ทศกัณฐ์ลงสรง"
ที่มา : ตำราท่ารำ ชุดทรงเครื่องทศกัณฐ์ (เพลงชมตลาด) และ ชุดลงสรงโทน

3. **การแสดงชุดลงสรงเจ้าลงกา เชษฐ์ อนุชาเจ้าปางตาล**

เป็นการแสดงบทการลงสรงทรงเครื่องของพญายักษ์ทั้งสาม ได้แก่ ทศกัณฐ์ สหัสเดชะ และมูลพลัม กล่าวถึงการอาบน้ำแต่งกายของพระยายักษ์ทั้งสามเพื่อจะไปทำสงครามกับพระราม อยู่ในการแสดงโขนเรื่องรามเกียรติ์ ตอนศึกสหัสเดชะ เป็นผลงานการสร้างสรรค์ของวิทยาลัยนาฏศิลปอ่างทอง นำเผยแพร่เป็นผลงานสร้างสรรค์ในงานนิทรรศการและแสดงศิลปวัฒนธรรม ของสถานศึกษาในสังกัดสถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ ประจำปีการศึกษา 2554

บทที่ใช้สำหรับการแสดง นายดำรงศักดิ์ นาฏประเสริฐ ครูชำนาญการพิเศษ (โขนยักษ์) ได้ปรับจากบทพระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ตอนสามยักษ์เดินทัพ ซึ่งเดิมมีอยู่ 5 บท ปรับลดลงเหลือ 4 บท เพื่อให้เหมาะสมกับการแสดง แต่ยังคงบทพระราชนิพนธ์ไว้มากที่สุด

ลักษณะการแต่งกาย ทศกัณฐ์แต่งกายด้วยชุดยืนเครื่องยักษ์สีเขียว
สหัสเดชะแต่งกายด้วยชุดยืนเครื่องยักษ์สีขาว
มูลพลัมแต่งกายด้วยชุดยืนเครื่องยักษ์สีเขียว

ปี่พาทย์ทำเพลงต้นเข้าม่าน

-ร้องเพลงลงสรงโทน-

สามกษัตริย์สนานกายา สุคนธาหอมฟุ้งจรุงกลิ่น
สนับเพลารายพลอยโกมิน ภูษาทรงข้าวบิณฑ์เชิงครุฑ
ต่างทรงชายแครงชายไหว เกราะเพชรเจียระไนสลับบุษย์
ทับทรวงสังวาลชมพูนุช ตาบทิศวิรุจน์มุกดาดวง
รัดอกกระหนกเนาวรัตน์ ทองกรกุดั่นจรัสโชติช่วง
ธำมรงค์มงกุฎเพชรรุ้งรวง ห้อยพวงกุสุมาลย์กรรเจียกจร
ต่างทรงคฑาวราวุธ หอกแก้วฤทธิรุทรธนูศร
เสด็จจากปราสาทอลงกรณ์ บทจรมาขึ้นรถสุรกานต์

-ปี่พาทย์ทำเพลงเสมอสามลา-

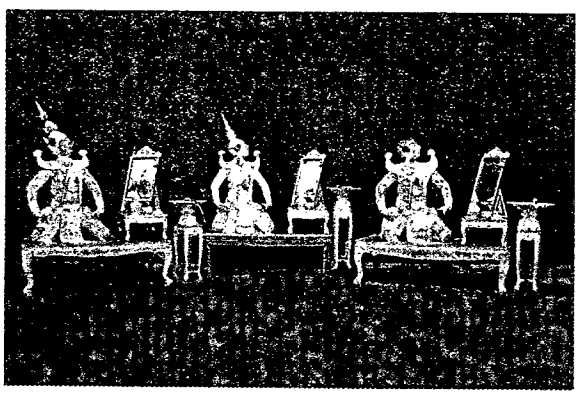

ภาพที่ 53 ลักษณะการแต่งกายการแสดงชุด "ลงสรงเจ้าลงกา เชษฐ์ อนุชาเจ้าปางตาล"
ที่มา : เอกสารประกอบการเสนอผลงานสร้างสรรค์นาฏศิลป์ไทยแนวอนุรักษ์
ชุด "ลงสรงเจ้าลงกา เชษฐ์ อนุชาเจ้าปางตาล" ประจำปีการศึกษา 2554, หน้าปก

4. การแสดงชุดสุริยาภพทรงเครื่อง (เพลงชมตลาด)

เป็นการแสดงบทการลงสรงทรงเครื่องของสุริยาภพ กล่าวถึงการอาบน้ำแต่งกายเพื่อจะทำสงครามกับพระพรตพระสัตรุด อยู่ในการแสดงโขนเรื่องรามเกียรติ์ ตอนศึกสุริยาภพ โดยมีครูหลายท่านได้ช่วยกันคิดประดิษฐ์ท่ารำ ได้แก่ อาจารย์สมรักษ์ นาคปลื้ม อาจารย์สมชาย อยู่เกิด อาจารย์กฤษกร สืบสายพรหม โดยมีผู้เชี่ยวชาญด้านนาฏศิลป์โขนยักษ์เป็นที่ปรึกษาด้านกระบวนท่ารำ ได้แก่ อาจารย์ราฆพ โพธิเวส อาจารย์จตุพร รัตนวราหะ และอาจารย์สมศักดิ์ ทัดติ แสดงครั้งแรก ณ โรงละครแห่งชาติ ในวันที่ 2 กันยายน 2555 (สมรักษ์ นาคปลื้ม, **สัมภาษณ์**, 20 พฤศจิกายน 2555)

บทที่ใช้ในการแสดงเป็นบทที่ปรับปรุงมาจากพระราชนิพนธ์ในพระบาท สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ตอนสุริยาภพจัดทัพ แต่ยังคงสำนวนคำกลอนเดิมอยู่มาก ในบทพระราชนิพนธ์ใช้เพลง "โทน" แต่บทที่ใช้ในการแสดงเป็นเพลง "ชมตลาด" เป็นลักษณะการแสดงรำลงสรงแทรกอยู่ในการแสดงโขน

ลักษณะการแต่งกาย จะแต่งกายด้วยชุดยืนเครื่องยักษ์สีแดง สวมศีรษะมงกุฎยอดเดินหน

ปี่พาทย์ทำเพลงเสมอมาร

-ร้องเพลงชมตลาด-

เข้าที่ชำระสระสนาน สุคนธ์ธารเกสรขจรกลิ่น
สนับเพลารายพลอยโกมิน ภูษาทรงข้าวบิณฑ์กระหนกพัน
ชายไหวสุรกานต์ก้านขด ชายแครงมรกตทับทิมคั่น
ฉลององค์ทรงเถาว์เครือวัลย์ แซมแก้วกุดั่นวางกั้นลาย
ตาบทิศทับทรวงดวงประพาฬ ทรงสังวาลซาญศึกเฉิดฉาย
รัดองค์เฟื่องห้อยพลอยราย ทองกรมังกรกลายพาหุรัด
ทรงพระธำมรงค์มงกุฎเก็จ กุณฑลเพชรกรรเจียกแจ่มจำรัส
กรกุมหอกแก้วเมฆพัท กรายหัตถ์มาขึ้นรถโอฬาร

-ปี่พาทย์ทำเพลงเสมอสามลา-

ภาพที่ 54 ลักษณะการแต่งกายการแสดงชุด "สุริยาภพทรงเครื่อง"
ที่มา : ภาพถ่ายส่วนตัวนายอนุชา สุมามาลย์

2.3.3 การรำลงสรงของตัวโขนลิง

ในกระบวนการรำลงสรงของตัวโขนลิง ปรากฏมีการรำลงสรงอยู่ 2 ชุดด้วยกันคือ

1. การแสดงชุดพระยาอนุชิตทรงเครื่อง
2. การแสดงชุดหนุมานลงสรง

1. การแสดงชุดพระยาอนุชิตทรงเครื่อง

เป็นการแสดงบทการลงสรงทรงเครื่องของหนุมาน ซึ่งในขณะนั้นได้รับพระราชทานนามใหม่ว่า "พระยาอนุชิตจักรกฤษณ์พิพรรธพงศา" พระรามทรงพระราชทานเมืองกรุงศรีอยธยาให้ครอบครองกึ่งหนึ่งตามคำสัญญาที่ให้ไว้ การแสดงตอนนี้เป็นการลงสรงทรงเครื่องก่อนที่จะออกออกนั่งบัลลังก์ว่าราชการ ประดิษฐ์ท่ารำโดยครูกรี วรศะริน

บทที่ใช้ในการแสดง เป็นบทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

ลักษณะการแต่งกาย จะแต่งกายด้วยชุดยืนเครื่องลิงสีขาว ศีรษะหนุมานทรงเครื่อง (มงกุฎยอดชัย)

-ร้องเพลงชมตลาด-

เข้าที่ชำระสระสนาน สุคนธ์ธารเกสรขจรกลิ่น
สนับเพลารายพลอยโกมิน ช่อเชิงนาคินกระหนกพัน
ภูษาโขมพัตถ์พื้นม่วง ลอยดวงเกี่ยวกรองทองคั่น
ชายแครงเครือรัดรูปสุบรรณ ชายไหวกุดั่นจำหลักลาย
ฉลององค์พื้นตาดพระกรน้อย สอดสร้อยสังวาลสามสาย
ตาบทิศทับทรวงทับทิมพราย พาหุรัดนาคกลายทองกร
ธำมรงค์มรกตเรือนเก็จ มงกุฎเพชรจำรัสประภัสสร
ห้อยพวงมาลัยกรรเจียกจร กรายกรออกท้องพระโรงคัล

-ปี่พาทย์ทำเพลงเสมอ-

ภาพที่ 55 ลักษณะการแต่งกายการแสดงชุด “พระยาอนุชิตทรงเครื่อง”
ที่มา : ภาพถ่ายส่วนตัวผู้วิจัย

2. **การแสดงชุดหนุมานลงสรง**

เป็นการแสดงบทการลงสรงทรงเครื่องของหนุมาน ซึ่งในขณะนั้นได้รับพระราชทานตำแหน่งมหาอุปราชกรุงลงกาแทนอินทรชิต ได้รับพระราชทานปราสาททรัพย์สมบัติทุกอย่างที่เป็นของอินทรชิต รวมถึงนางสุวรรณกันยุมา ชายาของอินทรชิตด้วย การแสดงตอนนี้เป็นการลงสรงทรงเครื่องอินทรชิตเพื่อขึ้นเฝ้าทศกัณฐ์ทำอุบายออกไปทำศึกกับพระราม พระลักษณ์

บทที่ใช้ในการแสดง เป็นบทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2

ลักษณะการแต่งกาย จะแต่งกายด้วยชุดยืนเครื่องยักษ์สีเขียว สวมศีรษะหนุมานทรงเครื่อง (มงกุฎยอดเดินหน)

-ร้องเพลงลงสรงโทน-

ทากระแจะจันทน์ปรุงฟุ้งเฟื่อง ทรงเครื่องพระยามารประทานให้
สนับเพลาเชิงงอนอ่อนละไม นุ่งยกกระหนกในเทพนม
ฉลององค์เลื่อมเหลืองเรืองระยับ ปีกแมงทับติดใจไหมถม
สังวาลวรรณเฟื่องห้อยสร้อยมะยม ตาบประดับดอกกลมถมยาแดง
ทับทรวงดวงกุดั่นจำหลักลาย ปั้นเหน่งเพชรพรรณรายสายทองแล่ง
ห้อยหน้าผ้าทิพย์ชายแครง ทองกรแก้วแดงแสงประเทือง
สอดใส่ธำมรงค์ทรงมงกุฎ ประดับบุษราคำน้ำเหลือง
กรรเจียกจรจินดาค่าเมือง ทรงเครื่องอย่างกษัตริย์ขัตติยา

-ปี่พาทย์ทำเพลงเสมอ-

ภาพที่ 56 ลักษณะการแต่งกายการแสดงชุด "หนุมานลงสรง"
ที่มา : ภาพถ่ายส่วนตัวนายอนุชา เลี้ยงสอน

2.3.4 การรำลงสรงทรงเครื่องของตัวโขนนาง

ในกระบวนการรำลงสรงของตัวนางในการแสดงโขน ปรากฏมีการรำลงสรงอยู่ 2 ชุด ด้วยกันคือ

1. การแสดงชุดสีดาทรงเครื่อง
2. การแสดงชุดมณโฑทรงเครื่อง

1. การแสดงชุดสีดาทรงเครื่อง

สีดาทรงเครื่อง เป็นการแสดงการแต่งองค์ทรงเครื่องของนางสีดาก่อนที่จะไปพบพระราม หลังจากเสร็จปราบทศกัณฐ์ และกระทำการลุยไฟเพื่อพิสูจน์สัตยาธิษฐาน

การแสดงชุดนี้ เป็นผลงานสร้างสรรค์ของรองศาสตราจารย์ผุสดี หลิมสกุล อาจารย์ประจำภาควิชานาฏยศิลป์ คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โดยตัดตอนมาจากบทโขนเรื่องรามเกียรติ์ ตอนสีดาลุยไฟ

ลักษณะการแต่งกาย จะแต่งกายด้วยชุดยืนเครื่องนางสีแดงขลิบเขียว สวมมงกุฎกษัตรีย์

ปี่พาทย์ทำเพลงเสมอ

-ร้องเพลงชมตลาด-

ทรงสุคนธ์ปนทองชมพูนุช ดูผ่องผุดงามเลิศเฉิดฉาย
ทรงภูษาสุวรรณพรรณราย สไบตาดพาดกายนางเทวี
ทองกรซ้อนสวมข้อพระหัตถ์ ประดับพลอยเพชรรัตน์จรัสศรี
ธำมรงค์ลงยาราชาวดี เศียรประดับมงกุฎมณีพรายพรรณ

-ร้องรื้อร่าย-

ตรัสชวนนารีตรีชฎา กัลยาย่างเยื้องผายผัน
พร้อมฝูงสุรางค์นางกำนัล จรจรัลออกจากอุทยาน

ปี่พาทย์ทำเพลงเร็ว-ลา

ภาพที่ 57 ลักษณะการแต่งกายการแสดงชุด "สีดาทรงเครื่อง"
ที่มา : หนังสือ "วิพิธทัศนา", หน้า 12

2. **การแสดงชุดมณโฑทรงเครื่อง**

มณโฑทรงเครื่อง เป็นการแต่งองค์ทรงเครื่องของนางมณโฑในการเข้าประกอบพิธี "สัญชีพ" เพื่อทำน้ำทิพย์ให้ทศกัณฐ์นำไปชุบชีวิตบรรดายักษ์ที่ตายไปให้ฟื้นคืนชีพขึ้นมาทำสงครามกับพระราม

การแสดงชุดนี้ ตัดตอนมาจากการแสดงโขนเรื่องรามเกียรติ์ ตอนมณโฑหุงน้ำทิพย์ จัดทำบทโดยอาจารย์เสรี หวังในธรรม ปรับปรุงจากบทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ลักษณะการแต่งกาย จะแต่งกายด้วยชุดยืนเครื่องนางสีขาวขลิบเหลือง สวมมงกุฎกษัตรีย์ มีผ้าสไบสีขาวพันที่ปลายมงกุฎ เพื่อเป็นสัญลักษณ์ในการประกอบพิธีกรรม

-ร้องเพลงลงสรงโทน-

นั่งเหนือเตียงสุวรรณผันขนอง อาบละอองสุหร่ายสายสินธุ์
ชำระรดหมดหมองมลทิน สุคนธารประทิ่นกลิ่นเกลา

-ร้องเพลงชมตลาด-

ทรงภูษาเนื้อดีสีเศวต เขียนลายทองเทศฉลุเฉลา
สไบหน้าเจียรบาดตาดเงินเงา ผูกชฎาห่อเกล้าเมาฬี
ห้อยห่วงกุณฑาลสังวาลถัก จุณเจิมเฉลิมพักตร์ผ่องศรี
ถือประคำสำรวมอินทรีย์ ดั่งนางดาบสินีแล้วลีลา

-ร้องรื้อร่าย-

ลงจากปราสาทแก้วแพรวพรรณ พร้อมกำนัลนารีทั่วหน้า
ท้าวนางนำเสด็จยาตรา ไคลคลาไปยังโรงพิธี

-ปี่พาทย์ทำเพลงเสมอ-

ภาพที่ 58 ลักษณะการแต่งกายการแสดงชุด "มณโฑทรงเครื่อง"
ที่มา : เกศสุริยง, 2554 : Online

ปัจจุบันการรำลงสรงได้มีการบรรจุไว้ในหลักสูตรการศึกษาระดับปริญญาตรี ของสถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ทั้งตัวพระ ตัวนาง ตัวยักษ์ และตัวลิง แต่จะหาผู้ที่มีทักษะในการรำลงสรงที่เพียบพร้อมดังกล่าวข้างต้นได้น้อยมาก ดังนั้นที่ผู้ได้รับการถ่ายทอดกระบวนท่ารำลงสรง จะต้องขยันและหมั่นฝึกฝนเป็นอย่างมากเพื่อเป็นการอนุรักษ์กระบวนท่ารำชั้นสูงนี้ไว้มิให้สูญหายไป ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ทำการศึกษากระบวนท่ารำ และโครงสร้างท่ารำ และทฤษฎีที่ใช้ในการแสดงชุดหนุมานลงสรง เพื่อเป็นการอนุรักษ์กระบวนการรำลงสรง และเป็นแนวทางในการพัฒนา และสร้างสรรค์การแสดงในชุดอื่น ๆ ของตัวโขนลิง ซึ่งผู้วิจัยจะกล่าวถึงในบทต่อไป